

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

На правах рукопису

ХОМИН ІРИНА ЄВГЕНІВНА

УДК 32.01:[329:316.454.54]

**ПРИНЦИПИ МІЖПАРТІЙНИХ ВЗАЄМОДІЙ
У СУСПІЛЬСТВАХ, ЩО ТРАНСФОРМУЮТЬСЯ:
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ**

23.00.01 – теорія та історія політичної науки

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата політичних наук

Науковий керівник –
Угрин Леся Ярославівна,
кандидат політичних наук,
доцент

Львів – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ І МІЖПАРТІЙНИХ ВЗАЄМОДІЙ У ТРАНЗИТНИХ СУСПІЛЬСТВАХ	12
Висновки до розділу 1	30
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖПАРТІЙНИХ ВЗАЄМОДІЙ У ПЕРЕХІДНИХ СУСПІЛЬСТВАХ	33
2.1 Транзитологічні засади дослідження міжпартійних взаємодій у суспільствах, що трансформуються	33
2.2 Неоінституціоналізм як дослідницька програма аналізу міжпартійних взаємодій	48
2.3 Комунікативний підхід в дослідженні міжпартійних взаємодій у трансформаційних суспільствах	60
Висновки до розділу 2	73
РОЗДІЛ 3. КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ФОРМ І ВИДІВ МІЖПАРТІЙНИХ ВЗАЄМОДІЙ У ПЕРЕХІДНИХ СУСПІЛЬСТВАХ	77
3.1 Конкуренція як вид партійної взаємодії: особливості та механізми регулювання	77
3.2 Співпраця між партіями як основа коаліційної діяльності	94
Висновки до розділу 3	114
РОЗДІЛ 4. ТЕОРЕТИЧНІ КОНЦЕПТИ ПРИНЦИПІВ МІЖПАРТІЙНИХ ВЗАЄМОДІЙ	117
4.1 Особливості інституціоналізації форм міжпартійних взаємодій у транзитних суспільствах	117
4.2 Принципи міжпартійних взаємодій у транзитних суспільствах	139
Висновки до розділу 4	154
ВИСНОВКИ	158
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	164

ВСТУП

Актуальність теми. Суспільства, що перебувають на етапі суспільно-політичних трансформацій, зіштовхуються з проблемами пошуку нових ціннісних засад побудови владно-державних відносин, а також відповідних їм інституцій та практик, які стануть основою для побудови нового політичного режиму. Серед таких інститутів вагоме значення мають політичні партії, розвиток і функціонування яких відображають динаміку демократичних перетворень. Важливим індикатором консолідації демократії виступає характер партійної системи, що свідчить про взаємодетермінованість процесів консолідації політичного режиму та консолідації партійної системи. Процес партійної консолідації залежить від зрілості політичних партій, їх готовності до визнання й дотримання норм і правил комунікації та спільних дій. Відповідно процеси консолідації в роботі розглянуто крізь призму поняття «взаємодії», адже кожна система є продуктом взаємодій та комунікації її елементів.

У сучасних суспільствах політичні партії стали невід'ємним атрибутом демократії і важливим елементом політичного та суспільного процесу. Вони впливають на політичний курс, артикулюючи соціальні інтереси і трансформуючи їх у політичні платформи. Тому зрозумілим є постійний інтерес дослідників до партійної тематики та їхньої ролі в процесах демократизації.

Аналіз нових суб'єктів політичного процесу, їх місця в політичній системі, форм і методів їх діяльності набуває особливої значущості в періоди інтенсивних змін політичних систем, їх трансформації та модернізації, оскільки в цих умовах не можна повною мірою опиратися на традиції політичного життя й випробувані методи управління державою і суспільством. У транзитних суспільствах ці процеси накладаються на процеси формування нової державності і становлення громадянського суспільства. Результати змін багато в чому залежать від успішного

функціонування і взаємодії основних суб'єктів політичного процесу, передовсім політичних партій як інститутів політичної конкуренції.

За наявності великої кількості літератури з проблем технологій партійного будівництва і функціонування партій в Україні, недостатня увага в цих дослідженнях приділена проблемам взаємодії між ними, їх інституційним аспектам, впливу норм – формальних і неформальних – на процеси формування партійної системи й ширше – на принципи формування та функціонування органів влади, формування механізмів артикуляції групових інтересів суспільства та одночасно його консолідації. Для українського суспільства в контексті його демократизації важливим є дослідження та концептуалізація еволюції політичного плюралізму, «правил гри» в процесі політичної конкуренції та кооперації, які неможливо сформувати поза комунікацією та взаємодіями самих партій. Інституціоналізація таких правил розглядається як основа переходу від атомізованої багатопартійної системи до структурованої партійної системи і формування правил та механізмів міжпартійної конкуренції й кооперації, що є важливим чинником демократичної консолідації режиму. Отже, актуальність теми зумовлена пошуком методологічних засад аналізу формування механізмів міжпартійної взаємодії в межах функціонування партійної системи України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Наукове дослідження є складовою частиною комплексної науково-дослідної теми кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка «Теорії політики: форми політичної рефлексії» (державний номер реєстрації 0111U005524).

Мета дослідження – визначити принципи міжпартійних взаємодій у суспільствах, що трансформуються.

Досягнення мети передбачає вирішення таких **завдань**:

– на основі аналізу дослідницької літератури з'ясувати ступінь наукової розробленості проблем міжпартійних взаємодій у трансформаційних суспільствах, в Україні зокрема;

- окреслити методологічні засади дослідження міжпартійних взаємодій у перехідних суспільствах;
- визначити типологію міжпартійних взаємодій у перехідних суспільствах;
- на основі визначених методологічних засад та типології взаємодій розкрити сутність поняття «партійна конкуренція» як форми міжпартійних взаємодій;
- розкрити особливості міжпартійної кооперації та коаліційної діяльності в перехідних суспільствах;
- проаналізувати процес інституціоналізації форм міжпартійних взаємодій у транзитних суспільствах;
- виокремити принципи міжпартійних взаємодій у транзитних суспільствах.

Об'єкт дослідження – міжпартійні взаємодії в суспільствах, що трансформуються.

Предмет дослідження – принципи концептуалізації міжпартійних взаємодій у суспільствах, що трансформуються.

Методологічну основу дисертаційної роботи становить сукупність основоположних підходів та принципів, ефективних у процесі пізнання політичної сфери. Методологія дослідження міжпартійних взаємодій у транзитних суспільствах ґрунтується на методологічних принципах транзитологічної парадигми та неоінституціоналізму. Засади транзитології дали змогу проаналізувати міжпартійні взаємодії в контексті особливостей суспільно-політичного та інституційного середовища перехідних суспільств, інтерпретувати процеси консолідації політичних партій і партійних систем як елемент консолідації режиму під час його переходу від авторитаризму. Принципи неоінституціоналізму посилили дослідження інституційних вимірів міжпартійних взаємодій у стані транзиту, акцентували на вагомості неформальних інституцій, що їх детермінують. Комунікативний підхід, використаний у дисертаційній роботі, дав змогу інтерпретувати міжпартійні

взаємодії як систему комунікацій, у процесі яких формуються спільні правила та норми, що їх регулюють, та становлення партійної системи загалом.

У пізнавальному процесі визначення і формулювання принципів міжпартійних взаємодій у перехідних суспільствах також використано загальнонаукові методи – аналіз, синтез, індукцію, дедукцію, абстрагування. Окрім того, для реалізації визначених у дослідженні завдань було використано системний та історичний підходи, засади контент- та івент-аналізу, наукові методи дослідження, а саме, соціологічний, нормативно-ціннісний та порівняльний методи.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена сукупністю визначених завдань, засобами їх вирішення та конкретизована в таких положеннях:

уперше:

– в українській політичній науці на засадах транзитологічної та неоінституціональної теорій комплексно досліджено сутність, особливості міжпартійних взаємодій в Україні як системотворчого чинника становлення й консолідації партійної системи; виокремлено й концептуалізовано принципи цих взаємодій. З'ясовано, що принципи міжпартійних взаємодій зумовлені: а) природою політичних партій як інститутів репрезентації групових інтересів; б) особливостями становлення та генези політичних партій у суспільствах, що трансформуються; в) інституційним середовищем перехідних суспільств; г) позаінституційними чинниками – інтересами політичних (партійних) лідерів, домінантним типом політичної культури;

– виявлено, що одним з основоположних принципів міжпартійних взаємодій у перехідних суспільствах є дихотомія об'єктивної взаємозалежності політичних партій, зумовлена деяким збігом інтересів і потребою кооперативних зв'язків для досягнення спільних цілей та автономності їхніх дій у конкретних ситуаціях, детермінована корпоративністю інтересів і цілей, відсутністю спільних ціннісних та

інституційних детермінант і конфліктним потенціалом перехідного суспільства загалом;

– сформульовано й обгрунтовано принцип домінування в міжпартійних взаємодіях: 1) конкуренції і вимушеної співпраці; 2) впливу неформальних інституцій; 3) ситуаційності над стратегічною перспективою; 4) прагматизму над ідеологією і ціннісними орієнтаціями; 5) корпоративних інтересів над загальносуспільними: б) персоніфікації взаємодій (особистісного чинника);

– з'ясовано, що слабкоінституціоналізованість міжпартійних взаємодій у суспільствах, що трансформуються, зумовлена відсутністю усталених чинників та мотивацій до співпраці: історичних традицій багатопартійності, несформованістю ціннісної та нормативної системи суспільства й сучасних ідеологій, які відображали б реальну політичну та соціальну структуру українського суспільства, його регіональну диференціацію;

уточнено:

– поняття «міжпартійні взаємодії» у транзитних суспільствах як процесу комунікації та відносин між політичними партіями, які регулюються корпоративністю інтересів та сукупністю формальних і неформальних правил (елітними домовленостями («змовами»)) в умовах непевності інституційного середовища;

– особливості міжпартійних взаємодій у перехідних суспільствах – слабка інституціоналізація, персоніфікований (особистісний), нерідко неформальний характер відносин, позаідеологічність в ідентифікації союзників та противників; відсутність усталеної соціальної бази;

набуло подальшого розвитку:

– обгрунтування радикальної корпоративізації політичних партій у транзитних суспільствах, які відображають інтереси окремих груп еліт. Оскільки партії створені не для репрезентації та відстоювання інтересів соціальних груп, а політичними проектами для просування і лобіювання вузькокорпоративних олігархічних інтересів.

Теоретичне та практичне значення отриманих результатів дисертації полягає в можливості застосування її змісту як теоретичної основи для подальших досліджень міжпартійних взаємодій. Практичне значення роботи полягає в тому, що матеріали дослідження можуть бути використані для розв'язання практичних проблем, що виникають у процесі міжпартійних взаємодій в Україні, а також під час викладання курсів та спецкурсів з напрямку «Політологія».

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення дисертації апробовано на міжнародних, всеукраїнських та регіональних наукових конференціях: II Міжнародній науково-практичній конференції студентів та аспірантів «Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи» (м. Чернівці, 1 березня 2012 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (м. Дніпропетровськ, 7–8 жовтня 2012 р.); II Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (м. Дніпропетровськ, 22–23 лютого 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього» (м. Львів, 22–23 лютого 2013 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук» (м. Київ, 15–16 березня 2013 р.); Всеукраїнській науковій конференції «Методологія політичної науки» (м. Львів, 20–21 лютого 2013 р.); Звітній науковій конференції філософського факультету за 2014 рік (м. Львів, 3 лютого 2015 р.); Звітній науковій конференції філософського факультету за 2013 рік (м. Львів, 1–9 лютого 2014 р.). Результати дослідження також обговорено на засіданнях кафедри теорії та історії політичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка.

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відображено у 13 публікаціях, з них 4 – наукові статті у фахових виданнях із політичних наук в Україні, 1 – в іноземному періодичному виданні політологічної

тематики, 8 – у збірниках тез доповідей на науково-практичних конференціях.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Статті у наукових фахових виданнях з політичних наук:

1. Хомин І. Міжпартійна комунікація в суспільствах, що трансформуються: теоретико-методологічний аналіз / Ірина Хомин // Вісник Дніпропетровського університету. Сер. : Філософія. Соціологія. Політологія. – Дніпропетровськ : Інновація, 2012. – Вип. 22 (3). – С. 245–250.
2. Хомин І. Методологічні засади дослідження міжпартійних взаємодій у суспільствах, що трансформуються / Ірина Хомин // Вісник Національного технічного університету України «КПІ». Сер. : Політологія. Соціологія. Право. – К. : Політехніка, 2012. – Вип. 3 (15). – С. 38–43.
3. Хомин І. Теоретичні аспекти аналізу міжпартійних взаємодій в Україні / Ірина Хомин // Вісник Львівського університету. Сер. : Філософсько-політологічні студії. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2014. – Вип. 5. – С. 249–260.
4. Хомин І. Детермінанти міжпартійних взаємодій у транзитних суспільствах / Ірина Хомин // Evropský politický a právní diskurz. – Kraj : Jihomoravský. Jizní Palmira druzstvo, 2014. – Svazek 1. – С. 360–373.
5. Хомин І. Основні засади формування принципів міжпартійних взаємодій у трансформаційних суспільствах / Ірина Хомин // Гілея : науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Гілея, 2016. – Вип. 110 (7). – С. 320–324.

Тези наукових доповідей:

1. Костів І. Теорія транзиту як методологія дослідження міжпартійної комунікації у перехідних суспільствах / І. Костів // Розвиток політичної науки: європейські практики та національні перспективи : матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. студ. та асп. (м. Чернівці, 1 березня 2012 р.). – Чернівці : Букрек, 2012. – С. 76–79.

2. Костів І. Теоретичні засади дослідження міжпартійної комунікації у транзитних суспільствах / І. Костів // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук : матер. Всеукр. наук. конф. (м. Дніпропетровськ, 7–8 жовтня 2012 р.). – Дніпропетровськ : Свідлер, 2012. – С. 133–135.

3. Хомин І. Міжпартійні взаємодії у перехідних суспільствах: чинники формування / І. Хомин // Придніпровські соціально-гуманітарні читання : матер. Дніпропетров. сесії II Всеукр. науко.-практ. конф. з міжнар. участю (м. Дніпропетровськ, 22 лютого 2013 р.). – Дніпропетровськ : Інновація, 2013. – Ч. 1. – С. 162–164.

4. Хомин І. Інституційний аспект міжпартійних взаємодій у перехідних суспільствах / І. Хомин // Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 22–23 лютого 2013 р.). – Львів : Львів. фундація сусп. наук, 2013. – С. 105–106.

5. Хомин І. Співпраця між партіями як вид міжпартійних взаємодій в контексті переходу / І. Хомин // Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 15–16 березня 2013 р.). – К. : Київ. наук. суспільствознавча організація, 2013. – С. 97–100.

6. Хомин І. Аналіз міжпартійних взаємодій у перехідних суспільствах / І. Хомин // Методологія політичної науки : матер. Всеукр. наук. конф. Перші методологічні читання (м. Львів, 20–21 лютого 2013 р.). – Львів : ЛНУ, 2013. – С. 64–66.

7. Хомин І. Коаліція як форма міжпартійних взаємодій: теоретичний аспект / Ірина Хомин // Тези звітної наукової конференції філософського факультету за 2014 рік / відп. за вип. Л. Рижак. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2015. – С. 257–259.

8. Хомин І. Партійна конкуренція як вид міжпартійних взаємодій у перехідних суспільствах / Ірина Хомин // Тези звітної наукової конференції

філософського факультету / відп. за вип. В. Мельник. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – С. 217–220.

Структура дисертаційної роботи зумовлена метою і завданнями, що були визначені дисертантом у процесі науково-теоретичної розробки вибраної теми. Наукове дослідження складається зі вступу, чотирьох розділів (містять сім підрозділів), висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг рукопису дисертації становить 202 сторінки, з них 146 сторінок – основний обсяг. Список використаних джерел містить 384 позиції.

РОЗДІЛ 1

СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ І МІЖПАРТІЙНИХ ВЗАЄМОДІЙ У ТРАНЗИТНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

У сучасних суспільствах політичні партії стали одним з основних суб'єктів політики й суспільного процесу, необхідним елементом демократії. Вони впливають на політичний курс, артикулюючи соціальні інтереси і трансформуючи їх у політичні платформи. Тому зрозумілим є постійний інтерес дослідників до партійної тематики та їхньої ролі у процесах демократизації.

У періоди інтенсивних змін політичних систем особливо актуальним стає аналіз нових суб'єктів політичного процесу, їх ролі, форм і методів їхньої діяльності, адже в цих умовах не можна повністю покладатися на уже застосовувані методи управління державою і суспільством. У транзитних суспільствах ці процеси накладаються на процеси формування нової державності і становлення громадянського суспільства. Результати змін багато в чому залежать від успішного функціонування і взаємодії основних суб'єктів політичного процесу, передовсім політичних партій як інститутів політичної конкуренції.

Враховуючи важливість партійного компонента в політичному процесі сучасних транзитних суспільств, аналіз становлення партій, міжпартійної взаємодії, формування блоків і коаліцій є актуальним для дослідження вченими-суспільствознавцями. Зокрема, предметом пильної уваги політологів, соціологів, юристів стає формування багатопартійності у транзитних суспільствах. Подібний інтерес обумовлений цілком об'єктивними причинами. Партії дедалі більше виступають основними суб'єктами демократичних суспільних перетворень; від їх позиції, уміння вловлювати і втілювати в конкретних практичних діях інтереси і настрої громадян залежить економічний прогрес і результати демократичних перетворень. Партії стають структуроутворювальним елементом таких

суспільств. Динамічний характер політичного процесу ставить перед дослідниками завдання вивчення принципів взаємодії партій.

Дослідження взаємодій партій, принципів формування коаліцій, їхньої внутрішньої організації, діяльності може стати на сьогодні одним з найважливіших напрямів вивчення тенденцій і шляхів трансформації політичної системи сучасних транзитних суспільств загалом.

У цьому підрозділі спробуємо систематизувати та проаналізувати найважливіші наукові публікації, присвячені вивченню політичних партій, міжпартійним взаємодіям у перехідних суспільствах, інституційним аспектам їхнього функціонування.

У сучасній політології дослідження партій постає як широкий науковий напрям, різноманітний і за тематикою, і за методологічними підходами. Варто виділити праці класичних дослідників політичних партій, зокрема: Р. Міхельса [181], М. Дюверже [91], Д. Лапаломбари і М. Вайнера [349], А. Лейпхарта [157], Е. Нойманна [363], Д. Нолена [364], М. Острогорського [203], О. Ренні [373], Дж. Сарторі [266], К. Джанди [82], Р. Шварценберга [378], у яких містяться основи теорії політичних партій. Праці цих дослідників викликають інтерес і в контексті формування методології політичного аналізу функціонування політичних партій та партійних систем у транзитних суспільствах.

На сучасному етапі про процес і механізми трансформації суспільств чимало дискутують піж час наукових форумів. У цьому контексті варто згадати напрацювання науковців, які є вагомим внеском у розуміння сутності суспільної трансформації, йдеться, насамперед, про теорію трансформаційної структури Т. Заславської [99], концепцію залежного пострадянського розвитку Д. Старка і Л. Брюста [381], теорію хаотичного капіталізму Д. Лейна [350], діяльнісно-структурна парадигму класотворення О. Куценко. У цих концепціях окреслено поле дослідження процесів у трансформаційних суспільствах, при цьому визначено базові компоненти теоретичного й емпіричного аналізу. Зауважмо, що до основних компонентів аналізу

суспільної трансформації відносить поняття «соціальний механізм» трансформації, тієї рушійної сили, що забезпечує інтерфейс (взаємодія та взаємне структурування агентів і структур) структурних можливостей та обмежень суспільства й акторів (групових й індивідуальних суб'єктів суспільного процесу), а також поняття «соціокультурний потенціал», що є соціокультурним джерелом функціонування соціального механізму трансформації, суб'єктами якої є, зокрема, політичні партії [113, с. 24].

Щодо політичних партій, то вони виникли і розвивалися одночасно із системою виборів й ідеєю представництва. Остання, до слова, має найвагомніше значення для формування сучасної теорії демократії та її основних принципів – політичного плюралізму і багатопартійності. Тому зі середини 1980-х років політичні партії дедалі частіше вивчали в контексті проблем демократії, модернізації політичної системи, виборчого процесу. Ці проблеми були в центрі уваги і зарубіжних, і вітчизняних дослідників. Р. Даль [75], М. Анохін та В. Комаровський [4], І. Клямкін [122], Ю. Красін [139], В. Кулінченко [150], А. Романюк [258], О. Шабров [300], А. Рябов [263], В. Якушик [225] зробили вагомий внесок у концептуалізацію проблем ролі політичних партій у демократизації сучасних суспільств, зокрема й посткомуністичних.

Більш докладно про процес партієтворення в пострадянський період йдеться в пізніших дослідженнях, здійснених уже після проголошення незалежності України. З українських політологів, праці яких безпосередньо стосуються проблеми нашого дослідження, варто назвати І. Варзара [34], Є. Головаху [61], М. Головатого [59], О. Гриніва [69], В. Журавського [96], М. Кармазіну [286], А. Колодія [130], О. Красівського [149], В. Кременя [141], В. Полохала [229], В. Потульницького [234], В. Трипольського [285], Н. Черниш [297], Ю. Шаповала [302], Ю. Шведу [308], Л. Шкляра [315]. Їхні монографії, підручники і статті дають уявлення про процес становлення багатопартійності в Україні, роль партій у політичній системі суспільства перехідного періоду. Загалом трансформаційні перетворення українського

суспільства, які пов'язані зі становленням нової політичної системи, досліджують і на загальнонаціональному, і на регіональному рівнях. Регіональному аспекту діяльності політичних партій присвячені праці О. Кукарцева [149], Р. Мартинюка [173], І. Зварича [101].

Вітчизняний політолог В. Базів у дисертації «Партії в політичній системі перехідного періоду: українська практика і світовий досвід» [8] висвітлює питання партійного будівництва в політичній системі перехідного періоду України в контексті світового досвіду. На основі аналізу чималого фактологічного матеріалу архівів і державної статистики він дослідив особливості партій в умовах тоталітарного і демократичного режимів, генезу нинішніх політичних партій в Україні, запропонував їх типологізацію. Науковець вважає, що результати парламентських виборів за змішаною виборчою системою в загальнодержавному і регіональному масштабах не сприяли оптимізації партійної структуралізації парламенту, оскільки це потребує адаптації досвіду інших держав. На думку В. Базіва, дослідження проблеми партієтворення в Україні зумовлене ще й тим, що воно залежить від особливостей історичного розвитку різних регіонів, наслідком чого є неоднаковий рівень національної свідомості населення. Як приклад він наводить, що у Східному регіоні більшість населення схиляється до комуністичного варіанта виходу з кризового стану, а в Західному – підтримку має протилежна, національна орієнтація, бо в людей ще збереглася пам'ять про національно-визвольну боротьбу в період війни та перші повоєнні роки, сталінські репресії, від яких постраждала велика частина населення.

О. Радченко, опираючись на особливості виникнення політичних партій в Україні, вирізняє кілька моделей політичних партій: 1) класичну (передбачає еволюційне довготривале викристалізування певних політичних інтересів, навколо яких «знизу догори» починають виникати громадські гуртки, що в підсумку створюють партійну структуру для лобювання цих політичних інтересів); 2) персоналізовану (передбачає формування партії «зверху вниз», тобто під конкретного лідера; такий лідер може бути близький

до влади, тобто є розпорядником певного адмінресурсу, або представником великого капіталу); 3) харизматичну (партія формується під конкретного харизматичного лідера, у двох напрямках одночасно (і «зверху», і «знизу»), вона є найефективнішою в практично-політичній площині і головна її мета – просунути лідера на державну посаду); 4) галузеву (створена відповідно до наявної ієрархії владних відносин всередині певної галузевої структури); 5) олігархічну, або кланову (створена як інструмент обслуговування кланових інтересів, тиску на владу або доступу до влади, захисту від переслідування за злочинні дії); 6) корпоративну (виникає на підставі певних корпоративних інтересів, може мати регіональну специфіку та регіональний вплив, або ж екстраполювати свої інтереси на територію всієї країни); 7) технологічну (політичний бізнес-проект, коли керівництво партії наймає професійну команду політтехнологів, які, дослідивши електорат, формують політичний міф); 8) вузькоспеціалізовану (передбачає, що партійне будівництво відбувається на основі спільних інтересів вузькоспеціалізованої групи людей для лобіювання своїх інтересів (наприклад, партія медиків, партія захисників Вітчизни)) [247]. Безперечно, у реальному політичному процесі ознаки та функції політичних партій можуть бути ідентифіковані в кількох моделях відразу.

Варто також зазначити, що дедалі більше виокремлюються прикладні аспекти досліджень політичних партій. Так, зокрема, українські вчені В. Бебик [17], Д. Видрін [38], Ю. Остапець [201], А. Пойченко [219], Ю. Тищенко [282] досліджують технології партійно-політичної діяльності в суспільстві й державному управлінні.

Аналізуючи у своїх працях різні аспекти виникнення та діяльності політичних партій, Г. Ділігенський [83], С. Заславський [100], З. Зотова [105], В. Лепехін [160], А. Салмін [265], С. Устименко [108] обґрунтували наукові положення, що дозволяють виявити ступінь артикульованості соціальних інтересів, роль і функції партій, рівень розвитку відносин представництва і, в підсумку, тип та характер демократичності суспільства. Об'єктивністю в

оцінках і науковою глибиною вирізняються дослідження становлення парламентаризму В. Єрмолаєва [94], В. Журавського [97], П. Кислого [120], Л. Кривенко [144].

Конституційний статус політичних партій вивчали, зокрема, В. Шаповал [302] і М. Рибачук [250]. О. Гейда [52] розкрив теоретико-правові основи організації й діяльності політичних партій в Україні, їхню роль у становленні в Україні громадянського суспільства. Він комплексно дослідив сукупність законодавчих актів (законів та підзаконних актів), що регламентують діяльність політичних партій на всіх етапах та становлять правові основи взаємодії партії й держави та інших суб'єктів політичної системи. Особливу увагу автор присвятив політичним партіям у посттоталітарних країнах, які сприяють розвитку громадянського суспільства, утвердженню прав і свобод людини та громадянина.

У полі зору багатьох дослідників були загальні тенденції та особливості становлення політичного плюралізму і багатопартійності в суспільствах, що трансформуються, етапи їх становлення і тенденції подальшого розвитку. Ця проблематика розроблена та концептуалізована, передовсім, у працях відомих представників різних течій транзитологічної парадигми – Д. Растоу [377], Дж. Калберга [345], Дж. Хіглі [343], А. Степана [382], Г. О'Доннела [365], С. Гантінгтона [291], А. Пшеворського [370], Дж. Ді Палми [338], Ф. Шміттєра і Т. Карла [114], Т. Карозерса [334], Ю. Древаля [88], А. Колодій [126], І. Кузнецова [147], О. Романюка [259], В. Єлізарова [92].

Політичний плюралізм і багатопартійність досліджували такі українські вчені: С. Рябов [264], М. Кармазіна [226], М. Кириченко [119], В. Беликанич [20], В. Станкевич [274], І. Поліщук [231], М. Примуш [239], К. Меркотан [178], В. Якімов [324], Є. Гайданка [46]. Сутність багатопартійності, форми її прояву та перспективи розкрито у працях О. Балакірєва та В. Мельниченко [10], А. Пахарєва [212], Ю. Шведа [306]. Роль багатопартійності в процесі системних трансформацій стала предметом

аналізу українських науковців М. Рибачука [251], Ю. Остапця [201], Ф. Рудич [262], Л. Дунаєвої [89] та В. Бакірова і Ф. Фісуна [9].

Різні аспекти проблеми багатопартійності та розвитку партійних систем відображено також у працях вітчизняних спеціалістів О. Бойко [25], Д. Видріна [38], О. Гараня [51], Л. Дунаєвої [90], Л. Кормича [133], І. Кресіної [142], Є. Перегуди [143], А. Пахарєва [214]. Законодавче регламентування питань, пов'язаних з політичними партіями в Україні, зокрема що стосується їх утворення та функціонування, аналізували М. Примуш [238], Ю. Шведа [308] і Л. Гонюкова [67]. М. Примуш, скажімо, порівнює законодавства різних країн із цього питання, Л. Гонюкова розглядає проблеми правової регламентації статусу опозиції і більшості в Україні, також аналізує можливості обмеження на законодавчому рівні фінансових зловживань під час виборчих кампаній.

Проблематику виникнення партій та становлення і консолідації партійної системи в контексті суспільно-політичних трансформацій ґрунтовно досліджували і вчені інших пострадянських держав. Передовсім, це праці В. Гельмана [53], Г. Голосова [62], Л. Шевцової [310], В. Лапкіна і В. Пантіна [155], О. Гаман-Голутвиної [48], К. Холодковського [295].

Чимало уваги вчені приділили дослідженню проблем інституціоналізації політичних партій та партійних систем. Теоретичні аспекти цієї проблематики відображені, насамперед, у працях представників неоінституціоналізму, а саме: Д. Норта [195], Дж. Марча та Й. Олсена [357], Б. Вейнгаста [35], К. фон Бейме [330], С. Пейовича [369], Г. Пітерса [216], Е. Острома [367], М. Олсона [200], Р. Патнема [208], Б. Ротстайна [261]. Над концептуалізацією понять інституціоналізації працювали також Ф. Селзник [380], П. Бурдьє [30], А. Панеб'янку [368], К. Джанда [344], В. Рендолл та Л. Свазанд [372], С. Гантінгтон [290]. Зокрема, С. Гантінгтон у праці «Політичний порядок в суспільствах, що розвиваються» визначив поняття політичної інституціоналізації та чинники інституціоналізації політичних партій. Останню він інтерпретував як процес, завдяки якому закінчується

формування партій, вони набувають ваги у суспільстві та стабільно функціонують [290].

Теоретичними засадами неоінституціоналізму керувалися вітчизняні та російські науковці А. Колодій [125], В. Андрусів [3], А. Романюк [256], Л. Бунецький [29], Г. Зеленько [102], М. Чабанна [296], О. Рибій [252], С. Патрушев [110], М. Макєєва [170], коли досліджували особливості інституціоналізації партій та партійних систем в Україні та пострадянському просторі загалом.

Аналіз літератури свідчить, що рівень розвитку демократії безпосередньо залежить від того, наскільки інституціоналізований політичний плюралізм, який проявляється і виражається передовсім у політичних партіях. Відома концепція «заморожених партійних систем» Ліпсета-Роккана ґрунтувалася на тому, що стабільні соціальні розмежування, які проіснували в Західній Європі від приблизно перших десятиліть ХХ ст. до кінця 1960-х років, визначали і стабільність партійних систем упродовж усього цього періоду [354]. У наш час на зміну жорстоким детермінантам класових ідеологічних відмінностей приходить гнучка і строката сукупність професійних, культурних, естетичних, статевих та інших орієнтацій.

Оцінюючи стан багатопартійності, у літературі можна зустріти дві протилежні позиції. Одні автори (П. Гетьманчук [55], С. Пшизова [246], А. Рябов [263]) вважають, що хвиля партійного будівництва у транзитних суспільствах (на пострадянському просторі) закінчилася нічим, оскільки єдина реальна партія – це «партія влади», яка успадкувала основні риси і механізми впливу на суспільство від попередньої політичної системи та гегемоністських комуністичних партій. Інша позиція зводиться до того, що в транзитних суспільствах все ж таки сформувався певний тип багатопартійної системи, а партії, виконуючи свої функції, впливають на процеси демократизації та трансформації суспільства (див., наприклад, Л. Гонюкова [66]).

Партії розглядають як активних суб'єктів політичного процесу в транзитних суспільствах. У сучасних перехідних суспільствах політичні об'єднання діють фактично у трьох сферах. По-перше, у виборчому процесі. Тут політична активність виборчих об'єднань і блоків розвивається відповідно до фаз висування кандидатів у законодавчі (представницькі) і виконавчі органи, обговорення кандидатур, обрання та контролю за їхньою діяльністю. Як правило, пік такої активності припадає на час виборів. Електоральна активність політичних партій у суспільствах, що трансформуються, і передовсім в Україні, відображена у працях Е. Гутніна [74], Т. Моторнюк [190], І. Щебетун та К. Черкашина [319], Л. Адашис [1].

По-друге, предметом аналізу в науковій літературі стала парламентська діяльність партій. Партії, безумовно, визначають «обличчя» сучасних парламентів. Кожна партія виробляє свою лінію поведінки і дотримується її під час розгляду різних аспектів законотворчого процесу, має визначу позицію з кадрових, організаційних та інших питань забезпечення діяльності парламенту. Найбільш чітко цей напрям діяльності партій відображено у працях В. Журавського [95], Л. Гонюкової [66], В. Кафарського [117].

Третя сфера, де партії також мають вплив, – це засоби масової інформації, через які партії не лише транслюють свої програмні засади та лозунги, а й намагаються впливати на формування вигідних їм суспільних установок та пріоритетів. Тут можемо згадати праці І. Слісаренка [270], А. Чичановського [298] та О. Гриценка [70].

Водночас додамо, що, на переконання науковців, у сучасних перехідних суспільствах партії не відіграють належної ролі. Вчені пояснюють це тим, що процес створення багатопартійної системи ускладнюється чинниками, які пов'язані з переходом від авторитарного режиму до демократичного. Зокрема, М. Макфол під час аналізу структурних аспектів перехідного періоду виокремив два фактори, які, на його погляд, ускладнювали процес формування та консолідації політичних партій [360]. Перший і найважливіший – транзитні суспільства намагаються створити і

зміцнити не лише політичну систему, а й нову економічну систему. Це й відрізняє їх від інших країн, які здійснюють перехід до демократичної системи. У них процес переходу набагато складніший. Під час трансформації самого суспільства немає можливості для відтворення громадянського суспільства. Окремі члени суспільства лише починають визначати свої інтереси в новій ринковій економіці. Тому політичним партіям дуже важко структурувати та представляти ці інтереси. Це призводить до нестабільної ситуації, наслідком якої може бути підміна реальних інтересів емоціями і страхами.

Другим чинником перехідного періоду, що ослабив процес політичного розвитку, М. Макфол називає відсутність «правил гри», що відображається в неконкурентній політичній боротьбі. «Правила гри» для перехідного періоду заздалегідь обумовлюють ліберально налаштовані лідери старого режиму і помірні опозиції. У більшості держав перехідного періоду авторитарні правителі мають достатньо влади, аби диктувати «правила гри». Щоправда, у випадку України процес переходу до демократії не був результатом угоди. Після крайньої поляризації, момент найвищого піднесення якої припав на серпень 1991 р., старий режим було зруйновано, тож нові лідери очолили здійснення реформ, але в них не було вказівок щодо старих інституцій, а також правил та обов'язків нових інститутів, таких як політичні партії. Тут можна згадати праці таких дослідників, як В. Полевий [220], І. Драган [86], А. Крап [139], О. Фісун [84].

В умовах складного і суперечливого характеру транзитних суспільств вчені простежили тенденції повернення в політику феномена партійно-виборчої машини для лідера. С. Пшизова зауважує, що партії у транзитних суспільствах можна розглядати не як «недорозвинений» варіант вже відомих західних моделей, а навпаки – як втілення найбільш радикальної версії сучасного етапу еволюції цих інститутів, що обумовлено поєднанням глобальних чинників зі специфічними умовами пострадянського суспільства [246].

Взаємозв'язок партійного будівництва з виборчою системою та формою правління також стали предметом розгляду науковців (М. Дюверже [91], К. Джанда [344], М. Уоллерстайн [287], Р. Таагепера та М. Шугарт [278], А. Лейпхарт [158]). Відомий американський дослідник М. Уоллерстайн сформулював чотири можливі варіанти сумісності форм правління в державі, партійної та виборчої системи. До дієздатних і таких, що гарантують політичну стабільність він відніс: 1) парламентську форму правління з мажоритарною системою, що забезпечує існування сильного уряду, але слабкої партійної системи. За такого поєднання мажоритарна система, на думку Уоллерстайна, обмежує кількість конкуруючих партій, надає найбільш впливовій з них значно більшу (порівняно з набраними на виборах голосами) кількість місць у парламенті; 2) президентську форму правління та мажоритарну виборчу систему, які передбачають слабкі партії і партійні системи та сильну виконавчу владу, за якої партії обраного президента не обов'язково мали більшість у парламенті (такий варіант діє лише у двох сучасних країнах світу – США та на Філіппінах); 3) парламентську форму правління з використанням пропорційної виборчої системи, яка обумовлює сильну багатопартійну систему й найчастіше приводить до влади коаліційні уряди, зважаючи на це визнається найдемократичнішою, адже забезпечує політичне представництво у владі навіть невеликим суспільним групам і прошаркам. У цьому аспекті важливою для України є науково доведена (М. Дюверже [91], Дж. Сарторі [266], М. Уоллерстайн [287], Х. Лінц [163], С. Мейнверінг [174], А. Лейпхарт [159]) принципова несумісність багатопартійної системи пропорційного представництва з президентською (дещо меншою мірою – президентсько-парламентською) формою державного режиму.

Трактування поняття «партійна система» в науковій літературі істотно різняться: від обмеження партійної системи лише взаємовідносинами між самими партіями (А. Лейпхарт [353], Є. Вятр [44]) до встановлення зв'язку з усією системою владних відносин у країні (П. Майр [355], Л. Алісова [2]). У

сучасній українській партології утверджується також думка, що сутність партійної системи проявляється в наявності стійких зв'язків не тільки між партіями, а й між партіями і державою (Ю. Шведа [308], М. Примуш [240], Л. Дунаєва [90]). Доступ до влади як об'єкт міжпартійних відносин з'єднує партії в певну цілісність, владно-партійна взаємодія формує стійкі відносини між суб'єктами партійної системи. Тому для нашого дослідження важливим є висновок А. Колодій про те, що «визначальним у розумінні партійної системи є слово «взаємодії», а в розумінні її інституціоналізації – «усталені зразки взаємодій» [129]. Відповідно вивчення особливостей міжпартійних взаємодій є необхідним ключем до розуміння процесів формування партійної системи та консолідації політичного режиму і суспільства загалом.

Особливості взаємодій партій як основи консолідації партійної системи на посткомуністичному просторі вивчали С. Єлісеєв [93], І. Яжборовська [322], Е. Бродовська та М. Варфоломеев [27].

Вивчення форм партійних взаємодій у різних суспільних та інституційних середовищах завжди було важливим аспектом дослідження в партологічній літературі. Традиційно всі види взаємодії науковці поділяють на дві групи: співробітництво і суперництво. До першої групи вони відносять дії, які сприяють організації спільної діяльності, забезпечують її узгодженість та ефективність. У літературі її позначають різними термінами – «кооперація», «згода», «пристосування», «асоціація». Друга група охоплює дії, зумовлені прагненням політичних партій одержати більший доступ до владних ресурсів та інших преференцій у плюралістичному середовищі, відповідно її позначають термінами «конкуренція», «конфлікт», «опозиція», «дисоціація». Ця класифікація оснований на дихотомічному поділі усіх видів людських взаємодій. Інша класифікація у своїй основі має кількісний аспект, тобто йдеться про кількість суб'єктів, які беруть участь у взаємодії.

Значний пласт літератури з досліджуваної тематики присвячений конкурентним взаємодіям політичних партій. У західній науці конкуренцію політичних партій вивчали Д. Батлер [333], Д. Уіттман [384], Р. Даль [76],

К. Дойч [346]. У дослідженні партійної конкуренції як однієї з форм міжпартійних взаємодій ми послуговувалися результатами наукових досліджень таких науковців: О. Лук'янова [166], О. Процик [243], І. Нікіфорова [193], А. Рилкіна [253], Ю. Нісневич [194], Р. Парк [206], О. Москаленко [187], С. Пшизова [245], Е. Скакунов [268]. Німецький дослідник В. Зульцбах обґрунтував, що саме конкуренція, зокрема між політичними партіями, найбільш характерна для країн, що вибрали демократичний шлях розвитку суспільства [106].

Прояви конкурентних міжпартійних взаємодій на пострадянському просторі проаналізовано у працях А. Колодій [128], О. Шиманової [313], В. Шилова [311], Б. Вишневського [40], Л. Гончарова [63]. Декоративний характер політичної конкуренції партій в умовах постійних трансформацій виборчої системи обґрунтував А. Шахновський [303].

Найбільш досліджена, особливо в західній політології, проблематика співпраці політичних партій, стосується коаліційної діяльності та формування передвиборчих блоків.

Першим дослідником партійних коаліцій є М. Дюверже [91]. У праці «Політичні партії» він визначив чинники, які змушують партії об'єднуватися в коаліції, здійснив типологію партійних коаліцій, яка стала класичною. Політологічні аспекти теорій коаліцій розробили О. Моргенштерн та Дж. Фон Нейманн [288], М. Лейзерсон [352], У. Райкер [375], Р. Аксельрод [328], А. Раппапорт [374]. Наприклад, У. Райкер [375] у праці «Теорія політичних коаліцій» для дослідження коаліцій використовував теорію раціонального вибору та теорію ігор. Модель «мінімальної величини коаліції» обґрунтував У. Гемсон [341] у праці «Теорія коаліційних формацій», а Р. Аксельрод – модель «мінімально зв'язаної виграшної коаліції». М. Лейзерсон запропонував гіпотезу, що зі збільшенням кількості учасників коаліцій кожен намагатиметься увійти в коаліцію, де найменше учасників [352]. У нашому дослідженні також використано результати вивчення міжпартійної співпраці Л. Гонюкової [66], П. Кислого [120],

Ч. Вайза [32], Т. Гончарової [64], В. Голишева [57], Б. Райковського [248], С. Голдера [58], Дж. Сарторі [266], А. Щербака [320], Т. Шмачкової [316].

У західній політології тематику партійних коаліцій в межах теорії раціонального вибору активно розробляли У. Райкер [375], Р. Швері [309]. Відзначимо, що західні теорії формування партійних коаліцій лише частково можуть бути використані для вивчення аналогічних процесів у транзитних суспільствах, де роль ірраціональних чинників у міжпартійних взаємодіях є набагато вищою, ніж у демократичних стабільних режимах. На особливостях коаліційної діяльності політичних партій в ситуації суспільно-політичних трансформацій та непевності інституційних правил акцентують українські дослідники. Проблеми формування та функціонування парламентських коаліцій і виборчих блоків аналізували І. Артеменко [5], Я. Балановський [12], В. Бронніков та О. Степаненко [28], А. Борисенко [26], Т. Гончарова [64], Ю. Шведа [308], А. Романюк [257], Б. Райковський [248]. Деякі аспекти діяльності партійних коаліцій вивчали Г. Зеленько [104], О. Фісун та Ю. Левенець [156], М. Лопата [165], досліджуючи формування й діяльність коаліційних урядів. О. Совгіря [272] визначив особливості законодавчого регулювання парламентської коаліції в Україні, Ю. Древаль [87] проаналізував коаліційну діяльність партій у межах парламентської більшості в європейських країнах, з'ясував можливості використання цього досвіду в Україні.

Дослідження інституційних аспектів міжпартійних взаємодій зумовлює інтерес дослідників не лише до нормативних чинників їхнього регулювання, а й до неформальних правил.

Основними теоретичними підходами до аналізу неформальних політичних практик є теорії політичної дії (М. Олсон [200], Е. Гідденс [56]), біхевіоралізм (Г. Лассуелл [351]), інституціоналізм (В. Скотт [379]), теорії політичних мереж (Р. Даль [77], Л. Сморгунов [271]), неоінституціоналізм (Д. Норт [195], Г. Хелмке [292], В. Меркель та А. Круассан [177], В. Гельман [54]). Неформальним практикам

пострадянської політичної еліти (і партійної також) присвячені роботи О. Гаман-Голутвіни [49], В. Гельмана [54], А. Даугавета [78], О. Бойка [24], П. Панова [205]. В Україні цю проблему досліджують І. Півторак [217], І. Попова [232], Л. Ярошенко [325], М. Кармазіна [115], Л. Лясота [167], Н. Патратій [209], А. Пахарев [213], А. Романюк [258]. Важливий аспект неформальних практик партійно-радянської номенклатури – патрон-клієнтелізм – найповніше висвітлено в монографії М. Афанасьєва [6] «Клієнтелізм і російська державність».

У цьому контексті цікавими є також дослідження «тіньових» практик на пострадянському просторі Т. Заславської та М. Шабанової [98], Р. Ривкіної та Л. Косалса [136], Е. Клопова [121], С. Білої [23], Р. Нурєєва [197], В. Юринця і С. Лондар [321].

Крім інституційного, важливим чинником міжпартійних взаємодій дослідники вважають ідеологічні характеристики політичних партій. Серед українських вчених ідеологічні аспекти діяльності політичних партій вивчають О. Ситник [267], Е. Мішанова [183], М. Розумний [255]. Ідеологічне позиціонування політичних партій в Україні дослідили С. Конончук та О. Ярош [112]. На основі аналізу значного емпіричного матеріалу діяльності українських політичних партій вони дійшли висновку про слабкість їхньої ідеологічної ідентичності, що зумовлює ситуаційність та загалом нестійкість партійних коаліцій.

Роль ідеологічних чинників у програмних засадах українських політичних партій проаналізовано у працях І. Миклащука [180], І. Павленко [204], В. Лісовського [164]. Л. Чупрія [299], В. Лаги [153]. А. Постол [233] проаналізувала причини ідеологічних деформацій у практичній діяльності сучасних українських політичних партій. М. Примуш [236] простежив напрямки трансформації ідеології політичних партій.

Ще одним чинником міжпартійних взаємодій у транзитних суспільствах є персоналізм політичних партій, що закономірно привертає

увагу науковців до ролі лідерства та політичної еліти встановлення та інституціоналізації партій. Аналіз літератури дає змогу зробити висновок, що, порівняно з політичними партіями, інститут партійного лідерства поки що комплексно не розкрито в дисертаційних дослідженнях і фундаментальних працях. Серед основних причин – відносно незначний період функціонування партійної системи нашої держави. Крім того, чимало дослідників вивчали партійне лідерство насамперед у контексті лідерства політичного. Серед них – Б. Кухта [151], В. Корнієнко [134], І. Похило [135], В. Добіжа [85], Н. Ротар [260], О. Балацька [14]. О. Дащаківська [79].

Однак тенденції структуризації вітчизняних політичних партій та процеси активного партієтворення в умовах політичної конкуренції і парламентаризму вже спричинили появу публікацій з питань саме партійного лідерства. Звичайно, що цей процес матиме тенденцію до динамізації. Серед наявних досліджень ролі партійних лідерів у політичних процесах в Україні можна виділити статті Е. Іпатова і В. Павловського [113], М. Мораря [186], С. Белашко [22], І. Лавренюка [152], навчальний посібник «Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації» за редакцією Е. Афоніна, а також посібник, авторами якого є А. Михненко, Н. Гончарук, Е. Макаренко [182] тощо.

Цікавою та актуальною в контексті предмета нашого дослідження є проблема взаємообумовленості партійних лідерів, яку в літературі розглядають як взаємний вплив одних лідерів політичних партій на інших. На думку вітчизняних дослідників, зокрема Е. Афоніна, джерела такої взаємообумовленості очевидні і відповідають сутності політичного процесу, який передбачає тісні контакти різної інтенсивності між усіма політичними силами [227]. Отже, жоден партійний лідер не може бути в ізоляції (керівники «правлячої партії» не є винятком) від впливів лідерів інших партій. Підтвердженням цього є практично вся історія

парламентських коаліцій в Україні – і коаліція лівих сил 1998 р., і «помаранчева коаліція» зразка 2005 р., і «стабілізаційна коаліція», що існувала з літа 2006-го по осінь 2007 р. Партійні лідери змушені були сідати за стіл перемовин, знаходити спільні принципи й узгоджувати свою тактику.

З уваги на зазначене вище, в результаті взаємообумовленості партійних лідерів та їхніх організацій створюється партійна система, тобто сукупність стійких зв'язків і відносин партій різного типу між собою, а також з державою та іншими інститутами влади. Серед чинників, які найбільше впливають на формування партійних систем, науковці називають: характер соціальної структури суспільства, чинне законодавство (насамперед виборчі закони) та соціокультурні традиції. Так, в Україні значний відсоток населення традиційно становили жителі сільської місцевості. Тому характерним для нашої країни виявилось активне формування аграрних партій та взаємообумовленість діяльності їхніх лідерів із представниками партій лівих ідеологій (соціалісти, прогресивні соціалісти, комуністи тощо). Наразі в Україні, попри економічні негаразди, з різною динамікою формується середній клас. Тому на часі консолідація партійних лідерів тих політичних організацій, які представляють його інтереси.

Аналізуючи міжпартійні взаємодії як комунікативні відносини, ми звернулись до досліджень проблем політичної комунікації. Політична комунікація стала предметом вивчення та концептуалізації у ґрунтовних працях Л. Пая [371], Ж.-Р. Шварценберга [122], Ж.-М. Коттре [335], Е. Бернайза [21], Р. Катца [348], П. Лазарфельда [154], М. Розенберга [376], Дж. МакКлоскі [359]. Концептуальні засади політичної комунікації найбільш системно розглянули Ж.-Р. Шварценберг [305], Ж.-М. Коттре [335], Д. Мак Куіл [361].

У літературі сформувалось кілька підходів до дослідження політичної комунікації: біхевіоральний (Ж. Міллер [362], Д. Берло [329]);

структурно-функціональний (К. Дойч [347], Г. Алмонд [327], Д. Істон [111]); інтерпретаційний (М. Едельман [340], Е. Борман [332]); діалоговий (Ю. Габермас [289]); маркетинговий (М. Мазур [168]).

Проблематику міжпартійної комунікації відображено в узагальнених працях таких українських науковців: О. Гриценко [71], С. Кашавцева [118], С. Барматова [16], В. Різун [254], Є. Тихомирова [280], О. Шахтемірова [304], М. Примуш [237], М. Обушний [198], І. Поліщук [230], М. Недюха [192], Ю. Шайгородський [301], К. Меркотан [179], В. Базів [8], М. Томенко [283], Л. Скочиляс [269], В. Олійник [283], А. Колодій [128], О. Оксака [199], В. Мейтус [175], Ю. Остапець [202], Л. Ганюкова [66], П. Ворона [42], О. Макух [171], С. Коврига [124], М. Потураєва [235]. У Росії над питаннями політичної і міжпартійної комунікації працювали М. Грачев [68], Ю. Ганжуров [50], О. Малаканова [172], М. Вершиніна [37], Н. Кудрявченко [146], А. Соловійова [221], Т. Науменко [191], А. Нос [196].

Безпосередньо проблеми партійної комунікації проаналізовано у статтях М. Мораря [184], О. Шиманової [314], Ю. Тищенко [282]. Торкається цих аспектів політичної комунікації у своїх працях також Ю. Шведа [307], який через висвітлення процесів формування коаліції та діяльності опозиції окреслює характеристики політичної комунікації. Окремо, у контексті нашої тематики, потрібно відзначити дисертаційне дослідження та інші праці О. Шиманової, в яких вона дослідила партійну комунікацію в системі міжпартійних та внутрішньопартійних відносин, окреслила її особливості в Україні у проблемних ситуаціях, зокрема щодо питання перспектив вступу України до НАТО [312]. Загалом названі автори більше акцентують на комунікації політичних партій і громадян (електоральних груп), інших інститутів громадянського суспільства. Проте спеціальних досліджень міжпартійної комунікації як механізму формування та інституціоналізації системних правил взаємодій у літературі практично немає.

Джерельною базою нашого дослідження є правові документи, які регулюють діяльність та взаємодію політичних партій, партійні програми, міжпартійні угоди, а також наукові праці дослідників західної політології, дослідження українських та російських науковців щодо функціонування політичних партій у перехідних суспільствах.

Висновки до розділу 1

У першому розділі проаналізовано та систематизовано за тематичним критерієм вітчизняні і зарубіжні дослідження, присвячені міжпартійним взаємодіям, що можуть мати конкурентний і кооперативний вимір, у суспільствах, що трансформуються.

Здійснений аналіз дав змогу з'ясувати, що попри значну кількість наукової літератури, присвяченої політичним партіям та партійним системам, транзитним суспільствам, проблеми міжпартійних взаємодій, як вагомого чинника консолідації партійної системи, недостатньо напрацьовані у вітчизняній політології. Окремі аспекти цієї тематики вивчають в межах інтерпретації процесів партогенези в Україні та інших посткомуністичних суспільствах, становлення і функціонування багатопартійності, інституціоналізації партій та партійної системи, вивчення ідеологічних, персоналістських та комунікативних вимірів політичного процесу в Україні. У наукових дослідженнях акцентовано на участі партій і блоків у виборчому процесі. Багато праць з партійної проблематики мають описовий, довідковий і дещо поверховий характер теоретичних висновків щодо їх особливостей та дослідницьких можливостей.

Натомість рівень дослідження міжпартійних взаємодій у західній політичній науці в межах транзитологічної та неоінституційної парадигм набагато вищий, що дозволило сформулювати важливі теоретичні положення, використані в нашій роботі.

Аналіз історіографічної бази дослідження дозволяє констатувати, що: по-перше, в українській політичній науці проблематика міжпартійних взаємодій та їхніх інституційних аспектів недостатньо розроблена з огляду на її важливість у розумінні та інтерпретації процесів суспільно-політичних трансформацій і консолідації режиму. По-друге, проблематика міжпартійних взаємодій потребує узагальнювальних теоретичних праць, у яких був би концептуалізований досвід попереднього вивчення процесів у сфері взаємовідносин між партіями. По-третє, подальшого і ґрунтовного вивчення потребують інституційні виміри міжпартійних взаємодій як основи консолідації партійної систем з огляду на динамічність цих процесів.

Отже, здійснений історіографічний аналіз літератури обґрунтовує та підкреслює актуальність вибраного аспекту дослідження міжпартійних взаємодій у транзитних суспільствах.

Результати першого розділу дисертації були апробовані у двох наукових статтях фахових видань України та трьох тезах доповідей на всеукраїнських та міжнародних конференціях: Хомин І. Міжпартійна комунікація в суспільствах, що трансформуються: теоретико-методологічний аналіз / Ірина Хомин // Вісник Дніпропетровського університету. Сер. : Філософія. Соціологія. Політологія. – Дніпропетровськ : Інновація, 2012. – Вип. 22 (3). – С. 245–250; Хомин І. Теоретичні аспекти аналізу міжпартійних взаємодій в Україні / Ірина Хомин // Вісник Львівського університету. Сер. Філософсько-політологічні студії. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2014. – Вип. 5. – С. 249–260; Костів І. Теоретичні засади дослідження міжпартійної комунікації у транзитних суспільствах / І. Костів // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук : матер. Всеукр. наук. конф. (м. Дніпропетровськ, 7–8 жовтня 2012 р.). – Дніпропетровськ : Свідлер, 2012. – С. 133–135; Хомин І. Співпраця між партіями як вид міжпартійних взаємодій в контексті переходу / І. Хомин // Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук : матер. Міжнар.

наук.-практ. конф. (м. Київ, 15–16 березня 2013 р.). – К. : Київ. наук. суспільствознавча організація, 2013. – С. 97–100; Хомин І. Аналіз міжпартійних взаємодій у перехідних суспільствах / І. Хомин // *Методологія політичної науки : матер. Всеукр. наук. конф. Перші методологічні читання* (м. Львів, 20–21 лютого 2013 р.). – Львів : ЛНУ, 2013. – С. 64–66.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖПАРТІЙНИХ ВЗАЄМОДІЙ У ПЕРЕХІДНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

2.1 Транзитологічні засади дослідження міжпартійних взаємодій у суспільствах, що трансформуються

Оскільки дисертаційна робота присвячена дослідженню міжпартійних взаємодій у суспільствах, що трансформуються, його методологічною основою вибрано теорію транзиту. Цей напрям політичної науки досліджує перехідні суспільства, тобто процес переходу від одного політичного режиму до іншого, в ідеалі – демократичнішого. Міжпартійні взаємодії формуються в межах певного соціально-політичного контексту, який має свої особливості за різних політичних режимів. З іншого боку, вони також впливають на політичне життя суспільства і частково визначають тип політичного режиму. Транзитологія дає нам методологічні інструменти аналізу міжпартійних взаємодій у трансформаційних суспільствах, визначення їхніх особливостей.

Зі зміною наприкінці 90-х років ХХ ст. державного устрою постсоціалістичних країн, зокрема й України, постала необхідність пошуку нових моделей, методів управління та цінностей, а також формування нових інститутів, які відображали б реальні й суперечливі інтереси суспільства, процеси перетворення соціальної структури та нові цінності й ідеали. Тож ознакою фактично всіх перехідних суспільств стала поява громадських організацій і політичних партій, причому їх кількість зростала лавиноподібно. Втім, ці перші прояви політичного плюралізму на початку транзиту часто виявлялися нетривалими і нежиттєздатними виборчими проектами, оскільки представляли інтереси не соціальних груп, громадянського суспільства, а вузькокланові інтереси еліти, виступаючи інструментом їх реалізації, і водночас, та би мовити, демократичним елементом все ще авторитарного правління.

Та навіть попри це політичні партії є важливим чинником подальшої демократизації суспільств, що трансформуються, а також розвитку громадянського суспільства. Формування партійної системи, до якої увійшли б політичні партії, що мають постійну електоральну підтримку, ефективність такої системи як чинника формування державних стратегій залежить, зокрема, від суспільно-політичного контексту, внутрішньопартійних процесів, але найбільше – від здатності цих партій до взаємодії, діалогу між собою. У такому сенсі міжпартійні взаємодії в перехідних суспільствах, їхні форми і засади створюють основу для консолідації партійної системи та режиму загалом.

В основі функціонування будь-якої партійної системи лежить суперечність: з одного боку, партійна система є інституціоналізацією політичної конкуренції і кожна політична партія прагне розширити свій вплив, а з іншого – партії беруть участь у формуванні суспільної думки і єдиної стратегії розвитку суспільства. Їхня співпраця з метою вироблення спільних дій і стратегій великою мірою залежить від досвіду і тих форм комунікації між ними, які склалися за час формування партійної системи. По суті, здатність до комунікації і співпраці є об'єктивним критерієм їх виживання в суспільствах, які трансформуються і прагнуть сформувати життєздатні демократичні структури та інституції.

У міжпартійній комунікації політична еліта має можливість утверджувати демократичні принципи та досягати згоди між собою. Дослідити ці процеси, зокрема особливості і засади міжпартійних взаємодій, можна, опираючись, окрім інших теоретичних систем, на принципи транзитологічної парадигми – напряму політичної науки, що досліджує переходи від авторитаризму до демократії. Адже форми і моделі діалогу між партіями формуються в суспільному середовищі, де відбуваються якісні зміни в усіх сферах життя, наслідки яких є непевними, окрім того, немає усталеної системи норм і правил, які відповідали б декларованим демократичним цінностям.

Основними ознаками перехідних режимів є, по-перше, неконсолідованість суспільства в процесі трансформації, по-друге, відсутність певної системи цінностей, а по-третє, у перехідних режимах відсутні прийнятні для всіх політичних акторів правила. Ці ознаки великою мірою визначають напрям міжпартійних взаємодій у перехідних суспільствах – вони набувають неформального характеру. Політичні партії не взаємодіють на основі загальноприйнятих цінностей, як у демократичних режимах. Процедури міжпартійних взаємодій у перехідних суспільствах, на відміну від демократичних, не регулюються формально визначеними і прийнятими усіма політичними партіями правилами.

Під терміном «демократичний перехід» розуміємо сукупність політичних змін перехідного характеру, пов'язаних зі становленням якісно нового стану політичної системи. Однак на практиці термін «транзитологія» набув більш вузького значення, оскільки предметом досліджень цього напрямку став процес переходу від авторитарних форм правління до демократичних.

Деякі сучасні дослідники використовують поняття «демократичний транзит», що не передбачає обов'язкового переходу до демократії, а вказує на той факт, що демократизація не завжди приводить до утвердження сучасної демократії. Тобто демократизація є процесом появи демократичних інститутів, а консолідація демократії може бути підсумком (результатом) демократизації. У сучасній теорії та практиці демократія і демократизація не гарантують вирішення тих чи інших проблем і лише створюють умови для досягнення поставлених цілей. Результат же залежить від умов протікання демократичного процесу, від характеристики сил, які будуть на них впливати, від їх здібностей вирішувати проблеми, від зовнішніх обставин, що впливають на внутрішню політику. У процесі транзиту суспільств від авторитаризму до демократії важливою є трансформація інституційної системи.

Деякі українські дослідники у своїх працях не вживають слова «перехід» чи «транзит», вважаючи, що воно містить констатацію факту

кінцевого пункту призначення, натомість демократизація означає неперервний процес, який ніколи не закінчується. Тому українські автори віддають перевагу терміну «трансформація». «Враховуючи теперішні дискусії про відповідність транзитологічної парадигми сучасним дослідницьким потребам, а також низхідні тенденції у процесах демократизації в глобальному вимірі, можна погодитись, що «трансформація» – більш нейтральний стосовно конкретних схем аналізу термін і тому може мати ширше застосування» [284, с. 23]. Але тут також ситуація неоднозначна, оскільки дослідники по-різному трактують поняття «трансформація». Поняття «перехід» до демократії поєднує в собі такі процеси трансформації суспільства, що межують з революцією та радикальними реформами, адже перехід кардинально змінює базові суспільні інституції (тому є революційним). Проте прихильники та ініціатори цих змін не відкидають правових основ попереднього режиму, поступово їх трансформуючи, і в такому випадку перехід є ближчим до еволюційних процесів. «Інакше кажучи, перехід поєднує революційні завдання (замінити один суспільний чи політичний лад на інший) з еволюційними методами їх досягнення» [127, с. 205].

Транзитологія – напрям політичної науки, який спеціалізується на дослідженні політичних аспектів процесу переходу від авторитаризму до демократії. Для нашого дослідження ми вибрали транзитивний підхід, оскільки процеси переходу – це плюралізм, який появляється під час змін. Демократична трансформація передбачає укладення, систематизацію правил, демократичних інституцій і процедур. Важливу роль у цих процесах відіграють політичні партії.

У нашому дослідженні ми зосереджуємося на інституційних аспектах для виведення принципів міжпартійних взаємодій у трансформаційних суспільствах, і з огляду на це ми вибираємо транзитивний підхід як базову методологію. Неконсолідовані суспільства характеризуються відсутністю консенсусу серед політичних сил (які створюють свої партії) щодо норм та

процедур боротьби за владу і формування її інститутів або не розглядають їх як єдино можливі «правила гри».

Чимало дослідників розглядають перехід до демократії як цілеспрямований і керований політичною елітою процес поетапних змін недемократичних інституцій демократичними та консолідації останніх. Відповідно вони у своїх дослідженнях акцентують увагу на міжпартійних взаємодіях, у процесі яких політична еліта й доходить певного спільного бачення в напрямку утвердження демократичних принципів.

«Особлива роль в процесі переходу надається різноманітним чинникам соціальної інженерії, таким як конструювання політичних інститутів, рецепція принципів правових систем розвинених демократичних країн, формування нового типу культури на основі іншого набору цінностей та пріоритетів, переосмислення історії і традицій народу тощо» [147, с. 48]. Ці чинники мають конструювати оптимальні умови для функціонування демократії та формування середовища, в якому відбувається адаптація нововведень. У дослідженнях, пов'язаних із транзитологічним підходом, визначено різні передумови переходу до демократії. Відповідно до цього можна виділити три напрями. Перший напрям акцентує увагу на соціально-економічних факторах, що впливають на перехід до демократії, другий і третій наголошують на ролі політичних акторів, людей та здатності до об'єднання політичних еліт. Прибічники першого напрямку зосереджують увагу на передумовах, які необхідні для виникнення стабільних демократій:

- модернізація, індустріалізація, урбанізація, рівень освіти, елементи капіталізму і добробут;

- відповідний характер соціальної структури та соціальної стратифікації суспільства;

- демократична політична культура, а також розвинуте громадянське суспільство;

- наявність у країні визначених інституціональних чинників (електоральні системи, мажоритарне або пропорційне представництво,

парламентська або президентська форма правління, міцні політичні партії і стабільна партійна система);

- відсутність етнічних або регіональних конфліктів;
- зовнішньополітичний фактор (сприятливе міжнародне становище країни).

Д. Растоу єдиною попередньою умовою розробки своєї динамічної моделі переходу до демократії визначив «наявність національної єдності». На нашу думку, наявність чи відсутність цих передумов, також істотно впливає на процеси міжпартійних взаємодій та визначає їх напрямок.

Другий напрям досліджень передумов переходу до демократії розглядає перехід демократії залежно від характеру самого транзиту, а також від походження попереднього (тоталітарного) режиму, терміну його функціонування, його жорсткості. Важливу функцію під час переходу відіграють політичні еліти, ступінь їх згуртованості, наявність конфліктів між ними. Варто вказати на важливість ступеня єдності й консенсусу між елітами, адже коли політичні еліти роз'єднані і перебувають у стані конфлікту, досягнути консолідації демократії вкрай важко. У цьому контексті ми беремо до уваги вплив еліти на міжпартійні взаємодії в перехідних суспільствах. Політичні партії в Україні, як у перехідному суспільстві, виступають певним інструментом в руках еліт для досягнення своїх особистісних цілей.

Представники третього напрямку зосереджує свою увагу на періоді після краху колишнього режиму та проблемі консолідації демократії. Так, Д. Лінц і А. Степан трактують консолідовану демократію як політичний режим, при якому демократія як складна система інституцій, правил, а також зразків стимулів та обмежень, стала єдино визнаним типом «гри». Саме таке визначення єдиних «правил гри» для політичних партій у процесі трансформації є дуже важливим. Відсутність цих правил у перехідних суспільствах часто спонукає партії вдаватися до неформальних форм взаємодії.

Під впливом соціально-економічних перетворень, на зламі 1980–1990 років виходять фундаментальні дослідження Г. О’Доннелла і Ф. Шміттера, С. Гантінгтона, А. Пшеворського, в яких вони, працюючи в межах транзитологічної парадигми, прагнуть виявити загальні закономірності переходів до демократії. Д. Растоу дійшов висновку, що процес переходу до демократії складається з трьох закономірних етапів – підготовча фаза, фаза прийняття рішень та фаза звикання. Розширену назву їм дали Г. О’Доннелл та Ф. Шміттер: лібералізація, демократизація і соціалізація.

Таблиця 2.1

Етапи переходів до демократії*

Дослідники	Етапи		
	перший	другий	третій
Д. Растоу	підготовча фаза	фаза прийняття рішень	фаза звикання
Г. О’Доннелл і Ф. Шміттер	лібералізація	демократизація	соціалізація
А. Пшеворський	лібералізація	демократизація	
		звільнення	конституювання

* Див. [259].

Зокрема, Ф. Шміттер наводить чотирифазну модель переходу до демократії: 1) лібералізація недемократичного режиму; 2) переговори та укладання угод; 3) прийняття рішень; 4) консолідація демократичних інститутів, звикання суспільства до нових політичних механізмів. А. Пшеворський вирізняє тільки два етапи: лібералізацію і демократизацію, щоправда, другий поділяє на дві стадії: звільнення (від авторитарного режиму) та конституювання (демократії).

Важливими проблемами будь-якого переходу є проблеми досягнення згоди та її інституціоналізації у формі норм та правил політичної боротьби. У цьому контексті важливим є формування нових принципів політичної комунікації та міжпартійної комунікації. Адже процеси демократичних трансформацій характеризуються появою багатьох партій як вияву

політичного плюралізму та суб'єктів політичної змагальності, а також процесами формування партійної системи, що зумовлює трансформацію принципів прийняття рішень і трансформацію політичної системи загалом.

Наявність етапів дозволяє розглядати міжпартійні взаємодії детальніше, зосереджуючи увагу на кожній фазі. Зважаючи на стратегічні цілі, на які скерована діяльність політичних еліт на певному часовому відрізку переходу, а також на її результативність, виділяють такі стадії [127, с. 205]:

- стадія перебирання влади реформаторами до своїх рук – «заміна політичної еліти»;

- стадія прийняття реформаторських рішень про створення нових інституцій – «заміна політичних інституцій»;

- стадія звикання суспільства до нових умов, легітимації новостворених інституцій – «демократична консолідація». Нею закінчується перехід і починається демократичний розвиток.

Аналізуючи міжпартійні взаємодії в контексті цих стадій, спостерігаємо, наприклад в Україні, що заміна політичної еліти начебто й відбувається, проте при владі залишається стара еліта, яка звикла до недемократичних практик взаємодій. Це вагомо впливає на хід та результати другої стадії.

Варто відзначити, що результатом переходу є консолідація режиму, і це може бути консолідація авторитарного режиму, яка не може відбутися без спільних принципів, норм та згоди значної частини суспільства.

Початок транзиту позначається якісними змінами, суспільно-політичними трансформаціями, серед яких важливими для подальшої демократизації є перехід від ідеологічного монізму до плюралізму та його інституціоналізація у вигляді партій та незалежних від влади громадських організацій. Створюються інституційні умови для появи й діяльності політичних партій, громадських організацій та рухів, які в більшості випадків є опозиційними до чинного режиму. Вони можуть бути наслідком

громадських ініціатив «знизу», інституціоналізації заборонених політичних організацій. Водночас політичні партії створюються і групами політичної еліти, які жорстко конкурують за владу і потребують додаткових механізмів для апеляції до громадськості, «народу», впливу на масову свідомість. Нерідко політичні партії в перехідний період створюються, так би мовити, під конкретну особу, чи то в опозиції, чи то у владі. Такі особливості партійного будівництва в суспільстві, де соціальна структура аморфна, а суспільні інтереси неструктуровані, призводять до виникнення великої кількості нечисленних, недієздатних, неефективних політичних партій. Більшість з них ніяк не впливає на функціонування політичної системи, на процеси ухвалення рішень і на національному, і на місцевому рівні. В українському суспільстві регіональне розмежування, соціальна поляризація, розколи серед еліти зумовили формування крайнього плюралізму. Можна стверджувати, що на початку транзиту, коли політичний режим за своїми сутнісними характеристиками і надалі є авторитарним, політичні партії більше є інструментом легалізації й реалізації корпоративних інтересів груп політичної еліти, кланово-олігархічних груп, а не суспільства, виборчою технологією (так звані технологічні партійні проекти на виборах) і загалом слугують хіба демократичним «декором» авторитаризму. Як наслідок, режим, що трансформується, часто характеризується невідповідністю між декларованими демократією, відповідними цілями і цінностями, та реальною політичною практикою, яка хоч і змінюється, але й надалі є авторитарною.

Виділяють два підходи до трансформації політичних режимів: структурний і процедурний. Прибічники структурного підходу – С. Ліпсет, Г. Алмонд, С. Верба, Д. Растоу, Р. Інглехарт – пояснюють трансформацію політичних режимів у результаті зміни якостей самої держави, нації та впливу соціально-економічних, культурних чинників. Вони зосереджують увагу на таких структурних передумовах демократії, як здобуття національної єдності і відповідної національної ідентичності; досягнення відносно високого рівня економічного розвитку; поширення культурних

норм і цінностей, які визнають демократичні принципи, довіру до ключових політичних інститутів, почуття громадянського обов'язку тощо; наявність ефективної держави і дієвого владного апарату.

Наголосимо, що для дослідження міжпартійних взаємодій у перехідних суспільствах ми використовуємо принцип процедурного підходу, який акцентує увагу на процедурах щодо ухвалення політичних рішень політичними акторами, зокрема партіями, а це дозволяє розглядати детальніше міжпартійні взаємодії. Процедурний підхід розглядає міжпартійні взаємодії як важливий чинник демократизації.

Особливістю процедурного методологічного підходу, що виник у межах транзитології, було те, що головна увага зверталася не на структурні (як в теорії модернізації), а на процедурні чинники, пов'язані з діяльністю провідних політичних сил суспільства, з їх здатністю виконати низку послідовних процедур, необхідних для інституціоналізації демократичних відносин. Прихильниками цього підходу є Г. О'Доннелл, Ф. Шміттер, Л. Уайтхед, Дж. Ді Палма, А. Пшеворський, Т. Карл, Д. Лінц, А. Степан. «За такого підходу послідовність і взаємопов'язаність політичних рішень та дій, вибір тактик тими акторами, які ініціюють і здійснюють демократизацію, виявляються важливішими для її завершення, ніж передумови демократизації, які існують або є відсутніми на потрібний момент» [47]. Прихильники цього підходу вважають, що жодні об'єктивні соціальні, культурні, економічні, політичні та інші чинники не можуть визначити, які політичні сили й актори протистоятимуть розвитку демократичного режиму.

Дії політичних акторів залежать не від об'єктивного становища в суспільній структурі, а визначаються суб'єктивними чинниками. Переходи до демократії було репрезентовано як процес послідовної інституціоналізації політичних змін. На думку прихильників процедурного підходу, основною в процесі переходу є визначена констеляція еліт, а саме виділення у правлячій еліті демократичного крила реформаторів, якому відповідно протистоять консерватори. Початок переходу до демократії можливий лише за умови

досягнення взаєморозуміння між реформаторами та консерваторами. На думку А. Пшеворського, це можливо, якщо реформатори і помірковані досягнуть згоди щодо інституцій, за наявності яких представлені ними сили мали б помітний політичний вплив у демократичній системі [244].

Ці два підходи не суперечать один одному, а, навпаки, доповнюють, оскільки акцентують на різних аспектах єдиної групи явищ. Проте існує третій методологічний підхід, що розглядає два попередні в синтезі. Вперше такий підхід використали Д. Кемпбелл та його колеги, назвавши його «кровообігом причинності». Це означає, що перехід до іншого рівня аналізу передбачає, що пояснювальний потенціал попереднього рівня вже вичерпано, а явище так і залишилось нез'ясованим. Перехід з макро- на мікрорівень пояснення переважно передбачає перехід від структурного до процедурного аналізу.

Науковці розглядають два основні типи переходу до демократії, кожен з яких може здійснюватися двома шляхами – більш і менш радикальним:

1) розрив з минулим, коли старі політичні еліти замінюють контр-елітами (властивий країнам, де стара еліта вже нелегітимна, населення не згідне з її політикою). За такого типу розвиток подій можливий за двома сценаріями: коли стара еліта вимушено відмовляється від влади (зрікається її), погоджуючись на її передачу, або коли зміни відбуваються насильницьким шляхом, тому що стара еліта намагається зберегти свої позиції. Додамо, що швидшому утвердженню демократії сприяє перехід, коли стара еліта сама відмовляється (вимушено) від влади, аніж перехід насильницьким шляхом;

2) перехід шляхом компромісів і взаємних поступок, коли досягається порозуміння між елітою та контр-елітою. Тут також можливі два шляхи здійснення: через перемогу на виборах нових еліт і їх подальші переговори зі старою елітою або ж введення старих еліт у нові структури та відносини, їх поступова трансформація і формування «нових-старих еліт».

Загалом, додамо, тип транзиту залежить від глибини кризи владних

структур, від того, наскільки стара політична еліта втратила свою легітимність, та чи наявні інститути громадянського суспільства, масові рухи, а також від сили нової еліти, її спроможності очолити процес трансформації [126, с. 86].

Транзитологічні дослідження передбачали аналіз політичних змін перехідного характеру, пов'язаних із встановленням нового якісного стану політичної системи. Предметом дослідження цього напрямку став процес переходу від автократичних форм правління до демократичних.

Важливим чинником у дослідженні міжпартійної комунікації в перехідних суспільствах є розгляд і структурного, і процедурного аналізу. Процедурний аналіз дозволяє розглядати комунікацію щодо ухвалення політичних рішень певними політичними акторами в період демократичного транзиту. Міжпартійні взаємодії визначаються стосунками між політичною елітою, наявністю конфліктів та здатністю досягнути консенсусу щодо підтримки демократичного режиму. Проте без структурного аналізу міжпартійні взаємодії залишаються ізольованими від важливих чинників. Адже на вибір політичних акторів впливають не лише самі процедури (конкретні політичні дії), а й структурні фактори, які пов'язані насамперед з культурними традиціями та широкою соціально-економічною базою.

Аналізуючи міжпартійні взаємодії в контексті теорії транзиту, варто відзначити роль еліти в трансформаційних процесах та їхній вплив на міжпартійні взаємодії. Дуже часто еліти виступають ініціаторами переходу і до певного моменту контролюють розвиток плюралізму. У трансформаційних режимах політичні партії не завжди мають певну соціальну базу, тому вони виступають інструментом боротьби еліт. У трансформаційному суспільстві немає певного ціннісного, ідеологічного підґрунтя, на основі якого створювались б та функціонували політичні партії. Через це партії виступають як технологічні проекти еліт, для досягнення своїх особистісних цілей.

Реформи перебудови, а саме вони впливають на специфічність переходу на пострадянському просторі, були спробою виходу з глухого кута, відходу від старої стратегії експансивного розвитку, кризи в соціальній сфері. Тобто цей процес був наслідком не поступової модернізації суспільства, а навпаки – його занепаду і вмирання. На відміну від класичних поставторитарних моделей розвитку, у постсоціалістичних країнах не було зачатків ринкової економіки, а це істотно гальмувало процес розвитку демократії.

Українські дослідники визначають особливості транзиту пострадянських країн, зокрема й України:

- якісно нові суспільні пріоритети, визначені, передусім, модернізацією та вимогами інформаційного суспільства;
- незавершеність процесів національної консолідації;
- значно більший період існування влади рад порівняно з іншими країнами колишнього «соціалістичного табору»;
- необхідність системних перетворень, адже поряд з політичною демократією стоїть завдання проведення економічних реформ та становлення оновленого громадянського суспільства;
- слабкість демократичних традицій;
- відсутність середнього класу;
- інкорпорованість попереднім комуністичним режимом переважної більшості інтелектуальної й культурної еліти;
- під тиском ідей «соціалістичного інтернаціоналізму» значне утиснення національно орієнтованих тенденцій суспільного життя [88].

Оскільки процес демократичного транзиту у різних країнах відрізняється, дослідники вважають доцільним виокремити проміжні форми перехідних режимів. Зокрема, У. Кейс виокремлює «гібридні режими» у двох напрямках: «напівавторитаризм» та «напівдемократія». «Напівавторитаризм» полягає в ліберальній участі без конкуруючих виборів. «Напівдемократія» передбачає регулярні вибори, але це не

означає приходу до влади опозиції, навіть у тому випадку, коли вона має підтримку народу.

Інший дослідник Г. О'Доннелл сформулював концепцію «делегативної демократії», за якою в перехідних суспільствах політичні режими є демократичними, оскільки наявні формальні процедури, але вони не «прямують» в бік ліберальної демократії. За цією моделлю, обов'язковою є наявність належного рівня громадянських свобод, хоча при цьому демократичні процедури і норми слугують не правам та свободам громадян, а інтересам верхівки.

Розглядаючи транзитологічні підходи, варто також згадати Т. Карозерса, який описав кризу транзитології, яка пов'язана з невідповідністю її підходів пострадянським трансформаціям, які так і не просунулись у побудові демократії.

Вагомим чинником демократичних трансформацій перехідних режимів є, зокрема, розвиток політичних партій та формування, консолідація ефективної партійної системи, здатної репрезентувати та ідеологічно оформлювати інтереси основних соціальних і політичних груп. Консолідація партійної системи – це перехід від «безформного» плюралізму (термін Т. Карозерса) до структурованого політичного простору з визначеними «правилами гри».

У широкому розумінні партійна система – це сукупність політичних партій і відносин між ними в процесі боротьби за державну владу та її здійснення. Партійні системи характеризуються усталеними моделями взаємовідносин між політичними партіями, основними серед яких є відносини співпраці (кооперації) та конкуренції. Підсумовуючи велику кількість визначень партійної системи, можна стверджувати, що під партійною системою розуміють наявність у суспільстві політичних партій, які вагомо впливають на реалізацію політичної влади в суспільстві; певним чином впорядковані відносини між ними, які створюють умови для взаємин між політичними партіями та іншими інститутами політичної системи і

визначають модель реалізації державної влади. Отже, поняття «партійна система» охоплює взаємодії, комунікації між політичними партіями, які є необхідними для її формування через вироблення ними усталених принципів та правил таких взаємодій. Тому вивчення міжпартійних взаємодій у суспільствах, що трансформуються, в українському суспільстві також, є актуальною науковою проблемою і потребує адекватних методологічних засад для аналізу.

Важливими аспектами будь-якого переходу є проблеми досягнення згоди та її інституціоналізація у формі норм і правил політичної боротьби. У цьому контексті важливо дослідити формування принципів міжпартійних взаємодій, до яких відносимо і міжпартійну комунікацію як різновид політичної комунікації. Принципи міжпартійних взаємодій, які визначають здатність чи нездатність політичних партій до кооперації для ефективної діяльності, визначають великою мірою розвиток політичної змагальності в політиці, а отже, й можливість подальшої демократизації суспільства. Транзитні суспільства характеризуються виникненням нових правил, норм, цінностей, які відрізняються від тих, що властиві авторитарним суспільствам.

За допомогою теоретичних засад транзитології, зокрема процедурного підходу, визначаємо основу дослідження міжпартійних взаємодій у перехідних суспільствах. Методологічні засади теорії транзиту дають змогу більш повно проаналізувати міжпартійні взаємодії в перехідних суспільствах, з'ясувати поведінку політичних акторів при певних типах переходу, а отже, і міжпартійні взаємодії між ними.

Тож методологічний потенціал теорії транзиту дає змогу простежити та зрозуміти особливості міжпартійних взаємодій у суспільствах, що трансформуються, та з'ясувати їхній вплив на процеси демократизації і подальший розвиток суспільства загалом. Аналіз міжпартійних взаємодій на різних стадіях переходу засвідчує, що кожна стадія створює нові перешкоди для функціонування політичних партій.

2.2 Неоінституціоналізм як дослідницька програма аналізу міжпартійних взаємодій

Результатом міжпартійних взаємодій є не лише певна модель партійної системи, але й принципи формування та функціонування органів влади, формування механізмів артикуляції інтересів суспільства й одночасно його консолідації. На процеси міжпартійних взаємодій впливають формальні та неформальні норми. Аби дослідити, як відбуваються ці процеси, доцільно використовувати методологічну базу теорії неоінституціоналізму, яка є методологічно сумісна і доповнює транзитологічну парадигму.

Теорія неоінституціоналізму наголошує на тому, що для подолання перешкод в обміні інформацією та у взаємодіях між організаціями вирішальну роль відіграють інституції – сукупність норм, правил, традицій, які регулюють відносини між політичними акторами. Для багатьох політичних режимів, особливо пострадянських, характерні демократичні декларації, які досить часто зовсім не відповідають реальній політичній практиці. Саме теорія неоінституціоналізму дає змогу їх порівняти, адже вона розрізняє формальні і неформальні інституції (норми). Аналіз міжпартійної комунікації перехідних суспільств зумовлює увагу до її інституційних аспектів. Однією з особливостей неоінституціоналізму є акцентування на значенні процесу інституціоналізації, а також на взаємовідношенні між розвиненістю та впливом формальних і неформальних інституцій та можливостей їх взаємного заміщення. Досліджуючи міжпартійні взаємодії у трансформаційних суспільствах в контексті теорії неоінституціоналізму, яка наголошує на важливості неформальних правил, можемо простежити мотиви і певні стримування в процесі міжпартійних взаємодій, які визначають їх політичну поведінку. Чимало «правил гри», що їх використовують політичні партії в перехідний період, створюються поза офіційно санкціонованими каналами. Це пов'язано з тим, що перехідним суспільствам властива певна невизначеність «правил гри», тобто немає ще

встановлених, традиційно усталених, взаємно визнаних політичними акторами норм поведінки, якими керувалися б усі учасники політичних взаємодій.

Епоха глобалізації поставила під сумнів здатність інститутів встановлювати і підтримувати порядок у межах національно-державних спільнот. А якщо ж до процесу непевності, властивій переходу суспільства до демократії, додаються чинники глобалізації, то інститутам важко трансформуватися в короткий термін та забезпечити своє функціонування. Зміна типу соціально-економічного і політичного устрою неможлива без трансформації в самій основі соціуму, тобто без інституційних перетворень.

Щодо перехідних суспільств неінституціоналізм найкраще пояснює, як поряд з утвердженням демократичних форм правління і громадянської поведінки зберігаються або й народжуються недемократичні зразки практики [124, с. 73]. Неінституціоналізм може пояснити, як формування або трансформація інституцій залежно від сукупності різноспрямованих інтересів створюють їхніх акторів, а також поведінку акторів в межах наявних інституцій.

Перед розглядом неінституціоналізму як методології дослідження міжпартійних взаємодій варто звернути увагу на саме поняття «інституція». Як зазначає М. Кармазіна [115], інституції виступають як регулятивні зразки, тобто, по суті, програми, якими суспільство обмежує поведінку індивідів. Адже багато закидів на адресу нового інституціоналізму пов'язано саме з тим, що ця методологія подає поняття «інституції» як «правила гри». У політичній науці під поняттям «інституції» розуміють: 1) політичне встановлення, комплекс формальних і неформальних принципів, норм, правил, які обслуговують і регулюють діяльність людини в політичній сфері; 2) політичне утворення, установу чи організацію – певним чином організоване об'єднання людей, та чи інша політична структура; 3) стійкий тип політичної поведінки, який виражається в певній системі політичних дій,

процедур, механізмів [210, с. 152]. Т. Парсонс запропонував таку інтерпретацію поняття інституцій – це «...всезагальні моделі норм, які окреслюють категорії визначеної, дозволеної і забороненої поведінки в соціальних відносинах для людей у їхніх стосунках одне з одним як членів суспільства та його різних підсистем і груп» [207, с. 177].

Інституціоналісти пізнішого періоду по-іншому трактують це поняття. «Інституції – це «правила гри» в суспільстві або, висловлюючись більш формально, створені людиною обмежені рамки, які організують взаємовідносини між людьми» [195, с. 17]. Таке трактування може охоплювати будь-який стабільний зразок поведінки – від соціальної звички до конституційної норми. Проте дослідники погоджуються з тим, що цей недолік стає перевагою неоінституціоналізму над іншими методологіями. Не даючи повністю готового до використання дослідного інструмента, інституціоналізм не впадає в крайнощі, які властиві іншим підходам, при цьому він виявляє багато «білих плям» у вивченні різних сфер політичного процесу [109, с. 263]. Інституції, як надособистісні утворення, формують макроструктуру суспільства. Основні інституції перебувають між собою у відносинах або координації, що потребує розподілу повноважень і сфер відповідальності, або субординації. Відповідно тип суспільства залежить від того, яка домінує інституція.

Дж. Марч, Й. Олсен, Б. Вейнгаст вважають, що інституції – це «шлях, яким політична поведінка глибоко вкорінюється в інституціональну структуру правил, норм, очікувань і традицій» [357, р. 734–745]. Із цього визначення бачимо, що саме інституції визначально впливають на поведінку партій, встановлюють межі їхнього вибору через формування їх переваг. Теорія неоінституціоналізму визначає, що інституції будуть ефективними, лише якщо вони стануть діючими, тобто їхня ефективність залежить від того, чи дотримуються їх політичні актори. Д. Норт та С. Пейович наголошують на тому, що визначальною функцією інституцій є збільшення передбачуваності поведінки сторін, які взаємодіють.

Відзначимо, що існує певна діалектика формальних і неформальних норм. Відмежовуючи усталені неформальні правила, які розглядаємо як певні традиції, цінності, що склались у суспільстві, бачимо, що вони впливають, а дуже часто визначають формальні правила в процесі трансформації. Г. Хелмке та С. Левітські [292] наголошують на важливості неформальних правил у дослідженні політичних процесів, оскільки неформальні інституції дуже часто забезпечують підтримку і зміцнення формальних. Тобто, на переконання дослідників, потрібно враховувати неформальні норми, які стають основою для побудови формальних інституцій.

Інституційні зміни вказують, як суспільства змінюються впродовж років. Інституції містять і заборони певних дій, і вказівки, за яких умов індивідам дозволені ті чи інші дії. Розвиваються всі інституції – починаючи від традиційних умовностей, кодексів і норм поведінки і закінчуючи писаним правом та договорами чи контрактами між індивідами. Зміни на периферії інституційної системи можуть бути такими повільними, що розпізнати зможуть їх тільки історики. Проте в сучасному світі швидкість інституційних змін є очевидною. Існування політичних інституцій, які можуть визначати і реалізовувати громадські інтереси, відрізняє консолідоване суспільство від неконсолідованого.

Варто наголосити на тому, що інституціоналізація неможлива без легітимації, зокрема потрібної легітимації. По-перше, легітимації з боку максимально генералізованих цінностей і сенсів. По-друге, з боку правових норм, які конкретизують генералізовані цінності. По-третє, з боку сукупностей, до яких належить чи прагне належати індивід [169]. У діяльності партій важливим чинником є легітимація їх діяльності. У разі відсутності легітимності в масовій свідомості влада змушена звертатись до технологій самолегітимації. Використання цих технологій обмежене в демократичних суспільствах, проте широко використовується в автократичних і транзитних суспільствах, зокрема в Україні. До таких технологій можна зарахувати: технологію, оснований на «демонстрації

відданості» («відданість» реформам, незалежності), технологію культивування відсутності альтернативи, технологію легітимації політики влади діячами культури, науки, публічними інтелектуалами [162, с. 105].

Легітимація політичного режиму відбувається на трьох рівнях. Перший – це статусна легітимація (затвердження конституційних органів влади та закріплення їх повноважень у нормах конституції). Другий рівень легітимації в рамках демократичного переходу – процедурна легітимація (формування органів державної влади). «Новий інституціоналізм в аналізі демократичних процесів заснований на впевненості, що «політична демократія залежить не тільки від економіки та соціальних умов, а також від композиції соціальних інституцій» [43, с. 353]. Тільки легітимні дії можуть впливати на політико-правові відносини (зокрема міжпартійну взаємодію) в позитивному сенсі.

«Новий інституціоналізм», який виник у середині 1980-х років, дослідники розглядають як закономірну реакцію на перевагу біхевіоризму й теорії раціонального вибору в політичних дослідженнях. Новий інституціоналізм залучає до свого поля не лише найважливіші інститути, зокрема державу, уряд, парламент, партії, але й другорядні інститути та неформальні інституції. «На наш погляд, у неоінституціоналізмі відбулося ускладнення самого підходу, коли шляхом синтезу були критично й одночасно творчо залучені в новий інституціоналізм підходи і теорії раціонального вибору, а також цілої низки інших попередніх теоретичних концепцій» [256].

Основні постулати нового інституціоналізму сформулювали Дж. Марч та Й. Олсен. Їхні статті, починаючи від першої, що була опублікована 1984 р., сприяли формуванню неоінституціоналізму як нового напрямку в політичній науці. Саме в них наголошено на ендогенному і соціально-конструктивному характері політичних інституцій.

Сучасні інституціоналісти відмовились від найпоширенішого трактування політики – тільки як відображення суспільства (контекстуалізм)

чи макроагрегованого наслідку індивідуальних дій (редукціонізм), від зведення політичної діяльності тільки до процесу ухвалення політичних рішень і розподілення ресурсів (інструменталізм) чи до розрахунку та своєї корисної поведінки (утилітаризм) та від розгляду політичних інститутів як результатів єдино можливої ситуативної рівноваги (функціоналізм). Неоінституціоналісти починають аналіз політичного життя з інституцій, а не з індивідів. Саме інституції детермінують поведінку індивідів і зумовлюють переважно сталість політичної поведінки акторів. Можна погодитися з висновками, що «неоінституційний аналіз розгортається на інституційному, організаційному та індивідуальному рівнях, щоб відповісти на взаємопов'язані питання: про закономірності розвитку, відбору і зміни різних інституцій; про вибір тих чи інших організаційних форм в залежності від характеру існуючої інституційної сфери, про особливості інституціональної практики, поведінки акторів в рамках різних організацій» [110, с. 11].

Основні методологічні принципи нового інституціоналізму полягають у розумінні і визнанні обмеженості людського існування, не наділенні індивіда суперраціональністю [110, с. 155]. Неоінституціоналізм передбачає різні підходи, проте жоден з них не може дати повної картини, тому вони всі разом сприяють кращому розумінню.

Загалом дослідники виділяють такі основні напрями сучасного неоінституціоналізму:

- нормативний інституціоналізм (коли увагу зосереджують на вивченні ролі норм у формуванні та функціонуванні інституцій та у визначенні індивідуальної поведінки);

- інституціоналізм раціонального вибору (для суспільних груп інституції слугують системою правил і стимулів, дотримуючись яких особи намагаються максимізувати свою корисність);

- історичний інституціоналізм (для розуміння логіки розвитку політики потрібно визначити початкові рішення, які визначають подальший політичний курс);

- емпіричний інституціоналізм (спадкоємець «старого» інституціоналізму структура/система управління/влади детермінує відмінності у способі реалізації політики та виборі, який здійснює влада);

- інтернаціональний інституціоналізм (стосується інституцій, які функціонують поза національними державами);

- соціальний інституціоналізм (охоплює систему взаємовідносин між державою і суспільством).

Усі ці напрями так чи інакше допомагають у дослідженні міжпартійних взаємодій у різних їхніх проявах. Зокрема, визначають систему правил та стримувань у міжпартійній комунікації (формальні інституції визначають тип взаємодій у парламенті чи під час виборчих перегонів, неформальні – більшою мірою контролюють взаємодії поза межами політичних органів у неформальній обстановці).

Назвемо кілька основних положень, яких дотримуються неоінституціоналісти:

- розглядають правління як мережеву кооперацію (мережевий інституціоналізм);

- тип лідерства, який забезпечує символи і значення для тих, хто в мережі управління та поза нею;

- укоріненість – які інституціональні наслідки формування «електронного уряду»;

- легітимність – у чому полягає інституціональний сенс легітимності і чи можлива інституціональна ефективність;

- стійкість культури на основі розвитку інституціональних культур через етапи хабітуалізації, об'єктивізації та седиментації, яка означає формування «шляху залежності», коли організаційна модель виявляється важливішою за проблему;

- організаційні скрипти, які усувають суперечності між організаційною культурою і культурою індивіда;

- обмежена раціональність, її співвідношення з політичним вибором;

- інституціональна «клейкість»;
- співвідношення формальних й актуальних процедур, суперечності між якими усувають через символічну легітимацію і посилення церемоніальних функцій перших та створення раціональних міфів навколо других, які забезпечують підтримку в будь-якому випадку;
- інституціональний ізоморфізм політичних організацій, обумовлений боротьбою за легітимність, ресурси, а також невизначеністю і використанням примусових, імітаційних і нормативних способів.

С. Патрушев акцентує на тому, що нових інституціоналістів цікавлять всі державні і соціальні інститути, які формують способи вираження політичними акторами своїх інтересів і структурування їх відносин з приводу влади з іншими групами: правила виборчої боротьби, структура партійних систем, відносини між різними органами держави та організація економічних акторів. Сюди можна віднести і міжпартійну взаємодію, адже від її якості залежать і структура партійних систем, і виборча кампанія. Особливу увагу приділяють соціокультурним символам і цінностям, стереотипам і регламентам, які впливають на функціонування макрополітики.

У межах інституціонального підходу партійна система розглядається як похідна інституціональних чинників. До них зараховують: конституційні основи системи, закони, які регулюють партійну діяльність, виборчу систему, особливості розподілу влади та форму правління тощо. Розгляньмо найважливіші з них. Перший інституціональний чинник, що впливає на формування та функціонування партійної системи, – нормативно-правове регулювання. Тобто це та законодавча база, що регулює створення, діяльність партійної системи.

Другий – конституційний статус політичних партій. Існує два погляди на конституціоналізацію статусу партій: одні вчені (наприклад, Х. Хайзер) вважають її ознакою інтеграції партій у сферу державної і публічної влади, яка обмежує їхні свободи, інші (Ю. Юдин) – основною гарантією захисту партій від свавілля держави і парламентської більшості. Якщо в конституції

країни є положення про партії, то можна говорити про встановлення конституційного статусу, а якщо їх діяльність регламентована законами про партії і їхніми статутами, то можна говорити про правову інституціоналізацію партій.

Ще одним інституціональним фактором є розділення та незалежність законодавчої і виконавчої влади, при цьому важливе значення мають родові властивості та якості цих інститутів. Наприклад, існує глибокий взаємозв'язок між перерозподілом владно значущих ресурсів у громадянському суспільстві та наділенням представницької влади особливими владними повноваженнями [107, с. 49].

Виборча система – ще один чинник інституціоналізації партійної системи. Адже саме від того, який тип виборчої системи сформується, залежить, яку партійно-політичну систему одержить держава в майбутньому.

У межах інституціонального підходу в дослідженні політичних інститутів, зокрема партій, одна з головних проблем полягає в їх здатності до самоорганізаційних процесів. На основі дослідження самоорганізації політичних інститутів можна говорити про різноспрямованість векторів організаційних і самоорганізаційних інституціональних змін. Визначають два основні механізми реалізації самоорганізаційних процесів: перший полягає в самоорганізації неформальних інституціональних процесів, політичних партій зокрема, визначенні їх правового стану; другий механізм передбачає біфуркаційний, конструктивно спрямований процес трансформації самоорганізаційної сторони формальних політичних інституцій та відносин. Це свідчить про «перспективу появи нової спільної впорядкованості й нових комунікаційних зв'язків, коли суб'єкти інституціональних систем – політичні інститути – стали взаємно «чути» і «розуміти» необхідність спільних трансформаційних змін задля функціональної впорядкованості всієї соціальної системи» [29, с. 84].

Виокремимо основні ознаки, які свідчать про процес інституціональних змін: виникнення нових «правил гри», їх легітимність і виконання; надання

нових прав і свобод людині; модернізація спрямування соціокультурних норм; суспільний контроль виконання нових правил і норм [162]. Усі ці ознаки, як бачимо, пов'язані з діяльністю партій та їх взаємодією.

Інституціоналізація в умовах демократичного переходу, на думку А. Пшеворського, може відбуватися кількома шляхами:

- співвідношення політичних сил є нерівноважним. Стійкість політичної системи можлива лише за умов збереження першопочаткових умов. Інститути влади формуються для консолідації нового співвідношення сил;

- співвідношення сил є відомим і рівноважним. Досягнути компромісу важко, оскільки політичні сили конфліктують з приводу бачення політичного курсу країни. За таких обставин збереження балансу сил потребує компромісного типу вирішення політичних конфліктів, оскільки жодна із сил не є контрольною та визначальною;

- співвідношення політичних сил є невідомим. Політичні інститути проіснують довгий час, оскільки вони не є результатом тимчасових політичних рішень [244].

Важливою категорією, яку розглядають і інституціоналізм, і неоінституціоналізм є інституційний інтерес. Інституційний інтерес – це зацікавленість інституту у виконанні поставленої мети та забезпеченні свого існування, незалежно від політичних обставин і ситуацій. Неоінституціоналізм розглядає інституційний інтерес крізь призму політичної системи та залежно від її стану. Для нашого дослідження цікавим буде лише інституційний інтерес у зруйнованій та перехідній політичній системі.

«Стан перехідної системи визначається тим, що після руйнування легітимності старої системи відбувається швидке встановлення чітких системних (національних) та інституційних інтересів, тобто це стан реорганізації інститутів, для якого характерне обмеження політичної боротьби щодо перевизначення інтересів, а зосередження її навколо шляхів

досягнення цих інтересів» [3, с. 23]. Перехідний стан політичної системи настає в процесі занепаду старої. Коли стара система була зруйнована під час протистояння з альтернативними інститутами, відбувається перехід цих інститутів до виконання своїх обов'язків, остаточна легітимація та вироблення практики системної взаємодії.

Інституційний інтерес має певні атрибути, серед яких, зокрема, необмеженість у часі, абстрактність, колективність та мотиваційність.

Ми вже згадували про те, що інституційна структура розвиненого суспільства охоплює формальні і неформальні правила. Основні правила, які організують відносини між людьми, не закріплені в законах, тобто є неформальними. Представники неоінституціоналізму визначають формальні правила як правила, записані в офіційному джерелі, за виконанням яких стежить спеціально виокремлена група людей (наприклад, поліція, судова система тощо). Наявність примусу з боку держави – характерна риса, що відрізняє формальні і неформальні правила. Неофіційні правила не закріплені в офіційних джерелах і їх невиконання не тягне за собою законодавчих санкцій. За їх виконанням стежать усі члени суспільства. Неформальні правила менш обмежувальні, вони, навпаки, полегшують життя та роблять його більш комфортним. За порушення неформальних правил покарання не таке суворе, це може бути осуд і неприйняття суспільства, а їх виконання є обов'язковим з морального погляду.

За теорією неоінституціоналізму, ефективність функціонування неформальних правил залежить від певних чинників: розмір соціальної групи, у якій діють норми (що менша група, то легше в ній виявити порушника); величина витрат з боку порушника у разі покарання; статичний характер суспільства, в якому діють неформальні правила. Неформальні правила істотно впливають на роботу формальних правил, тому їх не можна упускати, досліджуючи міжпартійні взаємодії в перехідний період. Постійні зміни і трансформації обумовлюють використання партіями неформальних інституцій.

Неформальна інституціоналізація, як вважають дослідники, має такі варіанти розвитку: регрес – поступова заміна формальних практик неформальними; прогрес – поступове витіснення неформальних практик; стабільність (рівноважність формальних і неформальних практик), яка зберігається доти, доки забезпечується панування владної еліти та задовольняються інтереси певної частини населення, яка її підтримує [294, с. 6].

Формальні правила охоплюють політичні правила, економічні правила і контракти, які характеризуються певною ієрархією. За формальними правилами у межах міжпартійних взаємодій можуть відбуватися консультації керівництва партій, міжпартійні зустрічі, на яких сторони розробляють проекти двосторонніх міжпартійних протоколів. Міжпартійний діалог є додатковим інструментом для вироблення в неформальному, довірчому і партнерському форматі пропозицій для керівництва країни зі широкого кола питань.

Міжпартійна комунікація пов'язана з формальними і неформальними правилами, адже саме комунікація у транзитному суспільстві відображає процес творення та інституціоналізації цих правил та форм міжпартійної комунікації. Неформальні правила та норми трактують також як інституції, оскільки вони є відомими учасниками комунікації і структурують повторювані взаємодії. Д. Норт зауважує, що основними складниками інституцій є формальні правила (закони, адміністративні акти, офіційно закріплені норми права) та неформальні (традиції, звичаї, договори, добровільно взяті на себе зобов'язання, норми та кодекси поведінки), а їхня головна роль у суспільстві полягає в тому, аби зменшити невизначеність шляхом встановлення постійної структури взаємодії [195].

У перехідних суспільствах, зокрема в Україні, міжпартійні взаємодії на формальному рівні хоч і реалізуються через підписання угод, заяв про співпрацю, проте на практиці вони дуже часто характеризуються постійною недовірою та підозрами. Усе це пов'язано з невизначеністю «правил гри», що властиво трансформаційним суспільствам, які й формуються в процесі

міжпартійних взаємодій. Дуже часто лідери старого недемократичного режиму обговорюють з помірною опозицією ці правила, що істотно послаблює процес політичного розвитку. Авторитарні лідери мають можливість диктувати свої «правила гри», так як нові лідери стоять на чолі реформ і не мають чітких вказівок щодо правил й обов'язків нових інститутів, зокрема і політичних партій. У транзитних суспільствах тільки виробляються механізми ефективної взаємодії між політичними партіями, запроваджуються раціональні форми вирішення суперечностей між ними. Саме інституціоналізація таких правил і механізмів міжпартійної взаємодії є важливим чинником демократичної консолідації режиму.

Варто наголосити на релевантності теорії неоінституціоналізму, як методологічному інструментарії дослідження міжпартійних взаємодій у перехідних суспільствах, адже транзитні суспільства характеризуються появою нових правил, цінностей та норм, які відрізняються від авторитарних традицій.

2.3 Комунікативний підхід в дослідженні міжпартійних взаємодій у трансформаційних суспільствах

Для дослідження міжпартійних взаємодій у перехідних суспільствах застосовуємо комунікативний підхід. Процеси консолідації партій та партійної системи розглядаємо через поняття «взаємодії». Адже кожна система є продуктом взаємодій та комунікації її елементів. Система формується в процесі взаємодій її елементів, але потім починає визначально впливати на них. Своєю чергою, взаємодія є комунікативним процесом, що спонукає нас до застосування комунікативного підходу в дослідженні міжпартійних взаємодій у перехідних суспільствах. Під взаємодією розуміємо взаємозалежний обмін діями між політичними силами, сукупність організованих відносин, зв'язків, спрямованих на реалізацію спільної діяльності.

Дослідження проблеми політичної комунікації, зокрема міжпартійних взаємодій, актуальне з огляду на низку причин, серед яких: високий ступінь недовіри громадян до чинної влади, незбіжність очікувань виборців та нереалізованих обіцянок переможців, відсутність компромісу між гілками влади, неможливість створення ефективної парламентської більшості через розбіжності між потенційними учасниками, порушення координації між центральними і місцевими осередками політичних партій.

Традицію вивчення політичної комунікації започаткував ще Платон, але сучасні теоретичні доробки з'явилися після Першої світової війни як дослідження з технології ведення пропаганди в масовому суспільстві. Відтоді увага науковців прикута до вивчення форм та об'єктів політичної комунікації, аналізу засобів передачі повідомлень, їх змісту та впливу на одержувача. К. Дейч у більш широкому контексті висловив думку про те, що політична комунікація могла б стати зосередженням всієї політології; політичні системи трактувалися б тоді як розгалужені комунікативні мережі.

Важливою для вивчення міжпартійної комунікації досі є модель комунікації Г. Лассуелла, який своєю роботою поклав початок дослідження політичної комунікації. Учений вважав, що найоптимальнішим варіантом комунікаційного акту є модель, яка дає відповідь на такі запитання: хто? що повідомляє? за допомогою якого каналу зв'язку? кому? І який результат? Формула Лассуелла дозволяє краще пояснити форми міжпартійної комунікації, розкрити суть переговорних процесів, з'ясувати результат певного комунікаційного акту. Тобто ця модель різнобічно розглядає комунікаційні акти між політичними партіями, блоками в процесі політичної боротьби, досягнення компромісу та вирішення конфліктних ситуацій.

Міжпартійна комунікація є різновидом політичної комунікації, яку в загальному визначають як комунікативно-інформативне поле політики – сукупність заходів та інституцій, застосовуваних для управління суспільними справами, задоволення окремих, корпоративних, групових інтересів, для

узгодження частин структурованого суспільства, координування інтересів різних соціальних груп.

В Україні міжпартійну комунікацію в певних політичних умовах досліджує О. Шиманова. Вона виділяє зовнішній та внутрішній бік політичної комунікації в партіях. До зовнішнього аспекту відносить і міжпартійну комунікацію. Дослідниця розглядає комунікацію між партіями за певних умов або крізь призму певної теми. Так, її дослідження присвячені вивченню міжпартійної комунікації в контексті теми «Україна – НАТО». Індикатором внутрішньопартійної комунікації, як різновиду партійної комунікації, виступають партійні списки. Під час формування партійних списків кожна політична сила, що ввійшла до блоку, виробила власні критерії відбору кандидатів, за характером яких можна простежити певні особливості комунікації.

Політична комунікація є важливим складником функціонування політичних акторів. Як передача смислів, що мають вагомe значення для функціонування політичної системи, політична комунікація передбачає наявність комунікатора, повідомлення, канал або засіб подачі інформації та одержувача. «Процес передавання політичної інформації, яка циркулює від однієї політичної системи до іншої, між політичною та суспільною системами, а також між політичними структурами, суспільними групами та індивідами називається політичною комунікацією» [18, с. 69].

У політичній комунікації зазвичай мають справу з написаним або з усним словом, проте можливе застосування будь-якого знака, символу чи сигналу передачі смислу. «Політична комунікація – це потік повідомлень та інформації, який структурує політичний процес і надає йому значення» [281, с. 157]. Політична комунікація лежить у сфері компетенції спеціалізованих установ та інститутів, таких як ЗМІ, урядові інформаційні агенції або політичні партії. Наявна вона і в соціальному спілкуванні (від приватних бесід до обговорення в палатах парламенту).

Політична комунікація має вагомий вплив на діяльність політичних партій. Адже на початку своєї діяльності вони використовують політичну комунікацію для вивчення поглядів та потреб електорату, аналізу ідеологем, наявних у суспільстві, досвіду партій інших держав з аналогічною ідеологією, для створення ідеології, її поширення, пропаганди, вербування нових членів тощо. Політичні партії в демократичному суспільстві не можуть існувати та функціонувати ізольовано одна від одної, звісно, вони взаємодіють, тобто між ними є міжпартійна комунікація.

Політична комунікація наповнює певним змістом політичний процес через реалізацію взаємодій політичних інтересів. Особливим політичним процесом є формування і функціонування у сфері публічної влади різноманітних ідеологій, почуттів, цінностей, символів, доктрин, офіційних норм, опозиційних оцінок та думок різних акторів. Суть його полягає в тому, що шляхом передачі й обміну повідомленнями політичні суб'єкти дають сигнал про своє існування різним контрагентам і встановлюють з ними необхідні взаємовідносини і контакти, що дозволяють їм виконувати різноманітні політичні ролі. Своєю чергою, цілеспрямовані контакти між людьми уможливають з боку інститутів влади виконання їхніх специфічних функцій з управління державою й суспільством.

З погляду обміну людьми інформацією у сфері влади, усі механізми та інститути влади є засобами переробки інформаційних потоків і відносно самостійними структурами на інформаційному ринку. Ефективність їхньої діяльності безпосередньо залежить від того, які вони мають можливості впорядкування інформації та налагодження контактів з іншими суб'єктами. Наприклад, соціопсихологи Одеського педагогічного університету визначили структуру депутатської діяльності і виділили у ній такі блоки: гностичний (конкретна постановка завдань діяльності, формулювання нових ідей), конструктивний, проектувальний (вибір методів для вирішення поставлених завдань), організаційний (організація проведення роботи депутатів) та комунікативний (вміння формулювати чіткі і зрозумілі запитання перед

аудиторією, будувати короткі, логічно складені повідомлення про наслідки діяльності, ефективно і коректно висловлювати свою думку про інших).

Дослідники політичних процесів виділяють три рівні інформаційних потоків в системі політичної комунікації: 1) перший рівень обслуговує органи влади і державного управління (тут головно циркулює службова інформація); 2) другий рівень утворює інформаційне середовище діяльності партій, профспілок, суспільних рухів (циркулюють програми та інша інформація); 3) третій – звертається безпосередньо до суспільної думки, масової свідомості, політичної поведінки великих груп людей (цей рівень робить політичну систему відкритою, готовою взаємодіяти з громадянським суспільством) [93].

Як вже зазначалось, політична комунікація – це, насамперед, взаємодія, а взаємодії політичних акторів з приводу політичної влади, владно-управлінських відносин у суспільстві не завжди мають управлінський характер. О. Шабров наводить приклад, коли два лідери політичних партій зустрічаються для обговорення спільної стратегії, не завжди один з них управляє іншим [300]. У процесі боротьби за владу, її утримання і використання між політичними акторами можуть складатися і конкурентно-конфронтаційні відносини, і консенсусно-договірні. Ці взаємовідносини відбуваються у формі комунікації. Це може бути і процес переговорів, і документ, підписаний лідерами партій, і дружнє рукостискання між лідерами політичних партій, які досягли згоди з приводу створення виборчого блоку. Тобто можна говорити про те, що у взаємодіях між партіями існує свій «комунікаційний вимір». Це й підтверджує, що як різновид політичної комунікації загалом можемо розглядати міжпартійну комунікацію.

Міжпартійні взаємодії формуються на основі певних мотивацій політичних партій. Наявність спільної мети спонукає партії до взаємодії, як наслідок – виробляються процедури міжпартійних взаємодій. Відзначимо, що в перехідних суспільствах, зокрема в Україні, ці процедури є вторинними, первинними в нашому суспільстві зазвичай виступають певні закулісні

перемовини. Цілі, мотивації лідерів спонукають їх до уникання процедур міжпартійних взаємодій. У демократичних суспільствах взаємодії між політичними партіями здійснюються в межах демократичних загальноновизнаних процедур.

На сучасному етапі цікавим є використання політичними партіями у своїй діяльності інтернет-комунікацій, що може привести до підвищення ролі рядових членів у внутріпартійному житті, розширення їх функцій у формуванні політики партії, а також відкрите спілкування з іншими партіями, скажімо, публічні обговорення проектів політичних рішень, які є важливими в конкретний час. Показ на загал такої співпраці між політичними партіями може позитивно вплинути на підтримку народом тих чи інших партій та блоків. Зараз припускають, що в майбутньому для обговорення й ухвалення рішень політичні партії зможуть використовувати інтерактивні комунікації представників регіональних партійних відділів, які знаходяться на великій відстані один від одного. Це зробить політичну владу більш мобільною і доступною для населення. Система комунікації розвивається паралельно з політичною еволюцією.

Важливими проявом політичної комунікації у функціонуванні партій є внутрішньопартійна комунікація. Від її якості та своєчасності залежить політика та певні реакції партії на суспільні і політичні явища. Міжпартійна комунікація також частково детермінована внутріпартійною комунікацією, особливо на міжособистісному рівні. Принципи внутріпартійної комунікації (її переважно вертикальний чи горизонтальний характер) впливають і на спілкування з виборцями та прихильниками, і на міжпартійну комунікацію.

Внутріпартійна комунікація в деяких випадках може мати безконфліктний характер, на відміну від міжпартійної комунікації. Адже головною метою внутріпартійної комунікації є якісне функціонування партії, що побудоване на спільних поглядах вирішення суспільних та політичних проблем і завоюванні голосів електорату. Натомість метою міжпартійної комунікації є нівелювання суперечностей між партіями, досягнення

компромісу, необхідного для утворення парламентської коаліції, виборчого блоку, а також робота в парламенті, вирішення конфліктів між більшістю та меншістю в парламенті, партіями, що увійшли до парламенту, і тими, що залишились поза його межами.

Під поняттям міжпартійної комунікації варто розуміти і шлях встановлення контактів між політичними партіями, і форму їх взаємного зв'язку, і сам акт спілкування. Міжпартійна комунікація фактично формує інформаційне середовище діяльності партій.

Будь-яка дія в політичному просторі містить інформаційно-комунікаційний компонент і має певні наслідки. Результатом (ефектом) політичної комунікації вважають зміни в поведінці отримувача внаслідок передачі повідомлення. Зрозуміло, що ефективною буде та комунікація, яка спричинила очікувані для відправника зміни поведінки, знань чи установок отримувача [224, с. 517].

Щоправда, часто трапляється так, що повідомлення потрапляє не лише до цільової групи, а й до інших, причому відправник робить це несвідомо. Як наслідок – змінюється співвідношення сил чи політичної ваги основних політичних акторів (спостерігається посилення або послаблення одного з акторів у політичній системі держави чи на міжнародній арені). Наприклад, результатом міжпартійної комунікації може стати падіння чи підвищення рейтингу довіри/недовіри серед населення її учасників; владна комунікація може вплинути на міжнародний престиж держави.

Міжпартійна комунікація є дуже важливим інструментом побудови партіями спільної системи дій, але часто цьому заважають амбіції політичних лідерів. Тут важливим є обмін інформацією між партіями з мінімальною кількістю посередників. У міжпартійній комунікації, як і у внутріпартійній, важливо, щоб був забезпечений системний зворотний зв'язок.

Завдяки міжпартійній комунікації формують блоки, коаліції, укладають спільні документи тощо. Міжпартійна комунікація – це вид політичної комунікації, в якому основними учасниками є політичні партії. Вона

залежить від взаємовідносин між партіями та іншими політичними утвореннями, що можливо у вигляді співпраці, конкуренції, опозиції чи протистояння.

Як вже зазначалось, головним завданням політичних партій є боротьба за завоювання та використання політичної влади в інтересах тієї чи іншої групи населення. Боротьба за владу реалізується через вибори. Кожна політична партія висуває свою передвиборчу програму для впливу на громадську думку у свій бік. Відзначимо, що, формуючи громадську думку, ЗМІ спершу впливають на неї, а вже потім мотивують до дії. Цей феномен спостерігаємо на етапі виборів. Під час передвиборчої агітації медіа подають населенню безліч різноманітної інформації, за допомогою якої людина формує своє бачення того, за кого голосувати, і чи взагалі йти на вибори. Демократичний режим передбачає регулярність виборів. Відповідно політичні партії у своїй діяльності мають постійно дбати про зв'язок зі своїми потенційними виборцями [258, с. 253]. Дуже часто політичні партії вступають в різні форми взаємодій для перемоги на виборах.

Дослідники А. Кемпбел, У. Міллер та Г. Гурін вважають, що довготривалий вплив на аудиторію здійснює партійна належність як показник психологічної схильності до конкретної політичної партії, яка діє у вигляді постійного фільтра інформації про виборчу кампанію. Основним джерелом інформації про кандидатів та партії є результати політичної комунікації.

Партії створюють середовище, в якому функціонують депутати. Здійснюють це двома взаємодоповнювальними способами: забезпечують постійний зв'язок між депутатами та виборцями і визначають рамки діяльності депутатів у парламенті.

«Без політичних партій у сучасній демократії населення не мало б можливості політичної діяльності. Політичні партії дають людям таку можливість» [308, с. 234]. Це пояснюється тим, що саме політичні партії представляють інтереси населення. Відтак люди ідентифікують себе з

певною політичною партією і підтримують її. Політичним партіям властиве прагнення висловлювати інтереси окремих суспільних груп або широких мас виборців не лише безпосередньо перед виборами, а й протягом міжвиборчого процесу [258, с. 253].

Своєю діяльністю політичні партії забезпечують зв'язки між суспільством і державою, інтеграцію інтересів різних соціальних груп, а також вироблення альтернативних політичних програм розвитку суспільства, політичних структур і технологій.

За допомогою засобів масової інформації партія може здійснювати приховані маніпуляції суспільною свідомістю, відповідно критикуючи чи, навпаки, схвалюючи діяльність тих чи інших державних структур.

Політична комунікація дозволяє партіям виступати із законодавчою ініціативою.

Науковці виділяють кілька форм здійснення зовнішньої міжпартійної комунікації: 1) подання звернень громадян та інформаційних запитів; 2) внесення пропозицій з відповідних питань на розгляд державних адміністрацій різних рівнів; 3) реалізація форм місцевої та представницької демократії: місцеві референдуми, загальні збори громадян за місцем проживання, місцеві ініціативи, громадські слухання; 4) робота з органами самоорганізації населення; 5) робота з депутатами місцевих рад; 6) публічні ініціативи партій; 7) заяви в парламенті як офіційний документ; 8) публічні заяви в пресі; 9) заяви уповноважених осіб; 10) інтерв'ю; 11) публічні заходи, зокрема акції протесту, демонстрації, мітинги [312].

Міжпартійна комунікація відбувається на двох рівнях: міжінституційному та міжособистісному. Міжінституційний рівень полягає в обміні інформацією між структурними елементами партії, комунікація має формалізований характер, здійснюється на основі усталених процедур, традицій. Міжособистісний рівень ґрунтується на індивідуальних особливостях і залежить від особистісних відносин та домовленостей лідерів, членів, представників партій чи фракцій. На міжінституційному рівні обмін

інформацією між партіями, тобто її структурними елементами відбувається через офіційні документи, запити, угоди чи меморандуми. Варто згадати і про опосередкований спосіб міжпартійної комунікації, а також комунікації між партією та громадянами – це засоби масової інформації (ЗМІ), і загальнонаціональні, і партійні.

На міжособистісному рівні можна умовно виділити дві форми міжпартійної комунікації: формальна та неформальна. До формальної можна зарахувати офіційні зустрічі, обіди партійних лідерів чи просто членів партій, офіційні заяви у ЗМІ. До неформального способу міжособистісного рівня зараховують плітки, анекдоти, неформальні зустрічі на вечірках, випадкові зустрічі. Скажімо, плітки й анекдоти сприяють формуванню переважно негативного іміджу політичних лідерів, оскільки в їх основі завжди є вимисел, іноді свідомий, навмисний, а часто й несвідомий чи випадковий, тобто коли людина, яка поширює такі плітки, не володіє всією повнотою інформації.

Однією з форм міжпартійної комунікації є переговори щодо створення партійних блоків чи коаліції. Відповідно невід'ємною складовою політичних відносин є відносини між партіями, з державною владою [81, с. 68]. Наведемо приклад політичної комунікації в надрах компартійної системи. З уваги на те, що засоби масової інформації завжди були найефективнішим інструментом впливу на громадську думку, передовсім саме вони підлягали контролю. Аби цей контроль був якомога ефективнішим, теоретики марксизму-ленінізму висунули формулу партійної преси. Фактично «партійна преса була сторожовим псом системи» [116, с. 54].

Міжпартійна комунікація заторкує проблему ухвалення політичних рішень. Відзначимо, що процедура ухвалення загальнодержавних рішень ґрунтується на тій чи іншій інформаційно-комунікаційній моделі. Загалом існує три основні комунікаційні моделі ухвалення рішень: 1) формальна модель, яка оснований на наявності структурованої ієрархії проходження інформації по системі комунікацій та чітко вписаних і формалізованих

процедур ухвалення рішень, відхід від яких не допускається; 2) змагальна модель, яка побудована на можливості висування альтернативних інформаційних потоків і відповідних проектів рішень; 3) колегіальна модель, що потребує колективної праці в пошуках найоптимальнішого проекту рішень [81, с. 170].

Вибір тієї чи іншої моделі ухвалення рішень залежить не лише від правової регламентації та традицій управління, а й від психологічних характеристик особистостей, які впливають на ухвалення рішень. Водночас внутрішньопартійно має бути забезпечено швидке прийняття однозначного рішення, яке підтверджуватиме та виражатиме наявний у партії консенсус з приводу основних питань, які хвилює електорат.

Як одну з форм міжпартійної комунікації виокремлюють і законотворчу діяльність, особливо це стосується правлячих партій. Законотворчу діяльність можна розглядати як комунікативний процес не лише між громадянами та парламентом, а й між партіями.

Міжпартійна комунікація відіграє вагомий роль у формуванні політичної системи загалом та партійної системи зокрема. Завдяки якісній комунікації між партіями формується більшість (коаліція) у парламенті, яка відповідає за ухвалення рішень та законів, формується уряд, приймаються різні документи. Це все сприяє розвитку політичної системи та консолідації партійної системи.

Варто наголосити, що міжпартійна комунікація та її інституціолізований вимір найбільш органічними є в демократичному суспільстві, де існують чіткі норми, процедури і традиції, що обумовлюють та регулюють міжпартійну комунікацію. У перехідних суспільствах чималий вплив на міжпартійну комунікацію здійснюють неформальні правила, оскільки норми та процедури міжпартійної комунікації в перехідних суспільствах порушуються, використовуються нечесні методи та засоби.

Важливою для нашого дослідження є концепція Ю. Габермаса, який аналізує процеси перехідності та способи подолання конфліктів, пов'язаних

із цим процесом. «Його концепція здатна слугувати методологічною основою для продуктивного обговорення сьогоденної ситуації у посткомуністичних країнах, де мають місце конфліктні ситуації, пов'язані з перехідним періодом їхнього розвитку, зіткненням різних інтересів і сил» [80, с. 65]. На перший план Ю. Габермас висуває проблему досягнення консенсусу на основі розуміння. Вирішення цієї проблеми він починає з теорії комунікативної дії, розвиваючи концепцію розуміння як передумову суспільної згоди. Ю. Габермас звертає увагу на проблематику людської взаємодії – інтеракції, при цьому зосереджує увагу на відмінності «справжньої» комунікації від «помилкової» та умовах, які забезпечують справжню комунікацію між людьми.

У будь-якій демократичній країні міжпартійна комунікація виступає важливою частиною розвитку партійних сил. Міжпартійна комунікація є процесом встановлення та розвитку контактів між партіями, яка породжується потребами у спільній діяльності, передбачає обмін інформацією, володіє взаємним сприйняттям і спробами впливу один на одного. Досліджуючи міжпартійні взаємодії з позиції комунікативних теорій, можемо спостерігати, який тип комунікації вибирають політичні партії в процесі взаємодій. Це може бути пряма комунікація, яка актуалізується у формі бесіди або публічних зустрічей між партійними лідерами, або непряма – взаємодія політичних партій через посередників або за допомогою різних засобів комунікації. Також політичні партії в процесі взаємодії можуть використовувати формальну чи неформальну комунікацію. Формальні взаємовідносини є чітко визначені певними інструкціями та функціональними обов'язками. Неформальні взаємовідносини між політичними партіями складаються на основі особистих інтересів, оскільки, як правило, виходять за межі загальновизнаних форм взаємодії. Так як взаємодія між політичними партіями не обмежується лише офіційними межами, завжди існує баланс між формальними і неформальними способами комунікації із превалюванням то одного, то іншого. Адже дуже часто

формальні правила і потоки не можуть задовольнити потреб обох політичних партій.

Як засвідчує досвід європейських демократичних країн, конструктивна взаємодія і на рівні органів державної влади, і на рівні «влада – опозиція» можлива на ґрунті усталених базових цінностей суспільства, які спрямовані на консолідацію політичної системи. Серед важливих умов розвитку конструктивної і толерантної взаємодії між політичними силами країни є наявність консенсусу щодо фундаментальних суспільних цінностей.

Міжпартійна взаємодія може бути інтерпретована як комунікація, в основі якої – спільне поле (або його відсутність) смислів, дискурсів – і сформовані або самими суб'єктами комунікативних взаємодій (партіями), або ж запозичені чи нав'язані політичною системою правила, процедури, в поняттях неінституційного дискурсу – інституції. Як ми вже зазначали, у трансформаційних суспільствах міжпартійні взаємодії можуть здійснюватися у вигляді партійної конкуренції або співпраці, можуть бути формальні та неформальні. Формальні міжпартійні взаємодії – це взаємодія політичних партій на основі формальних, загальновизнаних правил, норм, які регулюють взаємодії між політичними акторами. Неформальні міжпартійні взаємодії є комунікацією між партіями поза формальними нормами, вони можуть ґрунтуватися на традиціях, певних усталених кодексах поведінки політичних партій. До основних форм міжпартійних взаємодій відносимо конкуренцію між партіями та міжпартійну співпрацю. Надалі детальніше розглянемо особливості цих форм міжпартійних взаємодій у перехідних суспільствах.

На сьогодні знання про міжпартійні взаємодії в суспільствах, що трансформуються, є досить обмеженими і недостатньо підтверджені даними емпіричних досліджень. Для дослідження міжпартійних взаємодій у трансформаційних суспільствах доцільно використовувати теорію неінституціоналізму, транзитологічний підхід та теорію комунікацій як базові теоретичні моделі, які здатні пояснити в узагальненому вигляді вплив різноманітних гіпотетичних чинників на процес міжпартійних взаємодій.

Висновки до розділу 2

Розглянуто основні засади транзитологічної парадигми як однієї з методологій дослідження міжпартійних взаємодій у трансформаційних суспільствах. Застосовуючи транзитологічний підхід, бачимо, що міжпартійні взаємодії в перехідних суспільствах, їх форми та принципи створюють основу для консолідації партійної системи та режиму загалом. Політичні партії в суспільствах, що трансформуються, є важливими чинниками подальшої їх демократизації, розвитку та самоорганізації громадянського суспільства. Консолідація політичних партій, що мають постійну електоральну підтримку, формування партійної системи, її ефективність, як чинник формування державних стратегій та їх реалізації, залежить і від суспільно-політичного контексту, внутрішньопартійних процесів, і головне – від здатності до взаємодії й діалогу між цими партіями. У такому сенсі міжпартійна комунікація в перехідних суспільствах, її форми та принципи створюють основу для консолідації партійної системи та режиму загалом.

Основою функціонування будь-якої партійної системи є суперечність, пов'язана з тим, що вона, з одного боку, є інституалізацією політичної конкуренції, і кожна політична партія прагне розширити свій вплив, а з іншого – партії є учасниками формування суспільної згоди та єдиної стратегії розвитку суспільства. Потенціал їхньої співпраці у виробленні спільних дій та стратегій значною мірою зумовлений досвідом і тими формами комунікації, які склалися між ними в період формування партійної системи. Здатність до комунікації та співпраці є об'єктивним критерієм їх виживання та селекції в суспільствах, що трансформуються і прагнуть сформувати життєздатні демократичні структури та інституції.

У дослідженнях міжпартійної комунікації, без якої консолідація еліт у перехідних суспільствах неможлива, на наше переконання, ефективним є процедурний підхід, який аналізує процес формування нових правил, зокрема

правил політичної конкуренції, котрі й зумовлюють взаємодії політичних партій. Цей підхід важливий ще й тому, що враховує не лише нормативно закріплені формальні процедури, алей й неформальні тіньові правила і норми міжпартійного спілкування (особливо міжособистісної комунікації між лідерами), які нерідко є впливовішими за формальні та визначають домінування тих чи інших принципів міжпартійної комунікації (між конфліктом та співпрацею), що об'єктивно поширюються на політичні відносини загалом. Міжпартійна комунікація в транзитивних суспільствах, що визначається відносинами між політичною елітою (партійними лідерами), наявністю конфліктів та здатністю до досягнення консенсусу щодо підтримки демократичних реформ, може бути концептуалізована в межах методологічних принципів транзитології, зокрема її процедурного напрямку, зосередженого на діяльнісних та інституційних аспектах переходу.

Важливими аспектами будь-якого переходу є проблеми досягнення згоди та її інституціоналізація у формі норм та правил політичної боротьби. У цьому контексті важливим є дослідження формування принципів міжпартійних взаємодій, до яких відносимо і міжпартійну комунікацію як різновид політичної комунікації. Принципи міжпартійних взаємодій, які визначають здатність чи нездатність політичних партій до кооперації для ефективної діяльності, визначають великою мірою розвиток політичної змагальності в політиці, а отже й можливість подальшої демократизації суспільства. Транзитні суспільства характеризуються виникненням нових правил, норм, цінностей, які відрізняються від тих, що властиві авторитарним суспільствам.

Визначено, що для дослідження інституційних аспектів міжпартійних взаємодій доцільно використовувати методологію неоінституціоналізму, яка дає нам можливість простежити вплив формальних і неформальних правил на міжпартійні взаємодії в контексті постійних змін і трансформацій.

Розкрито суть поняття «взаємодії» в контексті комунікативного підходу. Зауважено, що процедури міжпартійних взаємодій формуються на основі

спільної мети в політичних партій, та мотивацій, які спонукають партії до взаємодії.

Результати другого розділу дисертації були апробовані у чотирьох наукових статтях фахових видань України та закордонних наукових журналів, а також у чотирьох тезах доповідей на конференціях: Хомин І. Міжпартійна комунікація в суспільствах, що трансформуються: теоретико-методологічний аналіз / Ірина Хомин // Вісник Дніпропетровського університету. Сер. : Філософія. Соціологія. Політологія. – Дніпропетровськ : Інновація, 2012. – Вип. 22 (3). – С. 245–250; Хомин І. Методологічні засади дослідження міжпартійних взаємодій у суспільствах, що трансформуються / Ірина Хомин // Вісник національного технічного університету України «КПІ». Сер. : Політологія. Соціологія. Право. – К. : Політехніка, 2012. – Вип. 3 (15). – С. 38–43; Хомин І. Теоретичні аспекти аналізу міжпартійних взаємодій в Україні / Ірина Хомин // Вісник Львівського університету. Сер. Філософсько-політологічні студії. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2014. – Вип. 5. – С. 249–260; Хомин І. Детермінанти міжпартійних взаємодій у транзитних суспільствах / Ірина Хомин // *Evropský politický a právní diskurz*. – 6 vyd. – Kraj : Jihomoravský. Jizní Palmira druzstvo, 2014. – Svazek 1. – С. 360–373; . Теорія транзиту як методологія дослідження міжпартійної комунікації у перехідних суспільствах / І. Костів // Розвиток політичної науки: Європейські практики та національні перспективи : матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. студ. та аспір. (м. Чернівці, 1 березня 2012 р.). – Чернівці : Букрек, 2012. – С. 76–79; Костів І. Теоретичні засади дослідження міжпартійної комунікації у транзитних суспільствах / І. Костів // Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук : матер. Всеукр. наук. конф. (м. Дніпропетровськ, 7–8 жовтня 2012 р.). – Дніпропетровськ : Свідлер, 2012. – С. 133–135; Хомин І. Міжпартійні взаємодії у перехідних суспільствах: чинники формування / І. Хомин // Придніпровські соціально-гуманітарні читання : матер. Дніпропетров. сесії II Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю

(м. Дніпропетровськ, 22 лютого 2013 р.). – Дніпропетровськ : Інновація, 2013. – Ч. 1. – С. 162–164; Хомин І. Інституційний аспект міжпартійних взаємодій у перехідних суспільствах / І. Хомин // Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 22–23 лютого 2013 р.). – Львів : Львів. фундація сусп. наук, 2013. – С. 105–106.

РОЗДІЛ 3

КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ ФОРМ І ВИДІВ МІЖПАРТІЙНИХ ВЗАЄМОДІЙ У ПЕРЕХІДНИХ СУСПІЛЬСТВАХ

3.1 Конкуренція як вид партійної взаємодії: особливості та механізми регулювання

Політична конкуренція – це набір механізмів, який забезпечує дії основних форм народовладдя: безпосередньої, представницької і консультативної демократії [166, с. 62]. Одним з головних елементів представницької моделі демократії вважається конкуренція між партіями. У демократичній теорії відзначається важлива роль, яку відіграють політичні партії в процесах артикуляції й узгодження інтересів, а також у практиці колективного ухвалення рішень [243, с. 9]. Демократичні перетворення в політиці залежать від конкуренції. Політичну конкуренцію можна розглядати під різними кутами зору: як діяльність соціальних суб'єктів, як сферу відносин між політичними акторами, як галузь функціонування і розвитку суспільної, групової та індивідуальної свідомості [193, с. 204]. Політична конкуренція потрібна для розвитку плюралістичної демократії.

В основі самого терміна «партія» закладено поняття про міжпартійну конкуренцію. Адже дослідники звертають увагу на зв'язок партій з виборчим процесом. Дж. Сарторі, Р. Хакшорн, С. Ельдерсвелд визначають партію як будь-яку політичну групу, що через вибори приводить своїх кандидатів до державних закладів. Окрім участі у виборчому процесі, партії намагаються провести соціальні та економічні інтереси безпосередньо в державну владу. У демократичному суспільстві політичні партії представляють конкуруючі за політичний курс групи інтересів. Завоювання й утримання влади визначається як основна ціль політичної конкуренції, досягаючи якої, політичні партії повинні реалізовувати ті інтереси та ідеали, які вони висували, конкуруючи з іншими партіями. Роль безпосередніх акторів

політичної конкуренції виконують політичні партії – політичні об'єднання громадян, які повинні представляти собою автономні структури громадянського суспільства [194, с. 4].

Причини виходу політичних партій на політичну сцену можна згрупувати у дві основні групи. Одні пов'язані із соціально-політичною трансформацією суспільства, інші лежать у сфері політичних комунікацій [245, с. 13].

Конкуренція між партіями є основною формою їх взаємодії. Вона зумовлена природою самих партій, адже вони спрямовані на завоювання влади. У цьому сенсі політичні партії змушені конкурувати. У трансформаційних суспільствах ця конкурентність має інші ознаки, ніж у демократичному. Відбувається посилення конфліктного інституційного середовища. Ці процеси пов'язані з властивою перехідним суспільствам відсутністю встановлених та загально визнаних правил і процедур політичної боротьби, також через амбіційність лідерів. Адже політичні партії в перехідних суспільствах, зокрема в Україні, мають лідерський характер. А це виступає певним чинником конфліктності.

Ще одним чинником, який впливає на процеси міжпартійних взаємодій у перехідних суспільствах, є відсутність сформованої загальнонаціональної ідеї, яка об'єднувала б суспільство загалом. В Україні наявна така проблема, як роз'єднання суспільства «Схід – Захід», за таким регіональним чинником діляться і політичні партії. Дуже часто партії створюються під певний регіон, вони формують свою програму під конкретний прошарок суспільства, відповідно набирають електорат з певного регіону. Це спричинено відсутністю спільної стратегії розвитку на сході та заході нашої держави, різним баченням героїв, різним сприйняттям історії. Усе це політичні партії використовують у своїх програмах, аби здобути підтримку конкретної частини суспільства.

Ще однією особливістю, яка визначає міжпартійні взаємодії в перехідних суспільствах, є персоніфікація політичних партій. Як ми вже

згадували в попередньому розділі, політичні партії ґрунтуються на підтримці лідера. Дуже часто конфлікти між лідерами провокують конфлікти між партіями, а ті, своєю чергою, – конфлікти в політичному процесі загалом.

Конкуренція виникає між партіями, які прагнуть представляти інтереси тієї самої суспільної групи. Оскільки партія є частиною політичного суспільства, то її можна зрозуміти, лише співвідносячи з іншими частинами чи партіями, які вступають в конкурентну боротьбу за владу і вплив у країні. Так, кожна партія, представляючи інтереси певної суспільної групи, «формує» їх у політичні пропозиції, за допомогою яким згодом намагається забезпечити собі перемогу на виборах, тобто хоче домогтися того, щоб в органах, які ухвалюють рішення, опинились особи, котрі керуватимуть раніше виробленою альтернативною політикою для підготовки законів. У системах, де немає міжпартійної конкуренції, правляча партія може агрегувати інтереси в політичні пропозиції подібно до великого бюрократичного апарату.

П. Бурдье та М. Оферле дійшли висновку, що партії перетворюються на «політичних підприємців», які пропонують специфічний товар – програми і лідерів, намагаються заповнити певний сегмент «політичного ринку». На «політичному ринку» існує жорстка конкуренція. «Щоб вижити в ній та максимально збільшити свої шанси на збереження влади чи її захоплення, партії повинні виробляти певну стратегію і тактику для розширення свого «ринку збуту» [7, с. 44]. Це призводить до виникнення нових видів діяльності – політичного менеджменту і політичного маркетингу.

Перехідним суспільствам властива невизначеність правил політичної боротьби, що призводить до утворення конфліктних ситуацій.

Конфлікти – це неминуче явище сучасного життя, зокрема політичного. У типології конфліктів дослідники виділяють, зокрема, конфлікти, що виникають у політичній сфері. «Політичні конфлікти – це форма взаємовідносин між окремими особами, партіями, політичними групами, класами, націями, державами щодо питань влади» [218, с. 125].

Тобто політичний конфлікт є нормальним явищем, адже в основі функціонування політичних інститутів покладений принцип конкуренції. Одні політичні сили опиняються при владі, а інші – в опозиції, тому конфлікт між ними неминучий. Державна влада, володіння нею, інженерія владних інститутів, цінності і політичні символи – все це є об'єктом і предметом політичних конфліктів. Один з представників транзитології А. Пшеворський, наголошує на тому, що становлення демократичного правління визначається природою конфліктів, які виникають в періоди переходу [244].

Виокремлюють два підвиди політичних конфліктів – конфлікт масових некерованих емоцій і конфлікт між політичними інститутами. «Конфлікт політичних інститутів відображає суперечність різних владних структур», його можна вирішувати в інституціональний спосіб – створюючи нові, модернізуючи або ліквідовуючи старі конфліктогенні політичні установи, особливо це стосується політичних партій та рухів [73, с. 194]. Конфлікт політичних інститутів охоплює конфлікти між політичними партіями. В основі функціонування політичної партії покладено суперництво з іншою партією за підтримку виборців, тому між партіями існує конкуренція. Відповідно якщо є конкуренція, то конфлікти супроводжуватимуть діяльність політичних партій.

Конфлікти між політичними партіями можуть відбуватися на певних рівнях, а зокрема: конфлікт між політичними конкурентами в межах однієї електоральної ніші, конфлікт особистостей.

Найчастіше політичні конфлікти виникають між партіями, які, за результатами виборів, пройшли до парламенту, і партіями, що опинилися поза його межами. Окрім того, маємо приклади конфліктів між партіями, що підписали коаліційну угоду, з опозицією чи просто політичними силами, що залишилися поза межами і коаліції, і опозиції. Конфлікт між політичними конкурентами дуже часто буває штучним, тобто спровокований навмисне і є дієвим способом привернення уваги до партії. А оскільки конфлікт – явище,

що несе дестабілізуюче начало, провокуюча сторона може сподіватися на дострокові вибори та зміни політичної картини в державі.

Втім, в електорату конфлікти асоціюються з поганим функціонуванням політичної системи. «Перманентні загострення політичних конфліктів сприймаються більшістю населення як ознака соціальної нестабільності, кризи влади, вияв надмірних амбіцій окремих політиків та переважання особистих та групових інтересів у їхніх діях над загальнонаціональними» [215]. У більшості населення черговий конфлікт між політичними партіями викликає вже апатію до політичного життя та розчарування в діяльності усіх партій. Це формує низьку оцінку рівня компетентності та відповідальності влади й переважання особистих партійних інтересів чи інтересів партійних лідерів.

Однак варто наголосити, що конфлікти між політичними партіями мають і позитивні моменти – це мобілізування діяльності партій, зміна стратегічних напрямів партійної діяльності; конфлікти сигналізують суспільству та еліті про наявні суперечності між партіями, розбіжності позицій та стимулюють до дії, здатної поставити під контроль ситуацію. У демократичній політичній системі політичні конфлікти відіграють позитивну роль стимулятора розвитку.

Та все-таки конфлікти можуть створювати загрозу національним інтересам і національній безпеці держави, тобто їхні наслідки можуть мати великі дестабілізуючі масштаби. Це можливо, наприклад, у випадках, коли конфлікт пов'язаний із зростанням конфліктності загалом у взаєминах між окремими соціальними групами, етнічними, культурними, регіональними ідентичностями; коли конфлікт призводить до зростання недовіри народу до влади, створює несприятливі умови політичної конкуренції (скажімо, коли на перший план виходять, так би мовити, «бійцівські» якості політика, а не його інтелект, знання, відповідальність). Дестабілізаційними будуть наслідки і у випадку, коли конфлікт супроводжується перерозподілом власності та державних економічних преференцій, що спричинює нестабільність в

економічній сфері, не сприяє притоку інвестицій. Окрім того, конфлікт може послаблювати позиції країни на зовнішньополітичній арені, унеможлиблювати проведення послідовної політики забезпечення національних інтересів.

Втім, можна сказати, що дестабілізація державної влади та дезінтеграція суспільства виникають не через існування конфліктів, а через невміння врегулювати політичні суперечності чи їх елементарне ігнорування.

«За демократії політичні конфлікти інституціоналізовані і певною мірою запрограмовані» [227, с. 147]. Більшість із цих конфліктів має відкритий характер, зокрема парламентські дебати, розпуск парламенту та призначення дострокових виборів тощо.

Автори праці «Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в процесі політичної модернізації» [227] пропонують розглядати діяльність партій в умовах політичної асиметрії, конфліктів та криз у рамках концепції кліважів. Під кліважем вони розуміють довготривалий структурний конфлікт, що призводить до утворення позицій, які охоплюються конкурентними політичними організаціями.

На сьогодні більшість партій в Україні організаційно слабкі, вони відображають інтереси не суспільства, а еліти. Тож замість того, щоб намагались стабілізувати кліважні структури, вони втягнені у внутріпартійні конфлікти та конкуренцію між впливовими групами інтересів. Такі партії неспроможні ефективно функціонувати в парламенті, формувати уряд та представляти суспільні інтереси. Вони мають низький рівень довіри в населення, не справляються зі своєю роллю посередників. Усе це веде до загострення наявних конфліктів та до наростання нових. Проте подолати ці конфлікти партії не спроможні. Українські партії не в змозі швидко усунути всі свої вади. «Вони супроводжуватимуть партії, поки не завершиться період політичного оформлення – період суспільних розподілів, поки партійна система як така не досягне достатнього рівня організаційного (інституційного) розвитку» [227, с. 148].

В Україні всі типи кліважів можна розглядати як серії опозицій найважливіших суспільнозначущих проблем, що детермінують політичні конфлікти в суспільстві. Дослідники виділяють кілька типів кліважів: історичні, перехідні, вірогідні та актуальні.

Історичні кліважі спираються на протиставлення місто/село (в політичному розвитку цей кліваж відбивається в орієнтаціях деяких партій на сільське населення), Схід/Захід (йдеться про соціокультурні та геостратегічні відмінності – конфлікт цінностей та орієнтацій, традиційні та модерністські цінності). Так на заході України завжди сповідували традиційні українські цінності, натомість східняки більше підпали під вплив «лівого модерну».

До перехідних кліважів відносять центр/регіони (зумовлений проблемою перерозподілу повноважень та функцій управління між центром і регіонами) та президент/парламент (транзитний конфлікт представляє одну з ліній конфлікту між завданням розширення представництва суспільних інтересів та проблемою ефективності влади, відображається у протистоянні прихильників парламентаризму та президентціоналізму).

Вірогідні кліважі – праця/капітал (перехід до ринкової економіки, що означає не лише економічні, а й соціальні перетворення – відтворення системи соціальної нерівності, повернення до капіталістичних цінностей) та європейська/євразійська інтеграція (дві альтернативи геостратегічного вибору еліти, тобто партій, мотивовані економічно).

Останній тип кліважів – актуальні, до яких відносять протиріччя держава/ринок (у перехідний період виникають конфлікти навколо питань перерозподілу функцій між державними та ринковими інститутами, це протистояння держави та бізнесу), бідні/багаті (конфлікт між тими, хто сповідує ідеї соціальної рівності, і тими, хто віддає перевагу ідеї соціальної конкуренції), технократична/ідеологічна еліта (зіткнення двох альтернатив та двох ешелонів правлячої еліти – ідеологічної, що спирається на націоналістичну ідею, та технократичної, що виступає під гаслом економічних реформ).

Відомо, що в країнах з авторитарним чи тоталітарним минулим розвиток політичної системи, зокрема створення партій, відбувається за принципом згори донизу – спочатку відбувається інституційне оформлення еліт, а потім створюються умови для організації громадянського суспільства. «Розвиток йде від оформлення системи конкуренції, або внутрішньоелітних конфліктів, до поступового охоплення і стабілізації лінії соціальної конкуренції» [227, с. 150]. Така інституціоналізація партійної системи характерна для транзитних суспільств.

Серед ознак перехідного суспільства називають підвищений рівень гостроти суспільно-політичної конфліктності. Якщо у стабільних демократичних політичних системах конфлікти вирішують через консенсус або пошук рішень, які відповідали б інтересам сторін-учасниць конфлікту, то в перехідних суспільствах відсутній механізм вирішення політичних конфліктів. Тут втрачається їх позитивний потенціал і конфлікти мають негативний деструктивний вплив на систему державного управління. Сьогодні в українській політиці можна побачити не стільки політичні конфлікти, скільки конфлікти в політиці та конфлікти політиків.

Однією з причин виникнення конфліктів також є відсутність відповідальності політиків за Конституцією, адже «на сьогоднішній момент Конституція України – чи не єдиний нормативно-правовий акт, за порушення якого в переважній більшості випадків не настає персональна юридична відповідальність» [15, с. 30]. Варто наголосити, що в парламенті присутні лобістські групи, котрі різними способами лобіюють прийняття певних рішень. Це також викликає спротив в інших народних депутатів, що, своєю чергою, і може спричинити конфлікт. Усі ці причини характерні для суспільств перехідного типу, коли процес транзиту ще не завершився.

Конфліктність партійних систем може мати різні форми: від жорстокого протистояння до взаємних поступок й укладання союзів. Форма взаємодій визначається, як часто наголошують, відмінностями в партійних програмах та ідеологічних доктринах: якщо партії не досягають між собою

парламентської або урядової згоди, то причина – у непримиренності ідейно-політичних поглядів.

Зауважмо також, що, окрім конфліктуючих партій в Україні, у конфлікті беруть участь зацікавлені сторони, часто інші держави, які прагнуть дестабілізувати політичну ситуацію в Україні. Вони можуть затягувати процес вирішення конфлікту. «Як тільки починає виглядати, що українські фігуранти протистояння вже практично домовилися, погодили інтереси, в котрий раз розділили Україну на сфери свого впливу, то за кілька днів, або годин у вогнище конфлікту підкидується ще одна провокація. Причому байдуже з якого боку. Тільки наївні переконані, що закордонні інтересанти не можуть оперувати активістами з обох сторін протистояння» [41].

Зрозуміло, що конфлікт між політичними партіями неможливий без міжпартійної комунікації, як і, зрештою, вирішення конфліктної ситуації. Вирішити конфлікт можна лише шляхом перемовин, круглих столів за участю конфліктуючих сторін, експертів і третіх сторін. Менш дієвим способом примирення сторін в українській політиці є підписання Універсалу національної єдності, що не зумів залагодити конфлікт через невиконання чітких та визначених правил. Для вирішення конфліктів партії часто звертаються до судових інстанцій.

Часто конфлікти між партіями стимулює порушення певних принципових питань у суспільстві, наприклад, вступ України в європейські організації.

Найчастіше суперечності та конфлікти назрівають між партіями, що становлять більшість у парламенті, та опозицією. Термін «опозиція» означає протидію, опір певній політиці, певній лінії, дії [66, с. 253]. Під цим терміном розуміють також групу або конкретну особу, що виступають проти панівної думки. Існують різні типології опозиції, зокрема: структурована – неструктурована; відповідальна – безвідповідальна; лояльна – нелояльна;

парламентська – позапарламентська; активна – пасивна; системна – позасистемна тощо.

Однак найбільший вплив на формування політичної влади та здійснення політичних рішень має парламентська опозиція, яка покликана бути противагою урядовій більшості. Існує два головні підходи до визначення суті опозиції: функціональний – акцентує увагу на функціях опозиції, зокрема таких, як протидія чинній владі, критика, протест; та структурно-організаційний підхід, що оснований на визнанні опозиції інституціональною складовою політичної системи. «Парламентська опозиція – це та частина парламенту, що критикує уряд та обґрунтовує альтернативні способи законодавчого регулювання проблем, які він висуває» [66, с. 253].

До функцій парламентської опозиції належать: критика урядової політики та урядових дій (але в коректних формах і аргументовано); врегулювання конфліктів (а не їх створення); зняття громадського незадоволення; формування альтернативних рішень проблеми; комунікація, що тісно пов'язана з репрезентацією інтересів і потреб тих прошарків населення, які довірили опозиції.

Для перехідних суспільств ефективна комунікація між коаліцією чи більшістю в парламенті та опозицією мала б сприяти кращому розвитку політичної системи, вирішенню конфліктних питань та суперечливих ситуацій з різних поглядів, а також кращій репрезентації потреб та інтересів різних частин суспільства. Але, на жаль, комунікація між коаліцією та опозицією в суспільствах, що перебувають у процесі трансформації, часто лише загострює конфлікти між ними. Це пов'язано з тим, що парламентська опозиція в перехідних суспільствах часто не виконує вищеназваних функцій. Навпаки, вона зацікавлена в дестабілізації політичної ситуації, активному протистоянні з коаліцією, що нерідко характеризується неаргументованою критикою діяльності і, зазвичай, спрямоване не на виявлення слабких позицій у діяльності коаліції, а на популістське просування власних сил. Трапляється й так, що опозиційна критика стосується не політики та

прийнятих рішень, а переходить на особистості і стосується окремих коліаційних діячів.

У перехідних суспільствах коаліція та опозиція в парламенті часто змінюють одна одну. «Взаємна цивілізована конкуренція правлячих сил і конструктивної опозиції в межах існуючого конституційного ладу зменшує небезпеку зростання поляризації суспільства, надає можливість чітко визначити існуючі суперечності та можливі шляхи їх вирішення (поступки та компенсації за них)» [66, с. 253]. Опозиція, яка працює в парламенті, виконує функції акумуляції соціального, політичного, економічного незадоволення громадян офіційним політичним курсом, переводить його у площину політичних відносин, де й нейтралізує його. Демократія не можлива без легальної опозиції.

Міжпартійну конкуренцію можна назвати значущим індикатором, який відображає ступінь демократичності політичного процесу та міжпартійних відносин.

Міжпартійні взаємодії сприяють досягненню політичного компромісу між різними політичними силами щодо основних цінностей, на яких й утверджується демократія. «Компроміс – це згода на основі взаємних поступок між представниками різних, протилежних інтересів, думок, поглядів, співробітництво, що передбачає політичний союз між різнорідними силами» [188]. Ефективність політичного компромісу визначають за такими основними критеріями, як продовження та активізація політичної діяльності, підвищення її результативності, послаблення чи припинення виснажливої боротьби з опонентами, зосередження уваги та концентрації сил на вирішенні важливих проблем.

Досягнення компромісу між партіями, зазвичай, є вимушеним, проте саме він є початковою стадією вирішення конфлікту та показує політичну зрілість, силу і відповідальність політичних партій та політичних акторів.

На сьогодні спостерігаємо між партіями в Україні певний компроміс, тобто слабкі партії підтримують більш потужні. Проте відсутній компроміс

між партіями, як рівними партнерами, хоча саме на цьому рівні присутність міжпартійної комунікації є надзвичайно важливою.

Комунікативний ресурс політичних партій у процесі законотворення в Україні можна характеризувати у двох аспектах: участь парламентських партій у діяльності Верховної Ради та законодавчі ініціативи партій, що ведуть боротьбу за політичну владу та електоральну підтримку.

Міжпартійна конкуренція в перехідних суспільствах також спричинена зростанням електоральних ризиків. Виборці стали частіше змінювати свої уподобання, електорат став більш рухомим, відповідно зона гарантованої підтримки навіть найбільших партій помітно звузилась [337, 256]. Політичні партії в таких умовах змушені конкурувати між собою, аби досягти бажаних результатів на виборах.

Отже, ми бачимо, що міжпартійні взаємодії проявляються та реалізуються і в конфліктній ситуації, і в ситуації співпраці, спрямованої на досягнення спільних інтересів та реалізацію спільних стратегій. У першому випадку – для узгодження інтересів і досягнення згоди, а в другому – створення парламентських коаліцій.

Упорядкуванню політичної конкуренції сприяє підвищення в ній ролі міжпартійної та внутріпартійної конкуренції. Міжпартійну конкуренцію використовують економічні, подекуди кримінальні канали задля задоволення корпоративних інтересів чи легалізації нажитих незаконним шляхом статків. Показником якості демократії можна назвати методи і способи, які партії використовують у процесі конкуренції.

У перехідних суспільствах політичні партії використовують різні форми взаємодії, в основному це співпраця та конкуренція. Найчастіше взаємодія між партіями має характер конкуренції, адже формується як знаряддя в демократичній боротьбі за владу. Партії, виражаючи інтереси окремих соціальних груп, і держава, яка політично персоніфікує суспільство загалом, утворюють єдину політичну систему, завдяки якій збільшується чи зменшується ймовірність політичного насилля, застосовуваного групами у

відносинах між собою та державою. Індикатором таких політичних можливостей груп виступає політична конкуренція, яка, визначаючи міру організованості суспільства, безпосередньо впливає на виникнення єдиної політичної системи [268, с. 12].

Багато науковців, досліджуючи політичну конкуренцію еліт, наголошують на тому, що найкраще вона відображається в міжпартійній конкуренції. Міжпартійна конкуренція вважається одним з головних демократичних політичних інститутів. Завдяки міжпартійній конкуренції відбувається інституційне регулювання боротьби за владу, артикуляція та агрегування суспільних інтересів, відбір політичних еліт, що визначає актуальність дослідження міжпартійної конкуренції в перехідних суспільствах. Адже в перехідний період ще немає чітко встановлених меж, у яких діяли б усі політичні партії, багато з них використовують неформальні правила, які збереглися ще зі старого режиму.

Не варто забувати про конкуренцію між партійними лідерами, адже саме партійний лідер є тією особою, яка просуває і представляє партійні інтереси, а через них, відповідно, й інтереси певної суспільної групи, окрім того, саме з ним насамперед асоціюють партію. Принцип конкурентності, як один з основних принципів взаємообумовленості партійних лідерів, передбачає неодмінну наявність політичної конкуренції різних форм, видів і гостроти між представниками різних партійних сил [186, с. 76]. На думку німецького дослідника Вальтера Зульцбаха, саме конкуренція, і між політичними партіями також, найбільш характерна для країн, що обрали демократичний шлях розвитку суспільства [106]. Залежно від характеру відносин між партійними лідерами конкурентний характер їхньої взаємообумовленості визначається характером питань, які стають джерелом політичних розбіжностей між ними. У сучасній політологічній науці виділяють сім типів проблемних вимірів: культурно-етнічні проблеми; суперечності між державою і церквою; містом і селом; соціально-економічні суперечності; проблеми, пов'язані з підтримкою режиму; зовнішньополітичні

та проблеми поширення постматеріальних цінностей (останні є відносно новими).

Безперечно, політичні партії мають бути легітимними виразниками інтересів різних соціальних верств, а їхня діяльність повинна створювати основу для конкуренції різних ідеологічних і соціально-економічних моделей розвитку суспільства. Як вважалося, внаслідок конкуренції цих моделей виникає узгоджена концепція вирішення соціально-економічних і політичних проблем, яка повинна мати максимальний суспільний авторитет [33, с. 337].

Отже, дослідження міжпартійної конкуренції як одного з видів міжпартійних взаємодій у трансформаційних суспільствах є досить актуальним. Адже як тільки міжпартійна конкуренція буде здійснюватись за законодавчо закріпленими методами на рівні пропагування власної ідеології, це свідчатиме про консолідацію демократії. А оскільки наразі у трансформаційних суспільствах ще немає чітко встановлених політико-правових правил та процедур, за якими відбуватиметься міжпартійна взаємодія, політичні партії використовують в процесі конкуренції тіньові методи.

Конкуренція між партіями може здійснюватись на основі їхніх програм. Публічна конкуренція партійних програм дозволяє суспільству обрати оптимальний шлях розв'язання наявних проблем і персоніфікувати відповідальність за його реалізацію, підвищує якість рішень урядових інститутів, а відтак – сприяє підвищенню ефективності та прозорості діяльності влади загалом, її підзвітності суспільству [323, с. 310]. Конкуренція на основі програм певним чином деперсоналізує політику. Політичні програми партій відіграють другорядну роль у передвиборчій боротьбі. Хоча саме на них повинен бути найбільший акцент, який покаже конкурентні переваги одних партій над іншими. У науковій літературі партійну конкуренцію на основі програм визначають чи не найважливішим чинником, що сприяє демократичній консолідації політичної системи.

Аналіз політичних програм українських політичних партій засвідчує, що наші партії формують свої програми зазвичай розмито, без конкретних цілей і завдань та чітких пропозицій, на які міг би орієнтуватися виборець. На жаль, політики використовують гасла і слогани, які актуальні для виборців лише в конкретний період. Часто навіть формуючи конкретну ціль у своїй програмі, політичні партії не дають чіткого плану для її досягнення. Таке формування партійних програм також можна назвати однією з особливостей конкуренції у трансформаційних суспільствах. Будь-яка програма має бути збалансованою, тобто враховувати інтереси та вимоги основних блоків виборців, на яких орієнтуються кандидати партій.

Вибори також розглядають як один з механізмів політичної конкуренції. Характер і динаміка політичної конкуренції безпосередньо пов'язані та визначаються тим, як дотримуються і захищаються політичні права і свободи громадян, їхні права у взаєминах з державою на формування органів державної та місцевої влади, на контроль та участь у діяльності цих органів, в управлінні справами держави. Партійна конкуренція є одним з індикаторів демократичності виборчого процесу. Конкуренція між партіями є важливою складовою передвиборчої боротьби.

Аналізуючи виборчі процеси, можемо відзначити певні тенденції в партійній конкуренції. За даними соціологічних досліджень фонду «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва, у середині серпня 2012 р. за Партію регіонів готові були голосувати 28,1% виборців, за «Батьківщину» – 25,6%, «Удар» – 11,5%, КПУ – 8,2%. «Свобода» і «Україна вперед» не набирали прохідних 5%. На той час не визначились з вибором 14% опитаних. Тож сумарно результати всіх опозиційних сил на парламентських виборах перевищували результат лідера – Партії регіонів. Тобто на тодішніх виборах спостерігався високий рівень міжпартійної конкуренції.

На виборах же 2014 р. спостерігаємо високі результати підтримки, передовсім, «Народного фронту» та «Об'єднання «Самопоміч». Другою несподіванкою стало друге місце Блоку Петра Порошенка та результат,

значно нижчий від прогнозованого. На третьому місці в переліку несподіванок – результат «Опозиційного блоку», який виявився вищим від очікуваного. Цей виборчий процес характеризувався появою нових потужних конкурентів, які підвищили рівень міжпартійної конкуренції. Адже в цей період виникають нові партії і втрачають підтримку відносно старі партії (ВО «Батьківщина» і ВО «Свобода»).

Важливою ознакою, яка визначає процедури партійної конкуренції в перехідних суспільствах і Україні зокрема, є те, що немає зафіксованих певних наборів правил поведінки, які регулювали б взаємовідносини між партіями. Дуже часто українські партії зловживають політичними технологіями в процесі управління суспільною думкою і політичною волею населення. Тим самим вони порушують конкурентні процеси, що пов'язано з низькою політичною культурою політичних еліт. Ще одним чинником, який спонукає політичні партії та їхніх лідерів діяти так, є те, що немає встановленої системи покарань за аналогічні порушення. Коли йдеться про конкуренцію в демократичних суспільствах, то поряд з поняттям «конкуренція» обов'язково стоїть поняття «чесна». А конкуренцію можна визнати чесною, якщо її учасники діють в межах конкретних правил. Причому має бути забезпечена рівність політичних партій у дотриманні цих правил.

Міжпартійна конкуренція проявляється і в протистоянні політичних сил у виборчому процесі. У певних регіонах часто спостерігається протистояння двох політичних сил, за які віддає голоси більшість виборців конкретного регіону.

Політика політичних партій зазвичай формується в процесі конкуренції між ними. Партійна конкуренція може проявлятися і в прихованій, і у відкритій формах, вона може здійснюватися і в межах закону, і поза правовими нормами її регулювання.

Конкуренція виступає одним із чинників, що допомагає політичним партіям домогтися виконання поставлених цілей і завдань, що, своєю чергою,

супроводжується отриманням певних переваг однієї партії та втратою позицій іншою. Й. Шумпетер зазначає, що сенс та зміст політичної конкуренції полягає в боротьбі за вплив на маси, на конкретні соціальні прошарки та групи [318].

Аналізуючи партійну конкуренцію як вид політичної конкуренції в перехідних суспільствах, спостерігаємо той факт, що її вплив на демократичну консолідацію може бути негативним за певними індикаторами. Одним з таких індикаторів є те, що партійна конкуренція може продовжити в часі процес формування більшості в парламенті, також цей процес може бути випадковим. Ще одним індикатором є те, що згідно з партійною конкуренцією з'являються нові компроміси, які, своєю чергою, можуть привести до такого політичного курсу, якого ніхто не бажав спочатку і з яким ніхто не може солідаризуватись. Важливо те, що партійна конкуренція в перехідних суспільствах повинна відповідати демократичним стандартам. Адже в демократичних системах ці процеси регулюються правилами, які визначені наперед, є чіткими і доступними для всіх учасників, і саме їх дотримання створює умови для консолідації демократії.

Важливим аспектом в партійній конкуренції в перехідних суспільствах є те, що вона повинна відбуватись на основі конкретної програми. Визначальним у процесі конкуренції має бути бачення розвитку держави політичними партіями. Тією мірою, якою суспільство дозріло для інституціоналізованої конкуренції різних політичних суб'єктів під час формування органів влади, воно також готове й до демократії як до ефективного політичного режиму [253, с. 224]. Демократичним суспільствам властива чесна конкуренція політичних партій, їхніх програм чи кандидатів, незалежно від того, чи це конкуренція на виборах, чи конкуренція в діяльності політичних партій в органах влади.

Отже, партійна конкуренція є однією з форм міжпартійних взаємодій. Адже міжпартійні взаємодії первинно є змагальними, кожна партія об'єктивно висловлює партикулярні інтереси та позиції. Особливістю

взаємодії політичних партій у перехідних суспільствах, а зокрема й партійної конкуренції, є те, що відбувається інституціоналізація правил цієї конкуренції. Цей процес виступає важливим індикатором консолідації демократичного режиму.

Без аналізу взаємодій між політичними партіями неможливо дослідити владу та управління, адже партії не тільки виражають інтереси певних соціальних груп, а й активно впливають на їх формування. Світовий досвід показує, що партійні системи в транзитних суспільствах є нестабільними і лише еволюціонують до повноцінної, вони не можуть складатись із сильних організованих партій. Перехід від неструктурованої до структурованої партійної системи, як правило, спричиняється загостренням політичної боротьби, під час якої чітко проявляється партійна конкуренція.

На сьогодні важливо не загострювати політичної конкуренції, а намагатися дотримуватись правил конкурентної боротьби, намагатись зробити її чесною.

3.2 Співпраця між партіями як основа коаліційної діяльності

В. Шаповал називає політичні партії своєрідним каналом зв'язку між відповідними інтересами та їх практичною реалізацією через органи державної влади, зокрема й парламенти. Координацію в роботі цих органів забезпечує саме організаторська діяльність партій. Якщо політична партія не досягає одноосібної більшості, вона отримує ініціативу для формування коаліційного уряду. Під час побудови коаліції узгоджуються насамперед спільні пріоритети, а не політичні розбіжності [302].

У процесі транзиту суспільства перебувають на різних стадіях розвитку парламентаризму, особливості якого залежать від стадії розвитку, від законодавства та історичного досвіду країни, від ментальних особливостей населення і рівня громадянської свідомості її політиків.

Дослідники виділяють три стадії розвитку парламентаризму:

- на першій стадії (початковій) формування парламентаризму відбувається постійна політична боротьба, що призводить до нестійкості парламентських та урядових коаліцій;

- на другій стадії (етап становлення) продовжується процес формування парламентаризму, а політичні конфлікти проявляються лише на етапі нових парламентських виборів та зміни урядів;

- на третій стадії (етап стабільності) завершується процес формування парламентаризму і головну роль у парламенті відіграють кілька партій. Зі зміною політичних партій політична ситуація радикально не змінюється.

«Для реального впливу на формування державної політики та здійснення державного управління політичним партіям необхідно об'єднуватись у коаліції» [66, с. 242]. Потужним стимулом об'єднання сил та формування коаліції для партій є прагнення контролювати уряд. Політичні партії створюють коаліції як гарант співпраці між собою. Термін «коаліція» походить від латинського слова *coalescere*, що означає «рости разом». Партійна коаліція є вибором такої партійної конфігурації, яка, спираючись на існуючі можливості та умови, в найбільш оптимальний спосіб слугує реалізації поставленої мети. Політичні партії, які беруть участь у формуванні партійної коаліції, ризикують у межах міжпартійної конфігурації втратити свою ідентичність, проте в них переважає переконання, що остаточний результат принесе більше користі [308, с. 275]. Метою партійної коаліції є перемога на виборах. Принцип коаліційності полягає в тому, що політичні партії знаходять спільні інтереси, які переважають над вузькогруповими, та реалізують їх у процесі співпраці. Найпоширеніша форма коаліції виникає тоді, коли ухвалення закону потребує більшості голосів, але жодна партія не контролює половини голосів у законодавчому органі.

Одним із принципів партійного керівництва є конкуренція між партіями. А результатом партійної конкуренції є те, що процесом керівництва повністю керує переможець. Відповідно виникає потреба у створенні партійної коаліції. Партії, які беруть участь у формуванні

коаліційного уряду, також визначають напрям політики держави і здійснюють це за допомогою політичної комунікації.

Коаліцію можна охарактеризувати як певну соціальну спільноту, тому вона, як і кожна соціальна спільнота, у своєму розвитку проходить три основні стадії:

- «народження» (охоплює коаліційні переговори, аж до підписання коаліційної угоди чи пакту);
- «існування» (починається з підписання коаліційної угоди);
- «розпад» (настає, коли досягнуто мети, заради якої об'єднувались, відповідно, існування коаліції вже недоречне) [64].

Як бачимо, на всіх етапах розвитку коаліції партії взаємодіють між собою. Залежно від орієнтації їх як політичних акторів виокремлюють два підходи до формування коаліції. Перший з них – орієнтація на певний політичний курс стимулює до об'єднання за принципом схожості політичних положень. Результатом таких дій є об'єднання партій переважно із «сусідами» за політичним спектром. Другий підхід – це орієнтація на міністерські посади, яка передбачає, що першочерговою стратегією гравців має стати вибір партнерів для створення коаліції з погляду мінімізації кількості членів партій, що складають коаліцію, й кількості самих партій та максимізації власної частки у цьому об'єднанні, а також мінімізації власних трансакційних витрат [358, р. 34].

Відповідно до змін, внесених до Конституції України, у Верховній Раді створювалась коаліція депутатських фракцій. Варто наголосити на тому, що ніяких законів про парламентські коаліції не існує і в жодній конституції демократичних держав Заходу не згадується порядок утворення коаліцій та правила їхньої поведінки.

Затверджувати правила утворення коаліції в Конституції України вважаємо невиправданим, оскільки будь-яка політична група в парламенті, зокрема коаліція, не може бути одного разу сформованою і залишатись незмінною протягом усього часу існування парламенту. Адже в більшості

країн регламент дозволяє членам будь-якої політичної групи під час голосування з певних питань приєднатись до інших груп. Тож досягти повної стабільності політичних груп, а отже й коаліцій, неможливо, оскільки нереально уникнути переміщень між партійними угрупованнями.

Водночас у перехідних суспільствах, попри заборону будь-якого примусу до голосування, засуджується приєднання до іншої політичної групи під час голосування з конкретного питання, щоби більше, це може спричинити виключення з партії конкретного депутата. Такий вчинок розцінюють як партійне дезертирство та зраду інтересів партії. У транзитних суспільствах, зокрема в Україні, коаліції створюють, аби сприяти процесам законотворення та прийняття рішень. Деякі фракції вдаються до підкупу, обіцяють керівну посаду у своїй партії, тільки щоб переманити члена іншої партії.

Парламентські коаліції чи більшість у транзитних суспільствах характеризуються нестійкістю персонального складу. Більшість часто формується ситуативно та спонтанно, тобто залежно від ситуації, коли потрібно підтримати певний проект закону.

Коаліцію створюють партії, близькі за своєю ідеологією, тому процес міжпартійної комунікації досить простий та стосується розподілу посад. Проте бувають випадки, коли до коаліції входять різні за своїм ідеологічним спрямуванням партії, тому процес міжпартійних взаємодій вирішує передусім ці ідеологічні розбіжності. У перехідних суспільствах коаліції формуються не на основі спільної ідеології чи цінностей, а для організації голосування певних законів.

Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України відповідно до Конституції України вносить пропозиції Президенту України щодо кандидатури Прем'єр-міністра України, а також кандидатур до складу Кабінету Міністрів України. Депутатська фракція, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України, має права коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, передбачені Конституцією. Тому відразу після оголошення

результатів виборів партія, яка отримала більшість голосів, шукає собі партнера для створення коаліції, часто таких партій – декілька. Відбувається це шляхом переговорів, обговорення основних суперечливих положень передвиборчої програми, досягнення консенсусу та підписання офіційного документа, наприклад, меморандуму. У цьому документі сторони погоджуються на вступ до коаліції, а також виділяють кандидатур на посади Прем'єр-міністра та кандидатур до Кабінету Міністрів України. Тож, як бачимо, створення парламентської коаліції неможливе без міжпартійної комунікації.

Коаліція формується після проведення депутатськими фракціями консультацій та перемовин. «Основним завданням парламентських партій у процесі переговорів є поступове наближення положень щодо реалізації своїх виборчих обіцянок до позицій потенційних партнерів, аби розробити спільну програму дій, яка б була взаємоприйнятною й послідовною і стала б основою здійснення реальної політики» [58]. Проте такі переговори побудовані радше на неформальних правилах, використанні нечесних засобів, навіть підкупу чи обіцянки певної посади.

За результатами таких консультацій, за особистими підписами голів відповідних депутатських фракцій або за рішенням депутатської фракції, укладається Угода про коаліцію депутатських фракцій у Верховній Раді – коаліційна угода. У цій угоді фіксують узгоджені політичні позиції, що стали основою формування коаліції, зокрема що стосується засад внутрішньої і зовнішньої політики. Угода визначає політичну спрямованість і принципи діяльності коаліції, а також порядок вирішення внутрішньоорганізаційних питань функціонування коаліції та порядок припинення її діяльності. До коаліційної угоди додаються списки членів депутатських фракцій, що сформували коаліцію, з особистими підписами народних депутатів. Списки членів депутатських фракцій є невід'ємною складовою коаліційної угоди.

Міжпартійні взаємодії також важливі під час прийняття рішень коаліцією. Коаліція ухвалює рішення на своїх загальних зборах більшістю

голосів народних депутатів, які входять до її складу. Проте прийняття рішень є складним процесом, адже потрібно враховувати позиції різних політичних сил, що є складовими коаліції. З метою узгодження таких позицій утворюється Рада коаліції. Інформаційне і технічне забезпечення роботи коаліції здійснює секретаріат коаліції, який створюють на період її діяльності.

Після скасування конституційної реформи в парламенті існує більшість та меншість. Проте роль міжпартійних взаємодій у парламенті від цього рішення не змінилася, можливо стала менш регламентованою.

Можна навести два типи чинників, що визначають важкість створення коаліції. Перший тип пов'язаний з бажанням партій впливати на політику в довгостроковому аспекті. Тоді залежно від чинників, наприклад, економічного стану країни, більшості вигідніше дочекатися сприятливішого моменту, довіривши керівництво уряду меншості. Другий тип пов'язаний з особистими взаєминами партійних лідерів, що можемо спостерігати на прикладі України.

Політичні партії як державно-політичні осередки пропонують конкретну коаліційну стратегію або каталог політичних вимог та умов, які визначають основи міжпартійних відносин [257, с. 25]. У багатопартійних системах переважає коаліційний уряд. Також важливим чинником тут є проблема мотивації коаліції, тобто визначення основного завдання діяльності коаліційного уряду. Це питання, передовсім, визначає комунікативний вимір створення коаліції. Коли ми говоримо про урядові коаліції, то варто зазначити й те, що вони формуються за підсумками виборів. І саме через міжпартійні взаємодії створюється уряд і його програма.

Додамо, що представники фракцій мають відстоювати інтереси фракції у робочих групах та інших тимчасових комісіях. Фракції беруть активну участь у формуванні постійних та спеціальних комісій (комітетів) у парламенті, а також інших керівних органів у парламенті. Зазначимо, що зараз домінує конкуренція партійних проектів та проектів блоків,

коаліційних проектів. При цьому переважають партійні проекти, бо проекти блоків є нестійкими і схильні до розпаду.

Залежно від мети формування коаліції можна поділити на:

- виборчі коаліції, які виникають з розуміння партіями, що спільно вони досягнуть кращих результатів на виборах, ніж поодиноці. Вони бувають: адитивні (виборчі коаліції, які отримують таку підтримку виборців, яка рівна сумі підтримки кожного окремого члена коаліції; вони пов'язані з об'єднанням споріднених партій, які конкурують між собою за підтримку одного виборчого сегмента); субадитивні (коаліції, що отримують меншу підтримку; характер такої коаліції не відповідає очікуванням виборців); суперадитивні (коаліції, які отримують більшу сумарну підтримку; цей тип коаліції означає, що партії зуміли зберегти свій електорат);

- парламентські коаліції, які створюють партії для забезпечення своєї парламентської діяльності. Існує кілька типів парламентських коаліцій: коаліція як результат розпорошення партій; коаліція в біполярному укладі партій; коаліція в умовах домінантної партії, яка виступає у двох виглядах: проти домінантної партії; коаліція домінантної партії;

- урядові коаліції, формування яких вимагає від учасників дотримання таких умов: пошуку основними політичними блоками природних союзників для формування більшості; порозуміння між союзниками щодо основних напрямів та принципів спільної діяльності; розподіл посад у коаліційному уряді та узгодження програми його діяльності [308, с. 275].

Між партіями існує сильна конкуренція, що змушує партії об'єднуватись із сильнішими. Часто партії об'єднуються в блоки, аби подолати виборчий бар'єр, який в Україні досить низький, та навіть попри це партій, які його можуть подолати, досить мало.

«Ефективність діяльності парламентських фракцій визначається якістю законотворчого процесу, виконанням контрольних, представницьких та інших функцій» [66, с. 242]. Тобто парламентські фракції повинні якісно працювати у всіх напрямках, а це неможливо без якісної міжпартійної

взаємодії. На процес творення коаліції істотно впливає комунікація і саме від її принципів залежить те, якого типу буде коаліція.

Аналіз існування міжпартійних зв'язків дозволяє виявити участь партій і коаліцій у політичному процесі на двох рівнях – базовому і периферійному. Дії партій на базовому рівні свідчать про різноманітні способи залучення соціальних верств у відносини з державою, форми перетворення інтересів і вимог населення на управлінські рішення, на законотворчу діяльність. Периферійні ж політичні процеси розкривають динаміку формування політичних асоціацій і коаліцій. Базові та периферійні політичні процеси різняться за часом і за характером здійснення, зорієнтованості своїх суб'єктів на норми суперництва чи співпраці. Наразі в Україні немає єдиної системи політичної комунікації, політичний процес протікає в умовах відсутності інтеграції та взаєморозуміння між його учасниками.

Весь світовий досвід показує, що рівень розвитку демократії безпосередньо залежить від того, наскільки інституціоналізований політичний плюралізм, який проявляється і виражається насамперед у політичних партіях. Відома концепція «заморожених партійних систем» Ліпсета-Роккана виходила з того, що стабільні соціальні розмежування, які проіснували в Західній Європі, починаючи приблизно з перших десятиліть ХХ ст. до кінця 1960-х років, визначали й стабільність партійних систем протягом усього цього часу [248]. У сучасний період на зміну жорстоким детермінантам класових ідеологічних відмінностей приходять гнучка і строката сукупність професійних, культурних, естетичних, статевих та інших орієнтацій.

Водночас досвід високорозвинених країн світу засвідчує необхідність багатопартійності як умови демократизації держави. Адже зловживанням з боку владних інститутів ефективно можуть протистояти політична конкуренція та наявність дієздатної й ефективно опозиції. За наявності багатопартійної системи (а вона стає реальністю після утвердження демократії) кожна партія повинна шукати собі союзників, інакше вона

опиняється поза межами політичної влади. Тобто в політичному житті партії дуже часто змушені вдаватися до співпраці між собою, формуючи різні партійні коаліції. В умовах трансформації, коли не визначено конкретних правил боротьби за владу, провідною тенденцією стає створення різними політичними партіями коаліцій і блоків для вирішення загальних завдань. Особливо створення коаліції необхідно для ефективного роботи органу законодавчої влади, у нас – Верховної Ради України. Адже політичні партії, що пройшли на виборах до парламенту, поодиночі не мають стільки голосів, щоб просувати свої пропозиції в законопроекти. Водночас маємо визнати, що політичні партії починають відіграти дедалі більшу роль під час вибору і функціонування всіх гілок влади, якщо не безпосередньо, то принаймні опосередковано.

Загалом коаліцію варто відрізнити від об'єднань, коли партії кооперуються на основі «негативного консенсусу», та об'єднань «тимчасової більшості» для досягнення певних цілей. Партійна передвиборча коаліція утворюється на період передвиборчої кампанії та формується в період виборів на весь термін дії виборчого органу чи на короткий час.

Щодо класифікації коаліцій, то в літературі запропоновано декілька критеріїв. Найчастіше їх класифікують за кількістю учасників коаліції (двопартійні і багатопартійні) та з огляду на розмір партій, які формують коаліції (коаліції великих, середніх та малих партій). Щоправда, найважливішим є поділ коаліцій залежно від мети формування: виборчі (для спільної участі у виборах), тимчасові (для досягнення конкретних тимчасових цілей) та парламентські коаліції (для формування уряду та його діяльності або опозиції йому).

Як відомо, коаліція виступає однією з основних форм міжпартійних взаємодій. Це пов'язано із формуванням уряду коаліцією, а також прийняттям важливих законопроектів, що часто без коаліційної більшості просто неможливо. Часто для дослідження коаліційних взаємодій у політичній науці застосовують дедуктивну концепцію, що ґрунтується на

теорії раціонального вибору. У межах таких концепцій головною вимогою створення коаліції є усвідомлення політичними акторами нестачі власних ресурсів для досягнення поставленої мети. Зрозумівши свою недостатність для створення коаліції, партія шукає нові ресурси, при цьому намагається зменшити ціну їх отримання і збільшити прибуток, який планується отримати.

Загалом дедуктивні концепції оформлення коаліцій можна поділити на дві групи [320, с. 118].

До першої відносимо теорії, що ґрунтуються на кількісних критеріях, таких як розмір і склад коаліції. Прикладом є виокремлення мінімально переможних коаліцій – коли кількість політичних акторів, які об'єднались в коаліцію, не повинна перевищувати необхідну та достатню для перемоги. У такий спосіб партії прагнуть стати вагомими і намагаються мінімізувати кількість союзників, тому й вибирають найменшу за розміром коаліцію. Тобто за цією теорією, основним мотивом діяльності політиків є прагнення здобути максимальну кількість публічних місць. «Головною метою коаліції є створення найсильнішої команди гравців, здатної здобути перемогу і поділити її результати між переможцями» [257, с. 130]. У нашому випадку – це перемога на виборах та поділ урядових портфелів у рамках коаліції.

До другої групи відносимо концепції, які, окрім кількісних чинників, використовують критерії близькості партійних програм і політичних переваг. Прикладами цієї групи концепцій є модель «мінімального простору» та теорія «мінімально зв'язаної коаліції». Перша вказує на те, що подібність політичних преференцій полегшить домовленості між партіями. В ролі емпіричного показника програмних відмінностей зазвичай використовують дистанцію, яка розділяє партії («ліві»–«праві»). Теорія «мінімально зв'язаної коаліції» обґрунтовує твердження про те, що партії будуть прагнути об'єднання з найближчими сусідами на ліво-правій шкалі.

Дедуктивні теорії політичних коаліцій ґрунтуються на таких фундаментальних припущеннях:

- актори коаліційної гри виступають як цілісні партії, кожна з яких є самостійною стороною в процесі політичних переговорів (не повністю реалізовується навіть у сталих партійних системах);

- діяльність партій під час формування коаліцій мотивована переважно двома цілями: увійти до уряду та реалізувати свій політичний проект;

- виграшні комбінації партій дають потенційні коаліційні уряди;

- коаліційні уряди спираються на підтримку парламентської більшості [11, с. 221–228].

Усі ці припущення у реальній політичній практиці реалізуються не повністю.

Критиками дедуктивних концепцій стала група вчених на чолі з Дж. Прідемом. «Існують й інші теорії коаліцій, зокрема А. де Сваана; цікавою є теорія Дж. Прідема, що враховує максимальні можливості, а не кілька визначених чинників під час створення коаліції» [65, с. 244]. Дослідники відзначали, що партії можуть змінювати свою мотивацію (брати участь в коаліції та уряді чи ні) під впливом багатьох чинників, тому не всі допустимі теоретичні конфігурації коаліцій можуть бути реально створені. Група Прідема поставила собі за мету створити нову індуктивну модель дослідження коаліційних взаємодій. В її основу покладено сім проблемних вимірів: історичний, інституціональний, мотиваційний, внутріпартійний, міжпартійний, соціально-політичний та внутрішньо- чи зовнішньополітичний.

Втім, недоліки обох концепцій не заважають використовувати їх для дослідження коаліційних взаємодій у транзитних суспільствах. Це дозволяє охопити весь спектр життєвого циклу коаліцій, з проекцією цих чинників та критеріїв та міжпартійні взаємодії загалом.

Часто науковці всі наявні теорії поділяють на прагматичні та ідеологічні. Як зазначає дослідниця Л. Гонюкова, прагматичні теорії зосереджують увагу на тому, що під час формування коаліції до уваги

беруться кількісні показники, тобто кількість місць у парламенті, що належать потенційним учасникам коаліції. Для цієї групи теорій характерна модель мінімально-переможної коаліції [66, с. 244]. Її, до слова, розкриває у своїй праці «Теорія політичних коаліцій» й У. Райкер, вказуючи, що такі коаліції створюють для отримання максимально більшого в кінцевому виграші. Більшість коаліції формують тільки ті партії, які необхідні для того, щоб надати кабінету статус більшості.

Відповідно до теорії «конкурентного підкупу», Райкер стверджував, що склад коаліції визначає «хабар» посадами і призначеннями, а структура уряду встановлюється в організаційно-владній сфері, при якій принципово-ціннісний вимір в політиці ігнорується. Одним з різновидів вказаної концепції є «модель з найменшою кількістю партій», що заснована на теорії угод, суть якої в тому, що партії, бажаючи скоротити витрати на переговори, будуть вибирати коаліційні конфігурації з найменшою кількістю членів.

Своєю чергою, Ф. Алескеров та П. Ортешук, котрі також виділяють поняття мінімально переможної коаліції, визначають її як таку, коли вихід однієї з партій спричиняє неможливість контролювати більшість в парламенті. У парламентських системах з пропорційним представництвом це може виглядати як запрошення нової партії на «старе» місце. Парламентські коаліції, окрім того, що є мінімальними, найчастіше складаються з партій з подібними ідеологіями. У парламентах часто виникають коаліції, що контролюють набагато більше місць у парламенті, ніж потрібно. Це може бути пов'язано з тим, що партія, яка має просту більшість голосів, може мати низьку дисципліну голосування, тому віддає перевагу об'єднанню з іншими партіями. На жаль, наразі не створено теорій, які точно пояснювали б та передбачали, як формується коаліція в реальних умовах. Тому процес формування коаліції великою мірою залежить від вміння політичних лідерів підлаштовуватись до виникаючої політичної ситуації.

Ідеологічні ж теорії, як пише Л. Гонюкова, розглядають ступінь ідеологічної сумісності можливих партнерів по коаліції, що відповідає моделі

мінімального радіуса дії. Ця модель розглядає вступ партії до коаліції як можливість досягнення раніше проголошених політичних цілей [66, с. 244]. Міжпартійні взаємодії в контексті прагматичних теорій мають переважно неформальний характер, адже це стосується поділу місць, а в контексті ідеологічних міжпартійні взаємодії можуть вноситись і на формальний рівень, адже партіям вигідно показати суспільству певні ідеологічні переваги своїх об'єднань.

Дослідники П. Кислий та Ч. Вайз ідеологічні коаліції називають закритими, а прагматичні – відкритими. Відкриті коаліції створюють тоді, коли основні політичні партії, попри різні ідеології, визнають необхідність і готові до співпраці для вирішення конкретного питання або проблеми. Відкриті коаліції поширені у період воєн та економічних криз [120].

Дослідник політичних партій Ю. Шведа виділяє також теорію максимально закритих коаліцій. Вона ґрунтується на припущенні, що коаліції формуються лише на основі спільних ідеологічних поглядів, подібних програмних цілях, позитивно налаштовані щодо головних ціннісних орієнтацій своїх партнерів. «Умови, на яких формуються такі коаліції, є такими: 1) коаліція повинна формуватися на ідейних засадах, які є найприйнятнішими для більшості її учасників; 2) жоден з варіантів відкритої коаліції не може мати для її учасників більшої цінності, ніж політика закриття коаліції» [308, с. 281].

У літературі описано також:

- коаліції з мінімальною дистанцією (ця теорія ґрунтується на твердженні, що легше формувати і підтримувати коаліції партіями, які мають схожі ідеологічні та політичні вподобання);

- мінімально зв'язані виграшні коаліції (ця теорія передбачає, що участь у процесі формування коаліції беруть партії, які є суміжними за своїм розміщенням у політичному спектрі, а також коли залишається важливою мінімальна кількість учасників);

- політично стійкі коаліції утворюються, коли партії намагаються об'єднуватись з тими, в яких близькі програмні переваги, а також коаліції медіанного законодавця (ця теорія впливає з моделі голосування правила більшості та передбачає, що якщо кожна з партій на лівому чи правому флангу конкурує щодо одного політичного аспекту, але не може виступити як партія більшості, партія, що контролюється середнім законодавцем, може виступати як «політичний диктатор» [228]);

- коаліції розділеної опозиції (що більш ідеологічно розділена опозиція, яка контролює більшість парламентських місць, то вищими є шанси формування кабінету меншості).

- розширені або надлишкові коаліції (коаліції, що містять більшу кількість членів, ніж це необхідно);

- зменшені, «карликові» або звужені коаліції (коаліції, що не підтримуються значною парламентською більшістю).

Західні політологи називають чинники, що впливають на тривалість та ефективність коаліції: розміри коаліції; реальна ідейно-політична дистанція між партнерами; кількість учасників; стиль ведення кожним з учасників переговорів та ступінь їх ідейної гнучкості; різні змінні показники, що впливають на ухвалення рішень всередині коаліції; зовнішнє подієве середовище [11, с. 224].

Від створення коаліції в парламенті залежить формування уряду, якщо такої більшості не створено, а уряд сформовано з членів однієї партії, уряд змушений шукати партнерів у парламенті, які підтримуватимуть позицію його партії в парламентському голосуванні. «Спроможність партій до утворення коаліцій є індикатором зрілості демократії» [228, с. 44]. Особливості політичної культури детермінують політичну поведінку. Демократична політична культура відзначається раціональністю та компромісністю, що проявляється в готовності до поступок задля максимізації власних вигод.

Якщо партія за своєю кількістю наближається до простої більшості, існує ймовірність, що саме ця партія утворить коаліцію в парламенті. Адже що ближче партія до статусу партії більшості, то менша в неї потреба в коаліційних партнерах.

Якщо опозиція у рамках уряду, який спирається на меншу (за кількістю голосів) від конституційної більшості у парламенті, є інституціолізованою, має формалізовані повноваження та обов'язки, вона підтримуватиме лише ефективні рішення, а конституційні зміни, вироблені на основі вузькопартійних інтересів, не будуть підтримані [228, с. 46]. Неформалізована опозиція дає змогу коаліції пропонувати власні коаліційні питання, шукаючи підтримки для голосування в інших членів парламенту. Якщо норми для формування інституціолізованої коаліції більшості та формалізованої опозиції відсутні, можливе формування коаліції меншості.

Варто наголосити на поєднанні двох теорій – теорії неоінституціоналізму та теорії коаліцій – в процесі коаліційного формування. Виокремлюють два напрями неоінституціоналізму – перший з них концентрує увагу на попередніх домовленостях та завчасних торгах щодо формування коаліцій, таких як формування інвеститури чи визначення партій-форматора. Другий напрям зосереджує увагу на інституційній структурі урядового вироблення рішень після формування коаліції та на тому, як вона впливає на коаліційне формування.

До першого напрямку належить така інституція, як здатність виступати ініціатором у переговорах щодо створення коаліції. Партії, які мають таку здатність, називаються формуючими. Інша норма – правило інвеститури (процедура наділення тієї чи іншої посадової особи чи групи осіб повноваженнями, передбаченими конституційним актом) – впливає на те, яка більшість має бути створена. Наприклад, де немає правила інвеститури, вірогідно буде сформовано уряд меншості. Також на формування коаліцій впливають правила, які обмежують партійну композицію в парламенті або розмір парламентської більшості.

Інша інституція – це здатність призначати прем'єр-міністра. «Готовність політиків до розподілу урядових портфелів і посад у кабінеті залежить від конкретних особливостей конституційного дизайну, партійної системи та правлячої коаліції» [228, с. 55]. Здатність призначати прем'єр-міністра переважно має найбільша партія. Під час формування коаліції можна визначити формальну вагу кожного гравця. Кожен учасник отримує таку винагороду, яка пропорційна кількості місць, що забезпечуються в коаліції. Проте всупереч цьому гравець, який має порівняно невелику кількість парламентських мандатів, може збільшити свою вагу, якщо він є необхідною ланкою для збереження коаліції.

Інститути, що мають вплив на вироблення урядових рішень після формування коаліції, об'єднують такі правила: функціонування кабінету (баланс між колективним урядом та індивідуальною міністерською юрисдикцією, політична відповідальність та відставка), парламентські правила (кваліфікована більшість, розпуск парламенту та призначення нових виборів), електоральна система, вето-гравці (глава держави, зарубіжний уряд, групи тиску).

Міжпартійні взаємодії присутні на всіх стадіях формування та функціонування не лише коаліцій, але й коаліційних урядів. Саме міжпартійні взаємодії в поєднанні з інститутами створюють сприятливі умови для розвитку демократичного суспільства, ефективного функціонування парламенту, коаліції та коаліційного уряду. Особливо наглядно міжпартійні взаємодії спостерігаємо під час створення коаліції, зокрема укладення коаліційної угоди. Коаліційна угода не є обов'язковою, але на практиці використовується дуже часто. «Коаліційна угода виникає як один з основних інститутів, що робить колективний коаліційний кабінет життєздатним» [228, с. 57].

Додамо, що під час укладення коаліційної угоди вирішальна роль належить методиці розподілу зиску від коаліції. Дослідники виділяють два неодмінні принципи розподілу політичної вигоди після успіху коаліції:

- прибуток ділять тільки ті учасники, які реально зробили свій внесок у формування коаліції, тобто переможець отримує те, що втратив той, що програв;

- прибуток ділять згідно з негласними правилами. Дедалі частіше не враховують принципу пропорційності, кількість депутатських мандатів і відсоток голосів, натомість більшої популярності набуває методика, коли частка дивідендів учасника визначається залежно від його політичної ваги.

Як ми вже зазначали, для продуктивного функціонування політичні партії змушені взаємодіяти між собою. Одним з типів такої взаємодії є співпраця (співробітництво) між політичними партіями. Співпраця – це взаємодоповнювана діяльність у спільному досягненні взаємовигідної мети. Співпраця можлива на ґрунті таких загальнодемократичних принципів, як толерантність, консенсус, компроміс. До різновидів співпраці між політичними партіями можна віднести союз або альянс, вони зумовлюються збігом корисних інтересів. Ще одним з проявів співробітництва можна назвати коаліцію.

М. Дюверже виділив три типи «альянсів», оснований на міжпартійній співпраці:

- передвиборчі – створюються на рівні кандидатів;
- парламентські – створюються на рівні депутатів;
- управлінські – створюються на рівні міністрів [91].

Існують чинники, які можуть приводити до співпраці, і до конкуренції між партіями. Це, зокрема: подібність програм партії (на основі цієї подібності партії можуть об'єднуватись або, навпаки, посилюють конкуренцію між собою), боротьба за один сегмент електорату, яка може загострити суперечності між партіями або посприяти об'єднанню у блок чи коаліцію з метою отримання більшості голосів, це може стосуватись і боротьби за різні сегменти виборців. Проте ця боротьба в більшості випадків приводить до співпраці між партіями задля завоювання голосів різних

виборців. Конкуренція тут мінімальна, оскільки політичні сили претендують на різні електоральні ніші.

Факторами ы боротьби, і співпраці між політичними акторами можуть бути також соціально-економічний розвиток країни, зовнішньополітична орієнтація держави, мовні питання тощо.

Механізми міжпартійної співпраці:

- коаліція політичних партій: як правило, складається з двох або більше політичних партій, що утворюють уряд або співпрацюють, щоб виграти голосування (наприклад, через прийняття законодавства, у парламенті).

А. Раппорт дає таке визначення коаліції – «це угода двох або більше акторів, що ухвалили рішення кооперуватися між собою з метою максимізації власного прибутку» [374, р. 52];

- парламентський комітет: у рамках цього механізму невеликі групи парламентаріїв з різних партій мають силу формулювати рекомендації з питань політики, законодавства або роботи уряду. Парламентський комітет – орган парламенту, який утворюється з-поміж депутатів для здійснення за окремими напрямками законопроектної роботи, підготовки і попереднього розгляду питань, віднесених до повноважень парламенту, виконання контрольних функцій;

- парламентські фракції: організація членів однієї зі сторін парламенту (депутати), які поділяють спільні інтереси і разом намагаються впливати на порядок денний з конкретних питань. У літературі наведено низку визначень поняття «фракція», зокрема його трактують як партійно-політично зорієнтовані представництва в парламенті, які намагаються впливати на волевиявлення держави і фактично є державними органами, що беруть участь у формуванні волі держави;

- інституційний політичний партійний діалог: стійкий діалог між політичними партіями по всьому політичному спектру не обов'язково обмежується парламентськими партіями, але вони часто зосереджені на питаннях, що становлять спільний інтерес для сторін;

- неформальний політичний партійний діалог: стосується будь-якого виду діалогу, який відбувається між двома або більше політиками, з різних політичних партій, який здійснюється в неструктурованій манері і без організаційного механізму [326, р. 26].

Аналізуючи ці механізми, бачимо, що міжпартійна співпраця може бути різною, але в перехідних суспільствах вона допомагає зменшити напруження в процесі конкуренції. У трансформаційних суспільствах важливим фактором виступає те, що міжпартійна співпраця має бути спрямована на зміцнення демократичних і політичних інститутів, що, своєю чергою, спонукає політичні партії використовувати неформальні методи взаємодії. У трансформаційних суспільствах часто здійснюються такі форми співпраці, як певні консультації між політичними партіями з конкретних питань, спільні заяви тощо. Особливістю міжпартійної співпраці в перехідних суспільствах є ситуаційність об'єднань. Політичні партії об'єднуються під час виборчої кампанії, пізніше створюючи коаліції.

Як ми вже зазначали, в українському суспільстві, яке перебуває на стадії переходу, політичні партії не мають чітко визначеної ідеології. Вони декларують свою ідеологію, а модель їхньої діяльності заперечує її. Тобто відсутні цінності, які мають утворити платформу для об'єднання. У такому контексті міжпартійні взаємодії є позаідеологічними, відсутні будь-які правила в повсякденній комунікації між політичними партіями.

Специфічною рисою української демократизації стало збереження при владі ключових груп старої правлячої верхівки. «Під демократичним та антикомуністичним макіяжем збереглося малоприємне обличчя старої номенклатури в рамках лише частково оновленого правлячого класу» [127, с. 207].

Українська трансформація значно відрізняється від успішних зразків інших країн. У більшості випадків це пов'язано з перебуванням при владі старої номенклатури та з якістю співпраці між політичними діячами та боротьбою за голоси електорату. Стратеги успішної демократизації спочатку

проводили трансформацію, будували і закріплювали ефективні демократичні інституції, а потім створювали систему соціальних гарантій і посередницьких інститутів між державою і ринком, і лише після цього здійснювали болючі економічні перетворення. Тож, з одного боку, послідовна політична демократизація сприяла забезпеченню масової підтримки демократії в умовах важливих економічних реформ, а з іншого – створювалась соціальна страхувальна мережа, що полегшувала економічні перетворення. Проте в Україні, у процесі переходу до демократії, не було зроблено ні першого, ні другого. До цього ще варто додати той факт, що українське законодавство часто можна трактувати двояко, а Конституцію можна назвати непрацюючою.

Небезпечним для долі демократичного транзиту України є рівень олігархічності влади та практична відсутність в Україні середнього класу, лобіювання парламентом інтересів олігархів.

Законодавство України не перешкоджає партіям здійснювати комунікацію в усіх можливих формах: проводити збори та інші зустрічі з громадянами, організовувати мітинги, демонстрації, пікети, влаштовувати публічні дебати, дискусії, «круглі столи», прес-конференції, оприлюднювати у ЗМІ виступи, інтерв'ю, публікації та повідомлення, розповсюджувати свою символіку, листівки, плакати, розміщувати інформацію на носіях зовнішньої реклами тощо. Політична комунікація в діяльності політичних партій допомагає їм досягати успіху й утвердитися в політичній системі. Партія мусить бути комунікативною, причому і усередині, і назовні. Тому варто чітко відрізнити політичну комунікацію в діяльності політичних партій та міжпартійну комунікацію зокрема.

Найсприятливішою формою існування політичних партій є співпраця, спрямована на реалізацію влади. Що ширший осередок, на який вона орієнтується, то обширнішою має бути сфера взаємодії з іншими партіями.

В умовах багатопартійності важливу роль займає конструктивна співпраця між партіями. Адже партії зацікавлені в успішному здійсненні

демократичних трансформацій суспільства. У перехідний період виникає перевага співпраці між партіями демократичного спрямування. Для їх ефективної роботи партії змушені узгоджено діяти. Міжпартійна співпраця спрямована на вирішення питань з консолідації суспільних сил, досягнення компромісу щодо спрямувань соціально-політичного розвитку країни.

Політичні партії беруть активну участь у політичному житті країни, вони змагаються за вплив на ухвалення рішень. Це нагтовхує їх на міжпартійну конкуренцію. Проте сама конкуренція не може створити сприятливий клімат для життя людей, які представляють політичні партії. Тому політичні партії змушені взаємодіяти і співпрацювати. Тож для сталого демократичного реформування та консолідації демократії вирішальну роль відіграє співробітництво. Співпрацюючи між собою, партії мають змогу ефективніше виконувати свої функції в суспільстві. Співпраця є однією з умов нормального функціонування політичних партій. Через співпрацю вони можуть реально вирішувати проблеми суспільства.

Дослідження міжпартійної співпраці у трансформаційних суспільствах дає змогу дослідити особливості боротьби за єдність демократичних сил. Так, як у перехідний період появляється дві тенденції: з одного боку – проголошення курсу на демократизацію, функціонування багатопартійності, а з іншого – нетерпиме ставлення старої влади до всякої опозиції і наступ на всі інститути демократії.

Висновки до розділу 3

У цьому розділі розглянуто політичну конкуренцію як один з чинників розвитку плюралістичної демократії. Для політичних партій природною є конкуренція, адже вони створюються з метою завоювання влади. У трансформаційних суспільствах партійна конкуренція набуває специфічних ознак, властивих перехідним суспільствам. Зокрема, відсутність

встановлених правил політичної боротьби, якими керувалися б політичні партії у процесах конкуренції.

Конфліктність міжпартійних взаємодій у перехідних суспільствах визначається персоніфікованістю політичних партій. Така персоніфікованість свідчить про відсутність загальнонаціональної ідеї, відсутність ідеологічної бази в політичних партій. Дуже часто конфліктність політичного процесу є результатом конфліктів політичних партій, які, своєю чергою, спричинені конфліктом партійних лідерів.

Такі чинники міжпартійних взаємодій у перехідних суспільствах, як персоніфікація партій, відсутність ідеології, і визначають форми співпраці між партіями. Співробітництво здійснюється в межах корпоративних інтересів політичних еліт, поза ідеологічною спрямованістю. Так само і в межах коаліційної діяльності міжпартійні взаємодії мають ситуаційний характер.

Результати третього розділу дисертації були апробовані в одній науковій статті закордонного наукового журналу і у п'яти тезах доповідей на конференціях: Хомин І. Детермінанти міжпартійних взаємодій у транзитних суспільствах / Ірина Хомин // *Evropský politický a právní diskurz*. – 6 vyd. – Kraj : Jihomoravský. Jizní Palmira družstvo, 2014. – Svazek 1. – С. 360–373; Хомин І. Міжпартійні взаємодії у перехідних суспільствах: чинники формування / І. Хомин // Придніпровські соціально-гуманітарні читання : матер. Дніпропетровської сесії II Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю (м. Дніпропетровськ, 22 лютого 2013р.). – Дніпропетровськ : Інновація, 2013. – Ч. 1. – С. 162–164; Хомин І. Співпраця між партіями як вид міжпартійних взаємодій в контексті переходу / І. Хомин // Нове та традиційне у дослідженнях сучасних представників суспільних наук : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 15–16 березня 2013 р.). – К. : Київ. наук. суспільствознавча організація, 2013. – С. 97–100; Хомин І. Аналіз міжпартійних взаємодій у перехідних суспільствах / І. Хомин // *Методологія*

політичної науки : матер. Всеукр. наук. конф. Перші методологічні читання. (м. Львів, 20–21 лютого 2013 р.). – Львів, ЛНУ, 2013. – С. 64–66; Хомин І. Коаліція як форма міжпартійних взаємодій: теоретичний аспект / Ірина Хомин // Тези звітної наукової конференції філософського факультету за 2014 рік / відп. за вип. Л. Рижак. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2015. – С. 257–259; Хомин І. Партійна конкуренція як вид міжпартійних взаємодій у перехідних суспільствах / Ірина Хомин // Тези звітної наукової конференції філософського факультету / відп. за вип. В. Мельник. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. – С. 217–220.

РОЗДІЛ 4

ТЕОРЕТИЧНІ КОНЦЕПТИ ПРИНЦИПІВ МІЖПАРТІЙНИХ ВЗАЄМОДІЙ

4.1 Особливості інституціоналізації форм міжпартійних взаємодій у транзитних суспільствах

Існує велика кількість досліджень з проблем партійного будівництва і функціонування партій в Україні, проте вони недостатньо охоплюють інституційні аспекти, іншими словами, вплив норм – формальних і неформальних – на процеси міжпартійних взаємодій, результатом яких є не лише певна модель партійної системи, але й принципи формування та функціонування органів влади, формування механізмів артикуляції інтересів суспільства та одночасно його консолідації. Важливим для українського суспільства в контексті його демократизації є розвиток політичного плюралізму, «правила гри» в процесі політичної конкуренції та кооперації, які неможливо сформувати поза комунікацією та взаємодіями самих партій. Інституціоналізація таких правил розглядається як основа переходу від атомізованої багатопартійної системи до структурованої партійної системи і формування правил та механізмів міжпартійної конкуренції і кооперації, що є необхідним чинником демократичної консолідації режиму. Партійна формація зазвичай розглядається як один з головних компонентів становлення та стабілізації демократичних систем [366, р. 432].

Для дослідження інституційних вимірів міжпартійних взаємодій звертаємось до теорії неоінституціоналізму, адже представники цієї теорії розглядають інституції як певні правила поведінки. Зокрема, Д. Норт визначає інституції як «правила гри» в суспільстві, або, висловлюючись формальніше, створені людиною обмежувальні рамки, які організують взаємовідносини між людьми [195, с. 17]. Інституції структурують поведінку

політичних партій і, звісно, впливають на міжпартійну взаємодію. Д. Норт наголошує на тому, що існують і формальні, і неформальні інституції. Формальними він називає певні правила, придумані людьми, а неформальними обмеженнями – загальноприйняті умовності та кодекси поведінки. Загалом же правила є загальновизнаними приписами, які захищені реальними санкціями, вони забороняють або дозволяють ті чи інші дії індивідів під час взаємодії з іншими.

Дослідження інституційних аспектів міжпартійних взаємодій у трансформаційних суспільствах дає нам змогу розкрити роль правил у встановленні сталого порядку міжпартійних взаємодій. Формат будь-якого політичного режиму великою мірою окреслюється певною сукупністю формальних і неформальних правил, що так чи інакше спрямовують (з'єднують) дії політичних акторів в їх боротьбі за владу [276, с. 10–11]. Політичні партії в перехідних суспільствах віддають перевагу неформальним «правилам гри», адже в період трансформацій у суспільстві ще немає традиційних і загальноприйнятих правил, які визнавали б усі політичні актори. Неформальні інституції є прийнятні в суспільстві, зазвичай неписані правила, що створюються, стають відомими і насаджуються поза офіційно санкціонованими каналами [292, с. 192]. Виникаючи як засіб координації стійко повторюваних форм людської взаємодії, неформальні обмеження є: 1) продовженням, розвитком і модифікацією формальних правил; 2) соціально санкціонованими нормами поведінки; 3) внутрішніми зобов'язаннями для людини, стандартами поведінки [195, с. 61]. У транзитних суспільствах недієздатні формальні норми часто заміщуються неформальними інституціями.

М. Вебер називає головною небезпекою панування бюрократії, за якого здійснення урядової політики заміщується питаннями існування самої бюрократії. Це зумовлює необхідність відповідних механізмів обмеження влади управлінців. «У ролі таких інструментів теоретик називає правові норми, ефективну діяльність парламенту та призначення

політичних лідерів на керівні посади в урядових установах» [227, с. 41]. Ці засоби покликані запобігти узурпації виконавчої влади партійними парламентськими лідерами.

Міжпартійна конкуренція є однією із форм міжпартійних взаємодій. Вона виникає між тими партіями, які хочуть представляти інтереси тієї самої суспільної верстви. Конкуруючи за прихильність цієї групи, партії намагаються сформулювати їхні інтереси у своїх політичних пропозиціях, аби в такий спосіб заручитися їхньою підтримкою, відповідно, перемогти на виборах, відтак в органах, які ухвалюють рішення, мають опинитись люди, котрі керуватимуть раніше виробленою політикою для підготовки законів. Міжпартійна конкуренція в перехідних суспільствах (зокрема в Україні) не здійснюється на засадах формування системи ефективних взаємовідносин між чинною владою та конструктивною опозицією. Це можна пояснити тим фактом, що у виборчому процесі одні перемагають, а інші повністю програють та змушені чекати наступних виборів. Це означає, що виборча система диктує свої «правила гри», яких партії повинні дотримуватися, щоб здобути перемогу.

Загалом у демократичному світі відкрита політична конкуренція існує як певний інституціональний механізм контролю за діями уряду і захисту прав та інтересів політичної меншості [276, с. 10]. У демократичному суспільстві вона провадиться на основі консенсусу щодо засадничих державних і суспільних цінностей. У трансформаційному суспільстві такий консенсус відсутній, тому міжпартійні взаємодії набувають характеру відносин між лідерами як взаємовигідного обміну інформацією, преференціями в процесі якого визначаються обов'язки сторін. Домінування неформальних інституцій над формальними, що зумовлено інтересами учасників процесу інституціонального будівництва, «раціональними діями» акторів, які мали можливість нав'язати свої «правила гри», негативно впливає на процеси інституціоналізації демократичних практик та утвердження принципів демократії [177].

У дослідженні міжпартійних взаємодій у перехідних суспільствах неабияку роль відіграють інституції, які, за теорією неоінституціоналізму, відіграють вирішальну роль для подолання перешкод в обміні інформацією та взаємодіях між організаціями. Для багатьох політичних режимів, особливо пострадянських, характерні демократичні декларації, які часто зовсім не відповідають реальній політичній практиці. Саме теорія неоінституціоналізму дає змогу їх порівняти, адже вона розрізняє формальні і неформальні інституції (норми), з одного боку, та реальні політичні практики – з іншого. Аналіз міжпартійних взаємодій перехідних суспільств зумовлює увагу до її інституційних аспектів. Адже однією з особливостей інституціоналізму є певний наголос на значенні процесу інституціоналізації, а також на співвідношенні між розвиненістю і впливом формальних та неформальних інституцій і можливостей їх взаємного заміщення.

Аналітики вважають, що в багатьох суспільствах пострадянського простору формальні демократичні інституції часто використовують як прикриття для реалізації недемократичних «правил гри» і неінституційованих владних відносин. Тіньові практики стали поширеним явищем. Лише останнім часом їх почали аналізувати за структурним, інституціональним, соціокультурним та іншими підходами [78, с. 27]. Політичні партії діють на політичному полі, дбаючи, насамперед, про свої особисті інтереси, що штовхає їх на використання неформальних правил. А консолідація демократії вважається завершеним процесом в тому випадку, якщо політичні партії розглядатимуть встановлені «правила гри» як єдино можливі та дотримуватимуться їх.

Інституціоналізація політичних партій перш за все проявляється в порядку їх створення, регулювання внутрішньої структури та політичної діяльності. Інституціоналізація партійної системи є процесом, який передбачає партійну конкуренцію. Під час цього процесу політичні партії укоріняються та зміцнюються в суспільстві, підвищується їх значущість і стійкість. Інституціоналізацію партійної системи можна визначити як процес,

результатом якого є і набуття інституціональності відносин та зв'язків між партіями. Характерними атрибутами інституціоналізації партійної системи виступають стабільність правил і норм, а також міжпартійна конкуренція. Отже, інституціоналізація партійної системи неможлива без інституціоналізації міжпартійних взаємодій. Міжпартійні взаємодії є одним з критеріїв інституалізації партійної системи. У перехідних режимах цінність цього критерію зростає, оскільки під час інституціоналізації партійної системи виникають відносини і зв'язки політичних партій між собою, що проявляються у співпраці, суперництві та конкуренції.

Дослідники виділяють два основні методи регулювання правового статусу і порядку діяльності політичних партій – зовнішній і внутрішній [19, с. 33]. Зовнішній метод регулювання здійснюється за допомогою прийняття конституції, парламентських законів та винесення судових рішень (особливо судів, що володіють правами конституційного нагляду). Внутрішній метод здійснюють самі партії через їхні центральні і керівні органи. Кожна партія має свою внутрішню структуру, а між різними партійними органами існують інституціоналізовані зв'язки. Партійні норми, які прийняті керівними органами партій, не мають примусового характеру і змусити до їх виконання через суд неможливо. Дотримання внутріпартійних норм досягають хіба за допомогою різних засобів партійного примусу.

Законодавча інституціоналізація охоплює правове регулювання таких елементів статусу політичних партій: 1) поняття політичних партій, визначення місця і ролі партій у політичній системі та державному механізмі; 2) умов і порядку створення та припинення політичних партій; 3) вимог до ідеології та програмних цілей партії; 4) вимог до їх організаційної будови і порядку діяльності; 5) фінансово-економічної діяльності партій; 6) взаємин з публічною владою, раніше всієї участі у виборах та в діяльності законодавчих органів держави і місцевого самоврядування [19, с. 36]. Варто зазначити, що в процесі інституціоналізації суб'єкти, зокрема й деякі індивіди, свою діяльність асоціюють з правилами і практиками, які пропонує

організація. Результатом інституціоналізації стають повторюваність та передбачуваність правил, процедур або моделей поведінки. Тож і результатом інституціоналізації є розвиток внутріпартійної згоди, яка передбачає певну єдність еліти і згоду членів з цілями партії або перевагами лідера. Тобто розвивається партійна дисципліна – система примусу та санкцій для порушників цієї дисципліни.

Інституціоналізація взаємодій політичних партій, держави та громадянського суспільства тривалий час в Україні не була реалізована. Увесь набір неофіційних правил та норм, за допомогою яких здійснюється координація поведінки інсайдерів номенклатурної системи та які виявляються у вигляді усталених традицій, певних обмежень у взаємовідносинах, утворює так звані «неформальні інституції» [205]. Варто зауважити, що перехідні суспільства пострадянського простору мають дещо інші особливості, ніж інші перехідні суспільства. Як зазначає М. Афанасьєв, неформальні персональні зв'язки були одночасно функцією (компенсуючи відчуження, пом'якшуючи дисциплінарні впливи, надаючи певну свободу від офіційних правил) і дисфункцією (яка псувала офіційні інституції) [6, с. 187–188].

Необхідною умовою розвитку і функціонування багатопартійної системи є, зокрема, наявність вироблених під час взаємодії між партіями-лідерами писаних і неписаних юридичних та основаних на традиції правил політичної діяльності, що дозволяють кожній партії захищати і представляти конкретні суспільні інтереси та забезпечувати політичну і соціально-економічну стабільність у державі. До цих першочергових завдань також варто віднести наявність компактної групи стійких і впливових партій-лідерів та наявність політичної основи толерантної міжпартійної взаємодії на базі принципового консенсусу щодо фундаментальних суспільних цінностей.

Під інституціоналізацією політичних партій розуміють процес перетворення політичних партій зі звичайної асоціації громадян на повноцінний конституційно-правовий інститут [19, с. 34]. Інституціоналізація форм міжпартійних взаємодій є процесом їх закріплення

в нормах та правилах. Правове врегулювання організації й діяльності політичних партій і є їх інституціоналізацією. Цей процес здійснюється через встановлення політичними партіями норм міжпартійних відносин у статутних та програмних документах партій. Інституціоналізація партійної системи виступає для процесу демократичної консолідації одним з визначальних чинників. Інституціоналізація політичних партій здійснюється за такими основними напрямками: визначення функцій і завдань партій у політичному житті; регулювання умов і порядку утворення й реєстрації партій; формулювання вимог до організаційної побудови і порядку діяльності партій; визначення прав партій як суб'єктів виборчого процесу; регулювання фінансових аспектів діяльності партій; встановлення порядку припинення діяльності партій. Інституціоналізація має місце тоді, коли існує норма, відповідно до якої здійснюються повторювані практичні дії [232, с. 36].

Партійна система охоплює різні інституції, це і закони, і «правила гри», і кодекси поведінки, а також різноманітні типи відносин і зв'язків. Недоінституціоналізованість партійної системи великою мірою «піднімає ставки» у виборчій «грі»: «щасливі переможці» найімовірніше не будуть зацікавлені в подальшій підтримці демократичного процесу через страх майбутніх поразок, невпевненість щодо повторення успіху в наступному електоральному циклі [331, р. 2].

Розвиток стійких партійних зобов'язань серед політичних еліт відіграє велику роль для інституціоналізації в нових демократичних державах. Партійні системи з партійними відносинами, спрямованими на співпрацю, у яких головні партії тісно співпрацюють через пакти або консолідаційні угоди, можуть також сприяти нестабільності. Ці домовленості можуть спочатку сприяти демократизації в перехідний період, але з часом партійна система може не встигати за мінливим суспільством. Обмежені можливості для нових політичних партій і втрата репрезентативності старшими учасниками заохочують розвиток антисистемних партій.

Класичним вважається визначення інституціалізації, яке запропонував С. Гантінгтон. Він визначає інституціалізацію як процес, у ході якого інститути і демократичні процедури набувають значущості, цінності та стабільності [290, с. 111].

Сучасний дослідник К. Джанда, процес утворення партій та процес партійного будівництва пропонує розглядати через поняття «інституалізація» [82, с. 94]. На його думку, інституалізація – це процес, в результаті якого партії стають сильнішими, більш значущими і стійкішими. Водночас інституалізація є не тільки процесом, але й властивістю чи станом. Як визначила М. Уелфлінг, в ролі властивості інституалізацію можна трактувати як ступінь матеріалізації партії в суспільній свідомості, в результаті чого вона існує незалежно від власних лідерів, регулярно залучаючись до значущих моделей поведінки. Рівні інституалізації партій різняться між собою в різних країнах, і навіть в одній політичній системі. Загалом «інституалізація є певним інтегральним показником, сумою чинників, що впливають на становлення партії як значущого політичного інституту» [227, с. 50].

Існують різні способи визначення рівня інституціоналізації партій. Іноді в ролі індикаторів використовують тривалість існування партій, а також кількість розколів та злиттів. Застосовують також складну шкалу, яка враховує такі параметри, як «вік» партії, електоральну стабільність, стабільність представництва в законодавчих органах і зміну керівництва. проте найчастіше індикатори є набагато простішими, це мінімальна підтримка виборців і мінімальна тривалість існування [82]. Р. Роуз і Т. Макі стверджують, що про інституціоналізацію можна говорити лише в тому випадку, якщо партії брали участь понад три рази в загальнонаціональних виборах. Якщо цього не відбувалось, партія – ефемерна. Проте в Україні за таким критерієм можна було б говорити про інституалізацію багатьох партій. Але насправді цей процес відбувся лише для декількох з них.

Під час розпаду Радянського Союзу, як зазначив Д. Келлі, «поведінковий плюралізм» привів до виникнення 1991 р. понад 60 тисяч

політичних організацій. Однак при цьому «інституціонального плюралізму» не було, як і реальної багатопартійності.

Р. Роуз і Т. Макі виділили чотири чинники, наявність яких збільшує шанси новоствореної партії на інституціоналізацію: виникнення партії разом з проведенням перших вільних виборів; пропорційна виборча система; опора на організовану соціальну групу; початковий успіх на виборах.

А. Панеб'ярко, розглядаючи умови виникнення партій як чинник інституціоналізації, виділяє три фактори: 1) чи виникла партія з «центру» для того, щоб потім проникнути на периферію, чи навпаки, виникла з місцевих організацій, які об'єднались в загальнонаціональну організацію (ці варіанти науковці називають відповідно «проникненням» і «дифузією»); 2) чи була підтримана партія спочатку якимось іншим уже наявним інститутом, чи розвивалась, опираючись лише на власні сили («зовнішня» і «внутрішня» легітимізація); 3) наявність харизматичного лідера під час створення партії [368].

Відповідно основними завданнями інституціоналізації є: юридичне закріплення й уточнення правового статусу політичних партій, їхньої ролі та місця в політичній системі, функцій, цілей, завдань, гарантій їхньої діяльності; досягнення правовими засобами організаційної стійкості політичних партій і їхньої активної участі в політичному житті; визначення порядку взаємодії партій з органами державної влади та іншими суспільними об'єднаннями; забезпечення, деталізація і розкриття конституційного права громадян на об'єднання в політичні партії та на участь в управлінні справами держави; створення умов, що забезпечують контроль держави за діяльністю партій [19, с. 34].

У процесі правової інституціоналізації політичних партій певний вплив мають суб'єктивні інтереси, які проявляються законодавцем та іншими суб'єктами правовідносин. Інституціоналізація проявляється в конституційному закріпленні діяльності політичних партій та деталізації цього статусу в законах. При цьому варто звернути увагу на три моменти:

місце та роль політичних партій у суспільстві й державі, порядок створення, призупинення діяльності та розпуску партій, проблема фінансування політичних партій. С. Заславський вважає, що інституалізація політичних партій виражається в їх легітимізації, функціоналізації, політичній ідентифікації, формалізації внутріпартійної організації [100, с. 13]. На думку А. Панеб'янка, проникнення, внутрішня легітимізація та відсутність харизматичного лідера сприяють успішній легітимізації [368, р. 265]. М. Уелфлінг висунула теоретичне положення, відповідно до якого високий рівень інституціоналізації всіх партій системи пом'якшує соціальні конфлікти та сприяє стабільності.

«Упродовж 2004–2005 рр. в Україні відбулися три події, які могли потенційно сприяти процесу прискореної інституалізації національної партійної системи, що до того знаходилась *de facto* в стані народження» [176, с. 47]. Цими подіями були запровадження пропорційної виборчої системи для виборів усіх депутатів Верховної Ради, децентралізація державної влади та посилення функцій парламенту за рахунок повноважень президента та президентські перегони, які задекларували рух у напрямку легітимізації вільних і справедливих виборів, як єдиного засобу отримання доступу до політичної влади. До прийняття 2004 р. Закону України «Про вибори народних депутатів України», який зафіксував, що вибори народних депутатів до Верховної Ради здійснюються на засадах пропорційної системи, багато депутатів не бачили користі та необхідності у партійному членстві. Потрапляючи до парламенту, такі депутати створювали різні центристські групи, які декларували свою лояльність практично до кожного наявного уряду. Пропорційна система створила умови, за яких політичні партії мають ексклюзивне право в процесі висування кандидатів і формування виборчого списку.

А. Мелешевич в основу вивчення інституалізації партійної системи в Балтійських країнах, Росії та Україні заклав два критерії: зовнішня автономія партійної системи країни та її внутрішня стабільність. Зовнішня автономія системи країни аналізує три операційні індикатори. Перший з них вивчає

виконання політичними партіями своєї виборчої функції. Для цього потрібно встановити відсоток обраних безпартійних депутатів у випадку використання мажоритарної виборчої системи або дослідити партійні списки на предмет встановлення кандидатів, які не мали попередньої кар'єри і не є членами цієї партії при використанні пропорційного представництва. Що більша кількість неафілійованих «політичних аутсайдерів», то нижчий рівень інституалізації політичної системи.

Другий показник автономії партійної системи, який використовує А. Мелешивеч, – це вивчення складу вищого центрального органу виконавчої влади. Якщо у складі уряду є багато міністрів, які не пов'язані з політичними партіями, що виграли вибори, то це ознака низького рівня інституалізації партійної системи.

Третій показник оцінює географічну рівномірність підтримки політичних партій у різних регіонах країни під час виборів. Про високий рівень інституалізації політичної системи свідчить ситуація, коли партійна система є націоналізована, головні партії одержують рівну підтримку виборців у різних регіонах країни.

Другий критерій інституалізації партійної системи – це стабільність. Інституціоналізована система має показувати регулярний характер взаємодії її елементів. «Починаючи з 2005 р., національна партійна система стала суттєво більш автономною від зовнішнього політичного середовища та більш стабільною порівняно з минулими роками» [176, с. 62]. Проте, спостерігаючи за взаємодією партій, стає очевидною невідповідність між формальними нормами, що представлені на законодавчому рівні, і реальною політичною практикою.

Упродовж 2010–2011 рр. механізм, який сприяв пришвидшеному процесу інституціоналізації був демонтований. Тому 2012 р. можна було спостерігати спад інституалізації, але з поверненням до Конституції 2004 р. цей процес знову мав би стати інтенсивнішим.

Політичні інституції мають передбачене функціональне призначення, реалізація якого повинна сприяти збереженню стабільності політичної системи. Проте в перехідних політичних системах має місце зворотна ситуація, коли політичні інституції проникають штучно і під час своєї діяльності набувають ознак дисфункціональності. При цьому спотворюються самі політичні інститути. У перехідних суспільствах політичні партії як актори політичного поля реалізують латентні інтереси фінансово-промислових груп. Зниженню латентності функціонування політичних партій міг би сприяти більш високий ступінь їх незалежності від фінансово-промислових груп.

Інституції визначають структуру мотивів, які спонукають політичні партії до взаємодії. «Правила гри» і визначають, і обмежують набір альтернатив, якими керуються партії у своїй комунікації. Вони визначають те, як відбувається процес взаємодії. Розглядаючи інституційний аспект міжпартійних взаємодій, ми враховуємо і формальні, і неформальні інституції. Вони виступають певними межами, у яких взаємодіють актори. Спосіб та ефективність дотримання формальних і неформальних правил становлять в сукупності весь характер взаємодій. Одним із важливих чинників, які впливають на процеси міжпартійних взаємодій, є цілі, які спонукають політичні партії до тих чи інших видів взаємодії. Саме цілі визначає, чи це буде співпраця, чи конкуренція, чи формування коаліції. Кожен актор бажає отримати максимальну вигоду в результаті цих взаємодій, тому вони діють в цих (правових, формальних) межах, але часто для досягнення результатів використовують і неформальні методи. Під час неформальних комунікацій формуються групи впливу з їхніми лідерами, ухвалюються важливі бізнес-рішення, обговорюються перспективні партійні коаліції чи вихід з них [175, с. 349–350].

Інституційні рамки мають вирішальний вплив на те, які саме організації виникають і як вони розвиваються [195, с. 20].

Трансформаційні процеси характеризуються змінами базових і допоміжних інституцій, тобто певної інфраструктури правил. О. Сухарєв зазначає: «Актори самі формують вектор, траєкторію розвитку, перманентно змінюючи спрямованість цієї траєкторії за рахунок зміни правил, інститутів» [277, с. 89]. Політичні партії у перехідних суспільствах мають можливість трансформувати «правила гри» в процесі взаємодії. Ті обмеження, які інституції накладають на процес взаємодій, впливають також на трансформаційні процеси.

У неоінституційній теорії виділяють два основні варіанти виникнення інституцій: 1) спонтанне – в результаті реалізації індивідуальних прагнень учасників ринку; 2) умисне – в результаті зовнішнього управлінського впливу [383, р. 161]. У перехідних суспільствах в політичному полі мають місце обидва варіанти, перший – політичні актори, зокрема політичні партії, взаємодіють між собою, реалізуючи свої інтереси, і використовують відповідно неформальні і формальні методи, другий – на процес міжпартійних взаємодій впливають пережитки старого режиму.

Під час інституційного аналізу важливо наголосити на ролі політичних процесів у детермінації політичної стабільності (або нестабільності) і консолідації в нових демократіях, а також обґрунтувати положення про автономність політичних чинників консолідації, їх незалежність від структурних детермінант. Для суспільств, які стоять на шляху утвердження принципів демократії, завдання інституалізації демократичних процедур є однією з найважливіших умов успішності демократичного переходу. Принципово важлива роль тут відводиться політичним партіям. Характер партійної системи, її інституціоналізованість здатні істотно вплинути на характер демократичних перетворень, визначення «правил гри» та їх сприйняття в суспільстві. Тож можна з певністю стверджувати, що політичні партії є одним з основних інститутів сучасної демократичної політики. Відповідно одним з найважливіших індикаторів ступеня консолідації

демократії є те, на якому рівні розвитку перебувають політичні партії та партійні системи.

Дослідження інституційного аспекту міжпартійних взаємодій є дуже важливим для нашого дослідження. Адже транзитним суспільствам, зокрема й Україні, властиві зміни, які формують нове суспільство, аналіз якого дає нам змогу зрозуміти ключові процеси, які відбуваються під час змін та побачити їх особливості у процесі трансформації. Інституції в українському суспільстві на етапі транзиту дуже часто мають неформальний (близький до традицій суспільства) характер. Міжпартійні взаємодії під час трансформацій нерідко відбуваються завдяки самоорганізації неформальних інституціональних процесів.

Розглядаючи в попередньому розділі міжпартійні взаємодії в межах коаліційної діяльності політичних партій, ми також простежили те, що партнери по коаліції виробляють неформальні норми, які необхідні для ухвалення рішень. У щоденному управлінні неформальні норми мають створити умови для керування конкуренцією між партіями та стабілізувати кооперативні відносини. Те, що неформальні правила ніде не зафіксовані, дає можливість політичним партіям бути більш гнучкими в ухваленні рішень залежно від обставин.

Інституціоналізація правил (інституцій) насамперед політичної конкуренції є важливим індикатором консолідації демократії. Ці правила можуть мати конвенційний характер, наприклад через «пакт еліт». Становлення демократії в ракурсі елітистських теорій демократичного транзиту визначається «як результат певної стратегічної згоди конкуруючих політичних еліт («пакту»), що забезпечує їм переваги «другого порядку», тобто виживання, доступ до певних ресурсів і зумовлену деякими процедурами можливість приходу до влади, за відмови від переваг «першого порядку», тобто безумовного владарювання» [249]. Також правила можуть бути нав'язані, але всі суб'єкти приймають їх як усталені, такі, що не підлягають зміні в ситуаціях, коли не відповідають їхнім інтересам.

Партійна система України на етапі переходу є слабо інституціоналізована, вона не стала стабільною і не набула спроможності бути якісним ресурсом формування органів державної влади. Усе це спричинено тим, що в перехідний період у партійних системах домінують неформальні механізми взаємодії.

Як уже зазначалося, коаліція є однією із форм міжпартійних взаємодій. В Україні дуже часто формування коаліції здійснюється утаємничено від української громади, шляхом консультацій навколо коаліції. Публічними стають зазвичай узагальнені принципи або ж лозунги, за кулісами залишаються реальні домовленості щодо розподілу місць у комітетах, представництва в уряді. Парламентська коаліція стала новим суб'єктом конституційного права та конституційних правовідносин в Україні. Разом з тим, законодавче закріплення її статусу є далеким від досконалості. Крім того, дуже проблемним і нерегульованим досі є питання визначення статусу тієї частини фракцій, які не ввійдуть до складу коаліції і становитимуть парламентську меншість (опозицію). Фактично маємо законодавчий дисбаланс у регулюванні правового статусу парламентської більшості та парламентської опозиції, що не сприятиме налагодженню співпраці між ними та ефективній діяльності парламенту.

До чинників, що впливають на фракції, зараховують форму державного правління та державного устрою, тип політичної системи, її структурованість та «зрілість», розмір території держави, вік політичних партій, рівень політичної культури, історію розвитку парламентаризму у відповідній країні тощо [36, с. 78–79]. На сьогодні правовий статус коаліції в Україні визначається Конституцією України та рішеннями Конституційного Суду України (Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» після викладення його в редакції від 8 жовтня 2010 р. вже не регулює статусу зазначеного суб'єкта безпосередньо, хоча на нього можуть поширюватися його норми, що регулюють статус ситуативної більшості в парламенті). Безумовно, Конституція України визначає лише загальні рамки і принципи

діяльності коаліції. У ній закріплено, за яких умов може відбутися розпуск парламенту, якщо коаліції не створено, визначено терміни, в які коаліція формується, закріплено основні її повноваження. Усі ці проблеми і штовхають політичні партії на неформальні способи комунікації.

Домінування неформальних інституцій над формальними зумовлюється інтересами учасників процесу інституціонального будівництва, «раціональними діями» акторів, які мали можливість нав'язати свої «правила гри» [177, с. 21–24]. Ми спостерігаємо в українському суспільстві ухиляння від утвердження та виконання демократичних норм з боку владних еліт. Варто зазначити, що не завжди вплив неформальних правил на процеси міжпартійних взаємодій є негативним. Адже неформальні інституції завжди існували як непублічні та неусталені, проте вони утворюють певну сукупність зв'язків, за яким здійснювалися угоди та обмін інформацією. Політичні партії провадять свою діяльність в умовах уже наявних інституціональних порядків, дотримуються уже чинних норм, водночас створюють і нові принципи регулювання. Так і відбувається інституціоналізація нових правил взаємодії.

У перехідних суспільствах, які стають на шлях реформацій, відбувається послаблення традиційної влади та традиційних інституцій. Так політичні партії отримують широкі повноваження без серйозних обмежень своєї активності. Тіньові «неформальні» практики, які утворюються всупереч законам та формальним правилам, тобто стихійно, можуть не означати протизаконності дії в силу того, що вони не суперечать законам і формальним практикам, а просто не передбачені ними [232, с. 34]. Неформальні інституції ослаблюють формальні інституції. Політичні партії в цей період мають стати основою для подальшої демократизації суспільства.

У процесі трансформацій інституції повинні зменшити невизначеність шляхом встановлення стійкої структури міжпартійних взаємодій. Відповідно до теорії неінституціоналізму, всі інституції розвиваються, починаючи від традиційних умовностей, кодексів та норм поведінки до писаного права та

контрактів між партіями. Політичні партії в різних формах своїх взаємодій мають широкий набір вибору у своїх взаємодіях. І частий вибір неформальних правил можна пояснити і певною укоріненістю неформальних обмежень у суспільстві. Хоча формальні правила можна змінити за одну ніч, прийнявши політичні чи юридичні рішення, неформальні обмеження, відтворені в традиціях і кодексах поведінки, менше піддаються свідомим людським зусиллям [195, с. 21]. У період трансформацій суспільства неформальні правила здійснюються під впливом конкретних обставин та інтересів, відповідно до логіки самої дії, розрахованої на досягнення успіху. Політичні партії діють, реагуючи на цілий комплекс формальних та неформальних мотивів, і в певних випадках неформальні беруть гору над формальними. Багато «правил гри», які структурують політичне життя, є неформальними, тобто створюються, стають відомими і нав'язуються поза офіційно санкціонованими каналами [292, с. 189]. Неформальні інституції визначають ставлення індивідів до різних формальних інституцій, пропонувані державою. Неформальні взаємодії політичних партій здійснюються у вигляді перемовин за участю політичних партій.

Виділяють і три основні моделі неформальних інституцій: 1) норми, що визначають загальне ставлення до держави як такої, тобто загальний рівень вертикальної довіри в політиці та інших сферах суспільного життя; 2) норми, що визначають використовувані людьми критерії оцінки пропонувані державою інституцій, наприклад, економічна ефективність, соціальна справедливість, свобода, екологічна безпека тощо; 3) норми, що визначають суспільно допустимі ситуації порушення і формальних приписів, і неформальних норм першого і другого значень [279, с. 147].

«Правила гри», що діють у взаємодіях між політичними партіями, змінюються дуже повільно. В Україні не було традицій багатопартійності впродовж радянського періоду. Політичні партії досі віддають перевагу неформальним правилам. Про це свідчить і принцип неформальних домовленостей з приводу призначень на державні посади. Ці практики

істотно гальмують процеси демократизації. Для того аби виправити цю ситуацію, політичні партії змушені визнати нові правила гри, сформовані в процесі їхньої комунікації. В Україні наявна тенденція до зміни людей, а правила залишаються незмінними, тобто відсутнє формування демократичних «правил гри». Водночас збереження старих практик взаємодії залишає інституційне ядро режиму без змін. Адже в процесі трансформацій формальні правила (закони) змінюються, але неформальні дуже часто залишаються незмінними.

Принципи міжпартійних взаємодій впливають на процеси трансформації. Вони можуть або сприяти консолідації демократії, або гальмувати цей процес. Міжпартійні взаємодії можуть бути або тіньовим процесом, або ж публічно відкритим узгодженням інтересів. В українському суспільстві міжпартійні взаємодії часто здійснюються через закулісні переговори, торги та інтриги партійних лідерів. Тож одна з найбільших небезпек у діяльності політичних партій полягає, як ми вже зазначали раніше, у їх перетворенні на інструмент реалізації інтересів тієї чи іншої групи осіб, котрі безпосередньо керують партією. У такому випадку пересічні члени партій фактично позбавлені впливу на ухвалення партійних рішень, реалізацію партійної програми і політики, процедуру висування кандидатів у депутати різних рівнів тощо [145, с. 302].

Дослідження інституційних аспектів міжпартійних взаємодій показує нам, що інституції формують стійку структуру взаємодій між партіями. Проте варто зазначити, що не завжди ця структура є ефективною. Використовуючи неформальні правила, політичні партії структурують свої взаємовідносини. Д. Норт зазначав, що в основі неформальних обмежень лежать формальні правила, але не завжди останні слугують очевидним і безпосереднім джерелом ситуацій вибору в процесі взаємодії.

Інституціоналізація форм міжпартійних взаємодій є процесом перетворення та зміцнення правил взаємодії, шляхом регулювання комплексу відносин між ними. До основних законодавчо-нормативних актів України,

що регулюють питання утворення та функціонування політичних партій, є Конституція України, Закони України «Про політичні партії в Україні», «Про вибори народних депутатів України», «Про комітети Верховної Ради України», «Про Кабінет Міністрів України», про Державний бюджет України на відповідний рік, постанова Верховної Ради України від 16 березня 2006 р. № 3547 «Про Регламент Верховної Ради України», інші нормативно-правові акти, які визначають питання взаємодії політичних партій з іншими органами виконавчої влади [242].

Відповідно до Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» (ст. 1), порядок роботи Верховної Ради України, її органів та посадових осіб, засади формування, організації діяльності та припинення діяльності депутатських фракцій (депутатських груп) у Верховній Раді встановлюються Конституцією України, Регламентом Верховної Ради України та Законами України «Про комітети Верховної Ради України», «Про статус народного депутата України», «Про тимчасові слідчі комісії, спеціальну тимчасову слідчу комісію і тимчасові спеціальні комісії Верховної Ради України». Відповідно до ст. 57 цього Закону, депутатські фракції формуються на першій сесії Верховної Ради нового скликання до розгляду питань про обрання Голови Верховної Ради України, створення органів Верховної Ради. Якщо цього не відбулося, головуєчий на пленарному засіданні оголошує перерву для їх формування. Перед наступним пленарним засіданням Апарат Верховної Ради надає народним депутатам інформаційні матеріали, які були подані до Апарату Верховної Ради за день до початку зазначеного пленарного засідання, про сформовані відповідно до вимог цього Регламенту депутатські фракції.

Законом України політичним партіям гарантується свобода політичної (зокрема опозиційної) діяльності. Це виражається в наступних положеннях:

- можливість викладати публічно і обстоювати свою позицію з питань державного і суспільного життя;

- брати участь в обговоренні та оприлюднювати і обґрунтовувати критичну оцінку дій і рішень органів влади, використовуючи для цього державні і недержавні засоби масової інформації;

- вносити до органів державної влади України та органів місцевого самоврядування пропозиції, які обов'язкові для розгляду відповідними органами в установленому порядку [241].

Розглядаючи інституціоналізацію міжпартійних взаємодій, ми заторкуємо також аналіз політичної еліти, як чинника міжпартійних взаємодій і консолідації партійної системи. Адже українські політичні партії зосереджуються та консолідуються навколо особи лідера, а не цінностей, ідеологій чи цілей. Функціонування еліт як інтегрованих мереж забезпечується певними «правилами гри», системними процедурами, які також пов'язують тих, хто тією чи іншою мірою має можливість впливати на процес ухвалення важливих рішень [137, с. 13]. Партії та їхні лідери змагаються в політичному процесі не шляхом представлення програм розвитку суспільства, а через гучне обнародування вад опонентів, а то й просто компроматів. А. Лінецький зазначає, що демократичні транзити 1990-х років часто були результатом не існування або відсутності структурних передумов, а певних рішень і вибору політичних стратегій та тактик основними політичними акторами – елітами [161, с. 43].

Становлення демократії в ракурсі елітистських теорій демократичного транзиту визначається «як результат певної стратегічної згоди конкуруючих політичних еліт («пакту»), що забезпечує їм переваги «другого порядку», тобто виживання, доступ до певних ресурсів і зумовлену деякими процедурами можливість приходу до влади, за відмови від переваг «першого порядку», тобто безумовного владарювання [249, с. 83]. У процесі інституціоналізації правил в перехідний період ці інституції можуть мати конвенційний характер, тобто здійснюватися через «пакт» еліт. «Пактом» еліт називають такий варіант переходу, коли еліти раптово й усвідомлено переформатовують свої відносини, знаходячи

компромiси з найважливіших спірних питань [249, с. 85]. Серед характеристик, загальних для перехідних політичних процесів в колишніх республіках СРСР, найбільш значущими є такі: належність ініціативи реформування правлячій еліті та поява політичної опозиції, що виразилося у протистоянні реформаторів і консервативних сил режиму, оформлення особливого роду пакту між сторонами, що змагаються, як основи для інституціоналізації демократичних процедур [222, с. 107].

В українському суспільстві великий вплив має стара (колишня) еліта, тобто на ухвалення політичних рішень впливають особистості, які перебували в державних інститутах впродовж різних політичних режимів. Можливо, цей чинник і є однією з особливостей вибору неформальних правил в процесі її пристосування до нових правил. Стара еліта, яка звикла до недемократичних шляхів, не завжди готова поступатись на демократичні принципи для досягнення своїх цілей. У зв'язку із затягуванням періоду невизначеності господарів власності, періоду псевдоволодіння, склався певний тип правлячої еліти, для якої характерним є поєднання влади і прибутків від державної власності, використання службового становища в особистих цілях (корупція), хабарництво, підкуп [317, с. 61].

Процеси демократизації в Україні супроводжуються динамічними взаємодіями в межах певного набору формальних та неформальних правил. Саме наявність та динамічне функціонування відкритого політичного ринку, зорієнтованого на прозору політичну конкуренцію та змагальність за основні політичні ресурси з мінімальною присутністю клієнтарно-патронажних відносин та правил неконкурентної гри, певним чином впроваджуваних політичними акторами в систему державного управління, є одним з базових чинників демократичної розбудови держави в сучасному світі [276]. Для інституціоналізації міжпартійних взаємодій важливо визначити ступінь зрілості політичних партій, їх готовності до повноправної діяльності в політичному житті, формування та висловлення інтересів різних соціальних груп.

Процес інституціоналізації, формування нових демократичних інституцій потребує відповідних демократичних умов та механізмів, також повинна бути цілеспрямована скоординована робота на всіх його рівнях організації та самоорганізації. Саме інституції (правила) можуть визначити і забезпечити політичну стабільність, згідно з ними має виробитись модель демократичного транзиту та шляхи до його реалізації. Саме вони виступають «інституціалізуючим» чинником трансформаційних процесів. Рівень міжпартійних взаємодій можна назвати одним з індикаторів інституціоналізації партійних систем. Л. Даймонд та Х. Лінц зазначають: «Історичні докази... свідчать про те, що критичною ознакою демократії є... ступінь партійної інституціоналізації. Всі країни, які ми досліджували, демонструють, що інституційна сила або слабкість партій є детермінантою успіху або поразки демократії, і кожен такий випадок залежить від проблеми інституціоналізації» [339, р. 21].

На початках перебудови діяльність партійно-радянської номенклатури була обумовлена не лише офіційними постулатами кадрової політики, які сприяли формуванню у свідомості суспільства, так би мовити, «парадного» уявлення про організацію системи влади, але й усталеною неформально-тіньовою практикою повсякденного життя найвищих управлінських кадрів, яка, причому, часто відігравала набагато більшу роль порівняно з формальною [148, с. 182].

Отже, здійснений аналіз особливостей інституалізації міжпартійних взаємодій у транзитних суспільствах дає змогу стверджувати, що неабиякий вплив на формування міжпартійних взаємодій у перехідний період мають неформальні норми, які нерідко нівелюють демократичність формальних правил. Тому процеси успішності чи неуспішності інституалізації форм міжпартійних взаємодій є одним з визначальних чинників консолідації демократії.

4.2 Принципи міжпартійних взаємодій у транзитних суспільствах

Проаналізувавши міжпартійні взаємодії у трансформаційних суспільствах через методологічні принципи транзитивної теорії, теорії неінституціоналізму та комунікативного підходу, ми спробували вивести принципи взаємодії партій у перехідних суспільствах. Під поняттям «принципи» розуміємо загальні правила, які формулюються в системі понять як узагальнення певної сукупності фактів і визначаються конкретними умовами функціонування явища та засадами обраної теоретичної системи.

Наведемо основні принципи міжпартійних взаємодій у транзитних суспільствах.

Принцип взаємозалежності політичних партій та автономності їхніх дій. В умовах демократизації зростає кількість політичних партій та їхня роль у трансформаційних процесах. За цих умов політичні партії взаємодіють між собою з метою реалізації партійних цілей. Ці процеси міжпартійних взаємодій і визначають взаємозалежність політичних партій в умовах трансформацій, адже жодна з них не має достатньо ресурсів (електоральних, фінансових, адміністративних тощо) для реалізації партійних (корпоративних) цілей. Нестабільність політичних процесів у суспільствах, що трансформуються, створює умови, які сприяють недотриманню демократичних норм у міжпартійних взаємодіях. Політична партія для того, щоб ефективно виконувати свої функції та проголошені у програмах цілі, змушена взаємодіяти з іншими політичними партіями. Отже, аби здійснювати посередництво між народом і державною владою політичні партії на політичному полі виступають як взаємозалежні політичні актори.

Принцип взаємозалежності спонукає політичні партії до взаємодій, оскільки основною функцією партійних структур є боротьба за політичну владу. Потреба в кооперації задля акумулювання ресурсів, протистояння правлячій групі в еліті, прагнення змінити «правила гри» є потужним

мотивом об'єднання зусиль політичних партій у транзитних суспільствах, навіть якщо їхні ідеологічні засади є несумісними. В конкурентній боротьбі через вибори вони делегують своїх представників на всіх рівнях в органи державної влади.

Проте кожна політична партія орієнтується передусім на власні (партикулярні) інтереси. Така ситуація зумовлена природою політичних партій, які висловлюють та захищають часткові інтереси – класу, групи, клану тощо. У трансформаційних суспільствах природний «егоїзм» політичних партій посилюється відсутністю або недостатністю довіри між ними, низьким рівнем згоди в суспільстві загалом, амбівалентністю ціннісних та ідеологічних систем. Це зумовлює **автономність** дій та стратегій політичних партій, навіть коли вони є учасниками виборчих чи парламентських коаліцій. Міра автономності політичних партій визначається ресурсами, які вони можуть мобілізувати задля реалізації власних цілей, і здатністю діяти самостійно. Серед цих ресурсів найвпливовішим є адміністративний. Отже, політичні партії у транзитних суспільствах в ситуації інституційної непевності функціонують, ситуаційно балансуючи між взаємозалежністю та автономією.

Принципи домінування:

1) Принцип домінування конкуренції у процесах міжпартійних взаємодій. Міжпартійні взаємодії первинно є змагальними, адже кожна партія об'єктивно висловлює партикулярні інтереси та позиції. Змагальність політичних партій є принципом демократії, проте вона не заперечує її збалансованості кооперативними формами взаємодій, тобто співпраці на основі спільності інтересів, ідеологічних та ціннісних засад. У змагальному середовищі політичні партії взаємодіють між собою. У трансформаційних суспільствах ця взаємодія частіше появляється у вигляді конкуренції, аніж співпраці. З огляду на це можна стверджувати, що конкуренція та конфліктність домінують над кооперативністю у процесах міжпартійних взаємодій.

Політичні партії у транзитних суспільствах змагаються за своє місце та вплив у політичній системі. Цей принцип спонукає політичні партії до таких форм міжпартійних взаємодій, як конкуренція чи співпраця. Реалізація цього принципу помітна під час передвиборчої діяльності політичних партій, діяльності в парламенті. Змагальність є логічним продовженням вільної конкуренції. Змагальність політичних партій має на меті оволодіння за допомогою виборів державною владою або здійснення тиску на неї в інтересах певних соціальних груп чи загальнонародних інтересів. У трансформаційних суспільствах конкуренція і конфлікти домінують над кооперативністю.

Змагальність політичних партій у перехідних суспільствах не завжди має організаційно-правове підґрунтя, що властиво демократичним суспільствам. Так як у транзитних суспільствах немає рівного становища всіх партій, немає рівних юридичних можливостей для кандидатів під час виборчої кампанії. Політичні партії в процесі транзиту, потрапляючи в середовище змагальності з іншими політичними партіями, мають орієнтуватись на досягнення компромісів та консенсусу на базі спільних цілей у процесі міжпартійних взаємодій.

Конкуренція між партіями у трансформаційних суспільствах формується як знаряддя в демократичній боротьбі за владу. Міжпартійна конкуренція виступає тим чинником, який інституційно регулює боротьбу за владу, артикуляцію та агрегування суспільних інтересів і відбір політичних еліт. Одну з причин конфліктності міжпартійних відносин можна розглядати через функцію партій репрезентації та захисту інтересів різних соціальних груп [31, с. 33]. У перехідних суспільствах конкуренція може набувати нечесного характеру, бо партії використовують нечесні методи боротьби (наприклад, у передвиборчий період). Застосування таких методів боротьби не сприяє процесам демократизації, а навпаки – процесу затримання в перехідному режимі, оскільки використовуються методи партійної конкуренції з попереднього режиму. Взаємна цивілізована конкуренція

правлячих сил і конструктивної опозиції в межах панівного конституційного ладу зменшує небезпеку зростання поляризації суспільства, надає можливість чітко визначити наявні суперечності та можливі шляхи їх розв'язання (поступки і компенсації за них) [223, с. 124]. Партійна система України є плюралістичною за формальними ознаками, водночас рівень конкурентності або змагальності серед її учасників є недостатньо високим та обмежується переважно електоральними практиками, що свідчить про її інституціональну недорозвиненість.

Конкуренція політичних партій буде ефективною тоді, коли політичні партії, як конфліктуючі сторони, почнуть взаємно приймати політичні формальні «правила гри», які слугуватимуть основою збереження їхніх відносин.

Основними причинами домінування конкуренції в міжпартійних взаємодіях є: 1) партикулярна сутність політичних партій; 2) фрагментованість еліт, чиї інтереси зазвичай представляють партійні проекти; 3) тип політичної культури, в основі якої брак політичної толерантності, довіри та відповідальності і як наслідок – відсутність згоди в суспільно-політичному середовищі, недостатня угодоспроможність суб'єктів політики та еліт; 4) відсутність чітких та усталених правил взаємодій, постійна зміна «правил гри» відповідно до інтересів домінантних у політичному полі гравців; 5) несформованість ціннісної системи та позаідеологічний характер діяльності більшості партій; 6) технологічний характер політичних партій, їхня недовговічність.

2) Принцип домінування неформальних інституцій у взаємодіях між політичними партіями. У перехідних суспільствах політичні партії у взаємодії між собою використовують різні принципи. В умовах трансформації, незалежно від того, чи співпрацюють партії, чи ця взаємодія відбувається в процесі конкуренції, вона може здійснюватися на двох рівнях – формальному і неформальному. Оскільки трансформаційне суспільство ще не має стійких, чітко визначених формальних правил, політичні партії часто використовують неформальних.

Серед особливостей перехідних суспільств є застосування неформальних практик політичними партіями. Зауважмо, що їх використовують не тому, що сформувались відповідні їм норми поведінки, а тому що надмірно ослаблені механізми перешкодження ненормативним діям. Політичні партії в перехідних суспільствах віддають перевагу неформальним «правилам гри», оскільки в період трансформацій у суспільстві ще немає традиційних і загальноприйнятих правил, які визнавали б усі політичні актори. Формальні комунікації відбуваються у відкритому просторі, вони опираються на артикульовані правила, регламентовані процедури узгодження інтересів та договорів. Виходячи на неформальний рівень комунікації, політичні партії можуть не пояснювати своїх дій і не обґрунтовувати прийняті ними рішення.

Постійна взаємодія на основі неформальних правил і порушення формальних рутинізує й «легітимізує» їх в очах електорату та громадськості. Є. Головаха, досліджуючи процеси пострадянських змін, визначає специфіку інституційних процесів на пострадянському просторі: «нелегальні (тіньові) інституції – тіньовий ринок, блат і корупція, подвійна мораль – трансформувались у легальні інституції «перехідного суспільства», але не набули потрібної легітимності в силу їх масового сприйняття в якості «узаконеного беззаконня»; звідси і незгода людей жити за формально легалізованими, але в той же час «тіньовими» правилами і признавати нові норми в якості базисної інституційної інфраструктури суспільства» [60, с. 16]. Можливість отримати преференції, доступ до адмінресурсу не мотивує політичних партій та їхніх лідерів до дотримання формальних правил конкуренції. Як зазначає А. Пшеворський, установлення єдиних, формальних «правил гри», з погляду теорії демократичної трансформації, є необхідним кроком для консолідації демократії. Адже вони створюють ситуацію, коли ніхто не допускає можливості виникнення інституцій та правил поза демократичними нормами [244].

У процесі транзиту інституції повинні узгоджуватися між політичними партіями. Нові інституції, що формуються, часто демонструють свою

неефективність, що призводить до заміщення інституційних відносин неформальними способами комунікацій. Як ми вже зауважували, саме тому, що в транзитних суспільствах правила не є ще чітко визначені в нормах, політичні партії вдаються до неформальних процедур у відносинах між собою.

Процеси демократизації визначаються певною сукупністю формальних і неформальних правил, які в той чи інший спосіб спрямовують дії політичних партій у їхній боротьбі за владу. Політичні партії діють, виходячи передусім зі своїх особистих інтересів. Вони, використовуючи неформальні взаємодії, намагаються максимізувати свій вигаш та мінімізувати витрати на його одержання. Консолідація демократії не буде завершена доти, доки політичні партії не розглядатимуть встановлені правила як єдино можливі. Специфіку міжпартійних взаємодій у перехідних суспільствах визначає те, що в інституційному просторі діють і старі, і нові інституції. Хоч цей феномен тимчасовий, проте він гальмує процес демократичної трансформації суспільства.

Неформальні правила виконують функцію структурування міжпартійних взаємодій і є невід'ємною складовою порядків співпраці, які виникають спонтанно. Принцип неформальних взаємодій політичних партій є їхньою взаємоорієнтованою неофіційною поведінкою, що спирається на спільну для них базу концепцій та спрямованості на досягнення цілей. На формальному рівні міжпартійні взаємодії спрямовані на виконання функцій, що виражають спільність їхньої діяльності. Неформальні взаємодії є певним діалогом, під час якого виробляються і здійснюються взаємовизнані види діяльності. Характер і результати взаємодій на кожному рівні впливають та формують загальний контекст взаємодій, який стає тим чинником, що визначає поведінку партій, які взаємодіють. Це засвідчує важливість дослідження неформального поля міжпартійних взаємодій.

Зміни у формальних правилах та механізмах, що забезпечують їх дотримання, зазвичай вимагають значних витрат ресурсів, пише Д. Норт.

Гравці (політичні партії) порівнюють свої вигоди й витрати в рамках актуальних правил з витратами і виграшем від виділення ресурсів на зміну правил або механізм їх дотримання.

Для консолідації демократії під час міжпартійних взаємодій мають виробитися писані і неписані правила політичної діяльності, що дозволяють кожній з партій захищати суспільні інтереси і водночас забезпечувати політичну і соціально-економічну стабільність усього суспільства.

Трансформація і є процесом зміни форми, виду правил, характеру норм та механізмів. Тому політичні правила гри впливають на міжпартійні взаємодії у трансформаційному суспільстві, певним чином визначають їх. Правила гри повинні надавати і забезпечувати рівні можливості для кожної зі сторін і не ставити жодну з них у нерівноправне становище щодо іншої [336, р. 227]. В українському суспільстві є низький рівень бажання самих політичних партій взаємно прийняти формалізовані правила гри, які визначили б рамки їхніх взаємовідносин на формальному рівні.

У перехідних суспільствах через неусталеність загальнонаціональних норм політичні партії у процесі міжпартійних взаємодій мають змогу впливати на формування «правил гри», змінюючи її відповідно до власних цілей та інтересів. Адже політичні партії, приходячи до влади, мають повноваження змінювати базові законодавчі акти, які контролюють їх взаємовідносини і способи конкуренції. Небажання політичних партій змінювати «правила гри» в бік демократичних та формалізувати їх і є тим чинником, що гальмує консолідацію демократії. Якщо законодавчо не затверджено цих правил, відповідно немає визначених санкцій за їх порушення, що дає партіям змогу застосовувати неформальні інституції у своїй діяльності. За роки трансформації українського суспільства не було запропоновано проекту правил співжиття, який враховував би спільні інтереси розвитку всього суспільства. Політичні партії в українському суспільстві звикли діяти звично для них – відповідно до неформальних правил, які колись виникли.

Політичні партії, виражаючи інтереси своїх прихильників, продукують норми і цінності, тим самим створюючи умови своїх взаємодій. Партії в перехідних суспільствах мають сприяти поступовій зміні інституцій, що сприятиме розвитку суспільства відповідно до внутрішніх та зовнішніх чинників, які визначають необхідність інституційних змін.

Отже, принцип домінування неформальних взаємодій між партіями у транзитних суспільствах обумовлений: 1) незавершеністю інституційних трансформацій, прагненням суб'єктів політики та можливістю їх деформалізувати, нездатністю держави бути гарантом ефективності політичних та правових норм; 2) відсутністю традицій міжелітних пактів, конфліктністю між групами еліт, їхньою орієнтацією на реалізацію передовсім партикулярних інтересів та на конфлікт з «нульовою сумою»; 3) використанням неформальних інституцій для отримання преференцій та залучення ресурсів.

3) Принцип домінування ситуаційності в міжпартійних взаємодіях.

Політичні партії в перехідних суспільствах не завжди об'єднуються на основі соціальної бази та електоральної підтримки, через що багато партій постають як проекти для проходження у владу тих чи інших олігархічних груп, які стають їхнім електоратом. Те, що політичні партії не мають достатньої підтримки серед населення, стає причиною того, що вони підпорядковуються олігархії. Політичні партії часто створюються певними олігархічними групами в конкретних ситуаціях.

Міжпартійні взаємодії в перехідних суспільствах здійснюються в конкретному соціально-економічному контексті. Інституційна непевність транзитних суспільств посилює ситуаційність у прийнятті внутрішньопартійних рішень, зокрема й тих, що стосуються відносин з іншими партіями. Відповідно політичні партії вибирають таку тактику взаємодій, яка їм вигідна в конкретній ситуації. Міжпартійні взаємодії в перехідних суспільствах є нестабільними і недовготривалими, вони постійно змінюються під певну ситуацію.

Принцип домінування ситуаційності також посилюється: 1) аморфною соціальною структурою перехідного суспільства; партії не мають опертя у громадянському суспільстві; 2) відсутністю сформованої системи цінностей, яку розділяла б більшість, та фактичною позаідеологічністю політичних партій; 3) відсутністю довгострокових стратегій розвитку суспільства, їхньою залежністю від групи еліти, що перемогла на виборах.

4) Принцип домінування прагматизму над ідеологією і ціннісними орієнтаціями. Цінності справедливості, свободи та солідарності з різною мірою інтерпретації передбачені в програмних документах всіх парламентських партій та блоків, проте досі вони є лише деклараціями. У партійних програмах також містяться положення щодо ідеологічного самовизначення, проте практика функціонування вказує на здебільшого позаідеологічність партій. Політичні ідеї, викладені в партійних програмах, часто не збігаються з практичною діяльністю політичних партій. Така ситуація також відповідає стану масової свідомості та політичної культури. Перетворення, що відбуваються, не знаходять належного відгуку у свідомості більшості людей, не зумовили трансформації системи цінностей і моделей поведінки. На сьогодні результати трансформації суспільної свідомості не сприяють побудові єдиної нації, а це негативно позначається на перебігу соціальних і політичних перетворень. Не врегульовано і не визначено технологій заміщення старих соціальних цінностей і соціальних норм новими. Визначення цілей, методів, засобів, об'єктів та суб'єктів суспільних змін має відбиватися у програмах політичних партій, що є основою їх виборчої діяльності та роботи в органах влади, зокрема в парламенті [65, с. 34]. Це підтверджує роль партій у формуванні тих політичних ціннісних орієнтацій, на основі яких і здійснюватимуться трансформаційні процеси.

Українські політичні партії віддають перевагу формальному підходу щодо розробки та реалізації програмних документів. Наприклад, за оцінками експертів Центру Разумкова, зробленими перед парламентськими виборами

2002 р., «ідеологічні чинники створення партій суттєво поступаються за своїм впливом адміністративним, бізнесовим і суб'єктивним чинникам», а серед зареєстрованих на той час партій створені не на підставі ідеологічного чинника становили більшість [273].

Коли соціальна структура суспільства є нестабільною і коли виробляються взаємоперехресні соціальні зв'язки, важко досягти адекватного поєднання та репрезентації стійких колективних інтересів, відповідно, і створення ідеологічних партій, які відповідали б висунутим до них, як до політичних сил, вимогам [132, с. 46].

Вказуючи на важливість програмування на базі ідеологічних принципів, німецький дослідник ідеологій та партійної політики, колишній директор з досліджень Фонду Конрада Аденауера, Ганс-Йоахім Феен зазначає: «Партія мусить розробити власний, тільки їй властивий профіль, який чітко відрізняв би її від усіх інших партій. Ця спроможність є результатом програмної роботи. Програмна робота, яку нехтують багато політичних партій, є серцевиною партійної діяльності. За допомогою своєї програми партія самовизначається і визначає своє місце, свої позиції в державі та суспільстві. В програмі принципів формулюються базові цінності, іншими словами, визначається політична антропологія, а на цій основі розробляється загальна політична концепція побудови держави, суспільства та економіки» [45].

Трансформації українського суспільства вимагають створення необхідних політико-правових умов утвердження демократичних цінностей у суспільстві. Для цього потрібні й трансформації ідеологічної складової політичної системи.

Саме партії є тими акторами, що пропонують альтернативні шляхи суспільно-політичного розвитку, економічного розвитку, і від адекватності їхніх програмних ідейно-теоретичних засад потребам окремих соціальних верств і суспільства загалом багато в чому залежить рівень розвитку країни.

Перехідним суспільствам властиве певна суперечність системи цінностей. Цінності як традиції попереднього режиму конкурують з демократичними цінностями, які часто не сприймаються. Тобто існує протиріччя між демократичним ідеалом та реальними темпами й масштабами демократизації. Це породжує певні стимули до того, щоб будь-якими засобами пришвидшити процес демократичного відновлення, зокрема й засобами з добре засвоєних з попереднього режиму.

Переважаючі корпоративні інтереси у партійній діяльності також стимулює прагматизм, який часто виходить за ціннісні та моральні обмеження.

5) Принцип домінування корпоративних інтересів у міжпартійних взаємодіях. Електоральна обмеженість політичних партій є однією з проблем трансформаційного суспільства. Дуже часто політичні партії створюються під «бізнес-замовлення», що сприяє їхньому подрібненню та розмаїттю. Політичні партії не орієнтуються на реальне соціальне замовлення, не формують свої передвиборчі програм відповідно до соціальних потреб. Ці чинники понижують рівень електоральної підтримки партій, що, своєю чергою, і спонукає партії до використання нечесних «правил гри» в передвиборчий період. Домінування корпоративних інтересів також зумовлено неконсолідованістю суспільства, політичного режиму та політичної еліти, а також незавершеністю процесів самоідентифікації суспільства. Різні групи еліт, для артикуляції інтересів яких часто й реалізуються партійні проекти, орієнтуються передовсім на свої інтереси та установки «власного» електорату. Вони жорстко конкурують між собою за владу, щоб отримати політичну та економічну ренту, використовуючи суспільні ресурси, і не беруть до уваги загальносуспільних інтересів.

Принцип вимушеної співпраці в міжпартійних взаємодіях. У транзитних суспільствах напруження в процесах конкуренції допомагає зняти міжпартійна співпраця. Вона спрямовується на зміцнення демократичних та політичних інститутів. У перехідний період міжпартійна

співпраця допомагає вирішенню питань щодо консолідації суспільних сил, досягнення компромісу щодо спрямувань соціально-політичного розвитку країни. Проте дуже часто в перехідних суспільствах вона є вимушена певними обставинами чи конкретною ситуацією. Політичні партії змушені кооперуватися в умовах трансформації для досягнення конкретних цілей, з огляду на необхідність поєднання зусиль і ресурсів.

Принцип вимушеної співпраці виявляється передовсім у процесі формування коаліцій, коли жодна партія самостійно не може сформувати більшість у парламенті для створення уряду. Він полягає в тому, що політичні партії знаходять спільні інтереси, які превалюють над вузькими груповими інтересами, й реалізують їх у процесі співпраці. Побудова коаліції може гарантувати стійкий успіх партії, оскільки в процесі побудови коаліцій можна забезпечити не тільки найефективніший план виборчої кампанії, а й узгодити перспективні стратегічні інтереси: чільну роль у коаліції, лідерство, ідеологію, політичний курс. Українському суспільству характерна проблемність у створенні коаліцій, що спричиняється аморфністю інтересів політичних партій, їхньою нездатністю до компромісів.

Принцип персоніфікації. Цей принцип міжпартійної взаємодії виявляється в консолідації партій навколо лідера (українському суспільству характерний лідерський тип партій) та значному впливі суб'єктивних чинників на процеси ухвалення внутрішньополітичних рішень, що й визначають тип партійних комунікацій. У демократичних суспільствах правила міжпартійних взаємодій мають конвенційний характер, тобто здійснюються через «пакт еліт». Такі угоди, укладені між основними суб'єктами політичного процесу, можуть містити і домовленості щодо загальних цілей та векторів розвитку, реформування всіх сфер суспільного життя, і визначати конкретні процедури й форми партійної взаємодії. А. Пшеворський виокремлює три основні групи пактів: пакти, що стосуються розподілу урядових структур незалежно від результатів виборів; пакти, що визначають основні політичні орієнтації; пакти, що нейтралізують

політичних аутсайдерів. Якщо пакт ґрунтується на компромісних міжлітніх відносинах та домовленостях, пов'язаних з основними нормами та процедурами політичної діяльності, то його можна назвати ефективним шляхом до демократизації. Але дуже часто пактування, що має «тіньовий», неформальний характер, несе загрозу змови політичної еліти, що гальмує процес демократизації та обмежує політичну конкуренцію.

Більшість політичних партій в українському суспільстві персоніфіковані (що відображено і в їхніх назвах), тобто лідер партії є партійним брендом, на який орієнтується виборець. Населенню майже не відома діяльність регіональних та первинних осередків партії в міжвиборчий період, ідеології та принципи діяльності партії. Лідерський тип політичних партій так само визначає домінування лідера у внутрішньопартійному житті, обмеження внутрішньопартійної демократії і прийняття рішень з погляду інтересів лідера та вузького кола наближених до нього функціонерів.

Пакт українських еліт (що характерно для більшості пострадянських трансформаційних суспільств) оснований на неформальних угодах (що посилює принцип неформальності) щодо здобуття влади і монопольного присвоєння публічних політико-економічних функцій та суспільних ресурсів.

Процес диференціації провідних партій на ідеологічній основі продовжується, проте все ще відмінний від західних партійно-ідеологічних підходів. У перехідних суспільствах політичні еліти часто намагаються вийти з формального поля та використовують неформальну практику, задля задоволення власних інтересів, забуваючи про загальнонаціональні інтереси. Встановлення єдиних «правил гри» для всіх учасників пакту, єдиної системи демократичних процедур і механізмів запобігає гегемонізації політичного спектру, виводить усі форми політичної діяльності на публічний рівень, перешкоджаючи їхній «тінізації» [13].

Консенсус між елітами є однією з умов демократичної консолідації. Перехідним суспільствам властива нестабільність політичної ситуації. У

цьому контексті важливою є наявність згоди між правлячою та опозиційною елітою. Адже, як тільки суспільство стає на шлях демократизації, починає генеруватися нова еліта, проте стара не хоче поступатися своїм статусом. Ці дві еліти повинні досягнути консенсусу щодо тимчасових норм суспільного розвитку та правил «політичної гри». Запровадження консенсусних форм взаємодії щодо цих ключових питань значно сприяє просуванню суспільства на шляху до демократичної консолідації [13]. Ментальна нездатність певних груп еліти і лідерів до компромісів у ситуації конфліктних інтересів та позицій підсилює партикуляризм, неформальність та прагматизм у процесах конкуренції й кооперації партій за владу.

Одним з можливих варіантів згоди на інституційному рівні може бути «інституційний компроміс». Таку модель пропонує вітчизняний політолог Н. Кононенко. Під нею дослідниця розуміє «колективне встановлення обопільно прийнятних інституцій» для впровадження політичної конкуренції під верховенством права [131, с. 95]. Однією з ознак переходу до демократії в українському суспільстві є проблема вироблення політичної основи толерантної міжпартійної взаємодії на базі принципового консенсусу щодо фундаментальних суспільних цінностей. Український політолог О. Москаленко визначає такі рівні консенсусу як згоду щодо мети суспільного розвитку «з утвердженням базових цінностей людського розвитку (свобода, рівність, добробут), які утворюють структуру уявлень, що домінують у цьому суспільстві; правила гри або процедури; конкретний уряд і політичний курс» [189]. Політичні партії в перехідних суспільствах дуже рідко у своїх взаємодіях вдаються до консенсусу, про це свідчать перманентна міжфракційна боротьба в українському парламенті, конфлікти між владою та опозицією, численні порушення політичних домовленостей тощо.

У наукових публікаціях дедалі частіше йдеться про необхідність консенсусної демократії як особливого типу політичної культури, котра змушує політичних діячів домовлятися, шукати ефективних компромісів,

шляхів конструктивної співпраці з усіма політичними силами, створення «вирішальної меншості» і забезпечення її активної участі в управлінні [275, с. 40]. Сьогодні назріла потреба інституціалізацій «правил гри», інституції якої були б спроможні забезпечити внутрішньоелітний консенсус.

Дослідження принципів міжпартійних взаємодій у перехідних суспільствах (зокрема в Україні) свідчить про незавершеність інституціалізації міжпартійних взаємодій та партійної системи загалом. Немає чітко визначених норм та правил міжпартійних взаємодій на законодавчому рівні, відсутні традиції та процедури таких комунікацій через попередній однопартійний (радянський) період розвитку. Це вагомо впливає на процеси демократизації та гальмує консолідацію демократії.

Для перехідних суспільств характерні ознаки політичного плюралізму, що є основою для збільшення кількості політичних партій. Особливу роль у підтримці відносин між ними відіграють процедурні інституції – дискусії, переговори та інші форми, які характеризують взаємодії як діалог, під час якого досягається партнерська міжпартійна взаємодія.

У процесі демократизації необхідні умови відкритості, орієнтації на співробітництво підпорядкування діяльності політичних партій загальнонаціональним інтересам і цілям суспільного розвитку, публічність і раціональну регламентованість дій. Важливим чинником формування демократичних форм партійної консолідації є вдосконалення інституційної сфери, у межах якої здійснюється структурування міжпартійних відносин і зв'язків. Ступінь політичної інституціалізації безпосередньо детермінується характером політичних процесів, якістю та змістом законів, які в поєднанні створюють своєрідну «політичну матрицю», частиною якої і є політична партія і під впливом розвитку якої перетворюється на політичний інститут [103, с. 208].

Загалом же, аби змінити теперішню ситуацію в українському суспільстві, потрібно на законодавчому рівні закріпити місце партій у політичній системі країни, детально визначити їхні функції, приділити

увагу питанням внутрішньопартійної демократії, фінансуванню партій, виборчим процесам, питанням коаліційної діяльності тощо, вирішення яких привело б до консолідації партійної системи, а надалі й консолідації демократії. Тобто йдеться про важливість прийняття закону про політичні партії. При цьому важливо, як самі партії інтерпретуватимуть його для себе та як його виконуватимуть. Як зазначає директор Національного демократичного інституту (США) Скотт Кірін, «закон про політичні партії, який ефективно діє в країнах розвиненої демократії, не завжди дає аналогічні результати в державах, які тільки стали на шлях демократичного розвитку, оскільки йдеться не лише про сам закон, а й про його розуміння та застосування» [39].

Висновки до розділу 4

Здійснений аналіз інституціоналізації міжпартійних взаємодій у транзитних суспільствах дав змогу визначити її особливості: незавершеність процесів інституціоналізації правил та процедур міжпартійної взаємодії; відсутність усталених традицій міжпартійних комунікацій, що не могли бути сформовані в умовах радянської однопартійності; схильність політичних партій до неформальних типів взаємодій та неформальних (нерідко міжособистісних) домовленостей. У сукупності визначені особливості гальмують процеси вироблення політичними партіями спільних правил конкуренції та кооперації в процесі взаємодій та їхню інституціоналізацію. Відповідно інституціоналізація партійної системи неможлива без інституціоналізації міжпартійних взаємодій.

Обґрунтовані принципи міжпартійних взаємодій засвідчують, що в основі їх формування – інституційний чинник, що зумовлює важливість врахування впливу норм та правил на процеси міжпартійних взаємодій та конституювання партійного системи загалом. Вказано і на взаємовплив визначених чинників та їхню взаємодетермінованість.

Зауважено, що важливо брати до уваги також і процеси створення політичних партій, їх ідеологічну чи лідерську спрямованість. Адже цей аспект також впливає на подальшу комунікацію між партіями, оскільки вона виходитиме на неформальні взаємодії між їхніми лідерами. Відносини між лідерами стають взаємовигідним обміном, у процесі якого закріплюються визначальні обов'язки сторін. Міжпартійні взаємодії визначають процеси створення коаліції та її діяльності надалі. У коаліційній діяльності ми знову ж таки зустрічаємо вплив норм, за якими вона здійснюється, саме інституції визначають її особливості.

Доки політичні партії в перехідних суспільствах не визначають основних інституцій, доти вони не зможуть вести чесної боротьби за владу, не зможуть виконувати своїх основних функцій, які властиві політичним партіям у демократичних суспільствах. Від стану політичних партій, від того, чи можуть вони кооперуватися, залежать подальші рухи демократизації. Для консолідації демократії в Україні потрібно створити відповідний законодавчий механізм для підсилення ролі партій. Тоді владні структури формуватимуться внаслідок змагання політичних партій на чесних виборах, рішення ухвалюватимуть обрані партійні посадовці або ті, хто є під їх контролем, державна політика формуватиметься політичними партіями, які політично відповідальні за свої дії.

Змінити досить складну нинішню ситуацію в українському суспільстві можна, якщо, зокрема, законодавчо закріпити місце партій у політичній системі України, їхні функції мають бути чітко встановлені. Важливо вирішити низку питань, пов'язаних із внутрішньопартійною демократією, фінансуванням партій, їхньою діяльністю, усе це сприяло б консолідації партійної системи, а відтак й інституціалізації демократичних механізмів державної влади.

Зміна політичного режиму тісно переплітається з трансформаціями «інструментів» взаємодій між основними політичними акторами. Принципи

міжпартійних взаємодій у перехідних суспільствах свідчать про їх невизначеність, що спричинено відсутністю єдності і диференціації політичного інтересу партій.

Результати четвертого розділу дисертації були апробовані у трьох наукових статтях фахових видань України та закордонних наукових журналів і в чотирьох тезах доповідей на конференціях: Хомин І. Методологічні засади дослідження міжпартійних взаємодій у суспільствах, що трансформуються / Ірина Хомин // Вісник національного технічного університету України «КПІ». Сер. : Політологія. Соціологія. Право. – К. : Політехніка, 2012. – Вип. 3 (15). – С. 38–43; Хомин І. Теоретичні аспекти аналізу міжпартійних взаємодій в Україні / Ірина Хомин // Вісник Львівського університету. Сер. Філософсько-політологічні студії. – Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2014. – Вип. 5. – С. 249–260; Хомин І. Детермінанти міжпартійних взаємодій у транзитних суспільствах / Ірина Хомин // *Evropský politický a právní diskurz*. – 6 vyd. – Kraj : Jihomoravský. Jizní Palmira druzstvo, 2014. – Svazek 1. – С. 360–373; Хомин І. Основні засади формування принципів міжпартійних взаємодій у трансформаційних суспільствах / Ірина Хомин // Гілея: науковий вісник : зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Вид-во «Гілея», 2016. – Вип. 110 (7). – С. 320–324; Хомин І. Міжпартійні взаємодії у перехідних суспільствах: чинники формування / І. Хомин // Придніпровські соціально-гуманітарні читання : матер. Дніпропетровської сесії II Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнародною участю (м. Дніпропетровськ, 22 лютого 2013 р.). – Дніпропетровськ : Інновація, 2013. – Ч. 1. – С. 162–164; Хомин І. Інституційний аспект міжпартійних взаємодій у перехідних суспільствах / І. Хомин // Сучасні наукові дослідження представників суспільних наук – прогрес майбутнього : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 22–23 лютого 2013 р.). – Львів : Львів. фундація сусп. наук, 2013. – С. 105–106; Хомин І. Співпраця між партіями як вид міжпартійних взаємодій в контексті переходу / І. Хомин // Нове та традиційне у дослідженнях сучасних

представників суспільних наук : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 15–16 березня 2013 р.). – К. : Київ. наук. суспільствознавча організація, 2013. – С. 97–100; Хомин І. Аналіз міжпартійних взаємодій у перехідних суспільствах / І. Хомин // Методологія політичної науки : матер. Всеукр. наук. конф. Перші методологічні читання (м. Львів, 20–21 лютого 2013 р.). – Львів : ЛНУ, 2013. – С. 64–66.

ВИСНОВКИ

За результатами дослідження відповідно до поставлених мети і завдань зроблено такі висновки:

1. Визначено, що попри наявність великої кількості літератури, присвяченої проблемам технологій партійного будівництва і функціонування партій в Україні, недостатньо уваги приділено міжпартійним комунікаціям, їхнім інституційним аспектам. Актуальність дослідження міжпартійних взаємодій та їх інституціоналізації у процесах трансформації суспільства обумовлена тим, що ефективно функціонуюча партійна система зі стабільними, зрозумілими та прийнятими правилами політичної гри, в якій узгоджуються інтереси конкуруючих сторін, є необхідною умовою розвитку демократії.

Аналіз нових суб'єктів політичного процесу, їх місця в політичній системі, форм і методів їх діяльності набуває особливої значущості в періоди інтенсивних змін політичних систем, їх трансформації та модернізації, оскільки в цих умовах не можна повною мірою спиратися на традиції політичного життя й випробувані методи управління державою і суспільством. У транзитних суспільствах ці процеси накладаються на процеси формування нової державності і становлення громадянського суспільства. Результати змін багато в чому залежать від успішного функціонування і взаємодії основних суб'єктів політичного процесу, передовсім політичних партій як інститутів політичної конкуренції.

2. Визначено методологічні засади, які дозволили виділити та проаналізувати основні принципи міжпартійних взаємодій. Аналіз інституційних аспектів міжпартійних взаємодій у суспільствах, що трансформуються, зумовив вибір методології запропонованого дослідження, а саме, методології неінституціоналізму, теорії транзиту та комунікативного підходу. Міжпартійні взаємодії, детерміновані типом політичного режиму, впливають на політичне життя суспільства і визначають тип політичної

системи. Транзитологія дала змогу розглянути особливості міжпартійних взаємодій у трансформаційних суспільствах, з'ясувати їхні особливості. Результатом міжпартійних взаємодій є не лише певна модель партійної системи, але й принципи формування та функціонування органів влади, створення механізмів артикуляції інтересів суспільства та одночасно його консолідації. Процеси міжпартійних взаємодій регулюються формальними та неформальними нормами. Для дослідження цього аспекту в дисертації використано методологічну базу теорії неоінституціоналізму. Досліджуючи міжпартійні відносини з погляду комунікативного підходу, з'ясовано, як вони впливають на форми і типи їхніх взаємодій.

3. Обґрунтовано, що процеси консолідації партій та партійної системи потрібно розглядати через поняття «взаємодія», оскільки кожна система є продуктом взаємодій та комунікації її елементів. У цьому контексті визначено й можливі форми такої взаємодії – змагання, конфлікт, конфронтація, боротьба, пристосування, домінування, співпраця (кооперація) тощо. Міжпартійні взаємодії первинно є змагальними, адже кожна партія об'єктивно висловлює партикулярні інтереси та позиції. Змагальність політичних партій є принципом демократії, проте вона не відкидає її збалансованості кооперативними формами взаємодій, тобто співпраці на основі спільності інтересів, ідеологічних і ціннісних засад.

Визначено, що у трансформаційних суспільствах міжпартійні взаємодії можуть здійснюватися у вигляді партійної конкуренції або співпраці. У трансформаційних суспільствах розглянуто формальні і неформальні міжпартійні взаємодії. Формальні міжпартійні взаємодії – це взаємодії політичних партій на основі формальних, загальновизнаних правил, норм, які регулюють взаємодії між політичними акторами. Неформальні міжпартійні взаємодії є комунікацією між партіями поза формальними нормами, вони можуть ґрунтуватися на основі традицій, певних усталених кодексів поведінки політичних партій. До основних форм міжпартійних взаємодій віднесено конкуренцію між партіями та міжпартійну співпрацю.

4. На основі методологічної бази транзитології та неоінституціоналізму досліджено основні форми міжпартійних взаємодій у період трансформації: вони виступають чинниками формування та інституціоналізації правил комунікації між партіями. З'ясовано, що партійна конкуренція є найпоширенішою формою міжпартійних взаємодій з огляду на об'єктивну партикулярність та плюралізм інтересів, висловлюваних партіями, їхню конфліктність у політичному полі, яка посилюється в транзитних суспільствах через слабкість та неефективність політичних інституцій. Партійна конкуренція визначена інституційним механізмом, що забезпечує постійну й легальну боротьбу за владу, її періодичну змінність, виборність управлінських інститутів, можливість альтернативності політичного курсу. Світовий досвід засвідчує, що партійні системи у транзитних суспільствах є нестабільними і лише еволюціонують до повноцінної, вони не можуть складатись із сильних організованих партій. Перехід від неструктурованої до структурованої партійної системи, як правило, спричиняється загостренням політичної боротьби. У процесі цієї боротьби інтенсифікується партійна конкуренція, яка є інституційним механізмом, що забезпечує постійну легальну боротьбу за владу, її періодичну змінність, виборність управлінських інститутів, можливість альтернативності політичного курсу. Партійна конкуренція є системою стримувань і противаг, які визначають характер розвитку партійної системи та форми взаємодії між політичними партіями в боротьбі за владу. Політична конкуренція, наявність дієздатної та ефективної опозиції є одним з найефективніших чинників, які стають на противагу зловживанням з боку владних інститутів.

5. Досліджено особливості міжпартійної кооперації та коаліційної діяльності як форм міжпартійних взаємодій у перехідних суспільствах. Досвід багатьох високорозвинених країн світу свідчить про те, що необхідною умовою для демократизації держави є багатопартійність. За наявності багатопартійної системи (а вона стає реальністю після утвердження демократії) кожна партія повинна шукати собі союзників, інакше вона

опиняється поза межами політичної влади. Тобто в політичному житті партії дуже часто змушені вдаватися до співпраці між собою, формуючи різні партійні коаліції. В умовах трансформації, за невизначеності конкретних правил боротьби за владу, провідною тенденцією стає створення різними політичними партіями коаліцій для вирішення загальних завдань.

Міжпартійна кооперація в перехідних суспільствах допомагає зменшити напруження в процесі конкуренції. У трансформаційних суспільствах важливим чинником є те, що міжпартійна кооперація має бути спрямована на зміцнення демократичних і політичних інститутів, що, своєю чергою, спонукає політичні партії використовувати неформальні методи взаємодії.

Політичні партії беруть активну участь у політичному житті країни, вони змагаються за вплив на ухвалення рішень. Це наштовхує їх на міжпартійну конкуренцію. Проте сама конкуренція не може створити сприятливий клімат для життя людей, які представляють політичні партії. Тому політичні партії змушені взаємодіяти і співпрацювати між собою. Для сталого демократичного реформування та консолідації демократії вирішальну роль відіграє співробітництво. Співпрацюючи між собою, партії мають змогу ефективніше виконувати свої функції в суспільстві. Співпраця є однією з умов нормального функціонування політичних партій. Через співпрацю вони можуть реально вирішувати проблеми суспільства.

Партійна кооперація – це взаємодоповнювана діяльність політичних партій у спільному досягненні взаємовигідної мети, яка зумовлена частковим збігом інтересів і пошуками ресурсів у боротьбі за владу. Особливостями партійної кооперації у трансформаційних суспільствах є ситуаційність, обмеженість та вимушеність.

Визначено, що партії створюють коаліції як гарант співпраці між собою. Партійна коаліція є вибором такої партійної конфігурації, яка, спираючись на наявні можливості та умови, в найбільш оптимальний спосіб слугує реалізації поставленої мети. Метою партійної коаліції є перемога на

виборах. Принцип коаліційності полягає в тому, що політичні партії знаходять спільні інтереси, які превалюють над вузькими груповими інтересами, та реалізують їх у процесі співпраці.

6. Проаналізовано процес інституціоналізації форм міжпартійних взаємодій у транзитних суспільствах. У дослідженні міжпартійних взаємодій у перехідних суспільствах вагому роль відіграють інституції, які реалізують регулятивну функцію у відносинах між партіями, сприяють подоланню перешкод в обміні інформацією та взаємодіях між організаціями. Засади неінституціоналізму дали змогу порівняти демократичні декларації політичних партій з їхньою реальною політичною практикою, вирізнити формальні і неформальні аспекти їхньої діяльності. Аналіз процесів інституціоналізації міжпартійних взаємодій дав підстави для висновку про домінування неформальних інституцій у міжпартійних взаємодіях, прагнення переглядати та змінювати напрям взаємодії з погляду партикулярних інтересів і конкретної ситуації.

Визначено, що інституціоналізація міжпартійних взаємодій є процесом, результатом якого є також і набуття інституціональності відносин та зв'язків між партіями, яка в процесі трансформаційних перетворень зменшує невизначеність політичної боротьби через встановлення стійкої структури міжпартійних взаємодій. Характерними атрибутами інституціоналізації партійної системи є стабільність правил і норм, а також міжпартійна конкуренція. Отже, інституціоналізація партійної системи неможлива без інституціоналізації міжпартійних взаємодій.

7. Виконання визначених дослідницьких завдань уможливило виокремити основні принципи міжпартійних взаємодій у суспільствах, що трансформуються: принцип взаємозалежності політичних партій одна від одної та автономності їх дій; принцип домінування в міжпартійних взаємодіях у перехідних суспільствах (домінування конкуренції в процесах міжпартійних взаємодій, домінування неформальних інституцій у взаємодіях між політичними партіями, домінування ситуаційності в міжпартійних

взаємодіях, домінування прагматизму над ідеологією і ціннісними орієнтаціями, домінування корпоративних інтересів у міжпартійних взаємодіях); принцип вимушеної співпраці в міжпартійних взаємодіях; принцип персоніфікації. Дослідження принципів міжпартійних взаємодій у суспільствах, що трансформуються, та їх інституційних вимірів дає змогу стверджувати, що партії зможуть забезпечити демократичні умови свого розвитку та взаємодії за умови узгодженості загальних правових принципів політичної поведінки та обов'язкового їх дотримання всіма конкуруючими сторонами. Становлення стабільності в суспільстві є неможливим без консолідації політичних партій та партійних відносин. Процеси демократизації будуть успішними за умови конструктивної взаємодії між політичними партіями, які впливають на ухвалення політичних рішень та здійснення демократичних реформ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адашис Л. И. Политические партии как субъекты избирательного процесса на выборах народных депутатов Украины : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Харьков. нац. ун-т внутр. дел. – Харьков, 2010. – 20 с.
2. Алисова Л. Н. Партийная система / Л. Н. Алисова // Политическая энциклопедия : в 2 т. – М., 1999. – Т. 2. – 460 с.
3. Андрусів В. В. Інституційний інтерес: виникнення та стратегічне значення / В. В. Андрусів // Стратегічні пріоритети. – 2006. – № 1. – С. 18–26.
4. Анохин М. Политика: возможность современных технологий / М. Анохин, В. Комаровский. – М., 1998.
5. Артеменко І. В. Парламентська діяльність політичних партій в Україні: державно-управлінський аспект [Електронний ресурс] / І. В. Артеменко // Публічне адміністрування: теорія та практика. – 2012. – Вип. 2. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Patp_2012_2_10.
6. Афанасьев М. Н. Клиентелизм и российская государственность / М. Н. Афанасьев. – М. : Моск. общ. фонд, 1997. – 317 с.
7. Афонін Е. А. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в умовах політичної модернізації: навч. посіб. / Е. А. Афонін ; Нац. акад. держ. управл. при Президентові України, Укр. тов. сприяння соц. Інноваціям ; ред. кол. : Е. А. Афонін (голова), Ю. С. Ганжуров, В. В. Лісничий, О. В. Радченко. – К. : Парламент. вид-во, 2008. – 416 с.
8. Базів В. А. Партії в політичній системі перехідного періоду: українська практика і світовий досвід : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / В. А. Базів. – Львів, 1999. – 18 с.
9. Бакіров В. С. Українські трансформації: специфіка, етапи, тенденції [Електронний ресурс] / В. С. Бакіров, Ф. А. Фісун // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасних наук : зб. наук. праць. –

Х., 2007. – С. 211–221. – Режим доступу : <http://www.sociology.kharkov.ua/images/docs/chtenia/2007.pdf>.

10. Балакірєва О. М. Соціально-політичні орієнтації населення України (верес. 2000 р.) : аналіт. звіт за результатами моніторингового опитування населення України / О. М. Балакірєва, О. А. Ганюков, В. І. Мельниченко та ін. ; Укр. ін-т соц. дослідж. – К., 2000. – 82 с.

11. Балановський Я. М. Теоретико-методологічні засади вивчення політичних коаліцій / Я. М. Балановський // Вісник Дніпропетровського університету. – 2008. – С. 221–228.

12. Балановський Я. Явище соціальної транзитивності – чинник темпоральної маргінальності суспільства / Я. Балановський // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 40. – С. 289–297.

13. Балацька О. Б. Інституційні форми міжелітної взаємодії: політологічний аналіз [Електронний ресурс] / О. Б. Балацька // Політологічні записки. – 2012. – № 6. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/j-pdf/Polzap_2012_6_14.pdf.

14. Балацька О. Б. Особливості елітотворчих процесів в сучасній Україні / О. Б. Балацька // Політологічні записки : зб. наук. праць. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2011. – Вип. 3. – С. 102–110.

15. Барабаш Ю. Державно-правові конфлікти в сучасній Україні: причини, наслідки, вибори як форма їх розв'язання / Ю. Барабаш // Вісник Центральної Виборчої Комісії. – 2007. – № 2 (8). – С. 28–32.

16. Барматова С. Изменение места и роли коммуникации в современном мире / С. Барматова // Вестник Московского университета. Сер. 9. Философия. – 2009. – № 3. – С. 158–169.

17. Бебик В. М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика / В. М. Бебик. – К. : МАУП, 2000. – 384 с.

18. Бебик В. М. Інформаційно-комунікаційний менеджмент у глобальному суспільстві: психологія, технології, техніка паблік рилейшнз : моногр. / В. М. Бебик. – К. : МАУП, 2005. – 440 с.

19. Бевз Т. Інституціоналізація політичних партій як процес / Т. Бевз // Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2011. – Вип. 3 (53). – С. 31–44.
20. Беликанич В. В. Формування політичного плюралізму і демократизація країн колишнього соціалістичного блоку на прикладі Угорщини та України / В. В. Беликанич // Наукові праці. Історія. – 2014. – Вип. 229, т. 241. – С. 54–58.
21. Бернейс Э. Пропаганда [Электронный ресурс] / Э. Бернейс ; пер. с англ. И. Ющенко. – М. : Hippo Publishing, 2010. – 176 с. – Режим доступа : http://mirknig.com/knigi/guman_nauki/1181279272-propaganda-propaganda.htm.
22. Белашко С. Функції політичних партій: специфіка виконання у пострадянських суспільствах / С. Белашко // Нова політика. – 2001. – № 5. – С. 41–43.
23. Біла С. Тіньова економіка та її вплив на структурне трансформування українського виробництва / С. Біла // Економіка України. – 2000. – № 10. – С. 54–61.
24. Бойко О. Д. Предтеча Руху: неформальні організації як фактор громадсько-політичного життя України у період перебудови / О. Д. Бойко // Людина і політика. – 2001. – № 1. – С. 44–57.
25. Бойко О. Д. Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку / О. Д. Бойко. – К., 2002. – 306 с.
26. Борисенко А. Л. Теорії широких коаліцій / А. Л. Борисенко // Віче. – 2007. – № 14. – С. 12–14.
27. Бродовская Е. В. Базовые типы партийной консолидации на посткоммунистическом пространстве / Е. В. Бродовская, М. А. Варфоломеев // Научные ведомости. Сер. История. Политология. Экономика. Информатика. – 2011. – Вип. 17, № 1 (96). – С. 178–189.
28. Бронніков В. Д. Конфлікти коаліцій як умова нестабільності парламенту в Україні / В. Д. Бронніков, О. Г. Степаненко // Наукові праці

Чорноморського державного університету імені Петра Могили. – 2011. – Вип. 170, т. 182. – С. 5–8.

29. Бунецький Л. Інституціональна проблематика в сучасній політичній науці: аналіз феномену «політичний інститут» / Л. Бунецький // Вісник Львівського Університету. Сер. Філософсько-політологічні студії. – 2011. – Вип. 1. – С. 7–78.

30. Бурдьє П. Соціологія політики / П. Бурдьє ; пер. с фр., общ. ред. и предисл. Н. А. Шматко. – М. : Социо-Логос, 1993. – 336 с.

31. Бусленко В. Моделі взаємодії між урядом та парламентською опозицією в країнах Європейського Союзу (на прикладі країн Вишеградської групи) / В. Бусленко // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – 2013. – № 10. – С. 32–37.

32. Вайз Ч. Чиновництво під парламентським контролем: список перекладів ПСП № 85 [Електронний ресурс] / Ч. Вайз. – Режим доступу : <http://pdp.org.ua/analytics/control/858-154-a2->.

33. Валевський О. Динаміка змін виборчих систем в Україні у контексті конфлікту інтересів владних еліт / О. Валевський // Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 24–25 листопада 2011 р. – К. : ІПіЕНД, 2012. – С. 336–347.

34. Варзар І. Радикальні реформи – єдиний порятунок для України / І. Варзар // Політичний менеджмент. – 2009. – № 1 (34). – С. 34–48.

35. Вейнгаєст Б. Политические институты с позиции концепции рационального выбора / Б. Вейнгаєст // Политическая наука: новые направления. – М., 1999. – С. 181–204.

36. Венгер В. М. Конституційно-правові засади впливу парламентських фракцій на здійснення представницького мандата : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02 / Венгер Володимир Миколайович. – К., 2012. – 227 с.

37. Вершинин М. Политические коммуникации в информационном обществе: перспективные направления исследований / М. Вершинин // Актуальные проблемы теории коммуникаций : сборн. науч. тр. – СПб. : Изд-во СПбГПУ, 2004. – С. 98–107.

38. Видрін Д. Політика: історія, технологія, екзистенція / Д. Видрін. – К. : Либідь, 2001. – 432 с.
39. Виступ Скотта Кіріна [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.kenesh.kg/.f/a96d4cdd-1e17-4d88-b7bf-dee17535a617/Vystuplenie_Skotta.doc.
40. Вишне夫斯基 Б. Л. Политическая конкуренция в России: хроника снижения [Электронный ресурс] / Б. Л. Вишне夫斯基 // Политическая экспертиза: ПОЛИТЭКС. – 2007. – № 2. – Режим доступа : <http://www.politex.info/content/view/338/30/>.
41. Возняк Т. Загроза переростання політичної дискусії у розвал держави, або Технологія «Чим гірше, тим ліпше» вже в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.telekritika.ua/daidzhest/2007-05-25/8937>.
42. Ворона П. Партиїні передвиборчі програми як маркетинговий метод популяризації політичних партій [Електронний ресурс] / П. Ворона // Демократичне врядування. – 2008. – Вип. 1. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/e-journals/DeVr/2008-01/P_Vorona.pdf.
43. Вороніна К. Ю. Інституційні зміни як індикатор легітимації політичного режиму в транзитних суспільствах / К. Ю. Вороніна // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : науковий вісник : зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Укр. АН. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 34. – С. 349–355.
44. Вятр Є. Социология политических отношений / Є. Вятр ; под ред. Ф. М. Бурлацкого. – М., 1979. – 436 с.
45. Феен Г.-Й. Розвиток партійних систем у посткомуністичних країнах / Г.-Й. Феен // Сайт Представництва Фонду ім. Конрада Аденауера в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.kas.de/wf/doc/kas_10201-544-13-30.pdf.
46. Гайданка Є. І. Пліуралізація партійної системи Польської Республіки: передумови та етапи становлення // Грані. Політологія. – 2014. – Травень. – № 5 (109). – С. 157–161.

47. Гайданка Є. Теоретико-методологічні основи дослідження сучасних демократичних підходів у політичній науці: передумови демократизації і суспільства [Електронний ресурс] / Є. Гайданка // Освіта регіону. Український науковий журнал Політологія психологія комунікації. – Режим доступу : http://www.social-science.com.ua/jornal_content/106/communication.

48. Гаман-Голутвина О. В. Политические элиты России: вехи исторической эволюции / О. В. Гаман-Голутвина. – М. : РОССПЭН, 2006. – 446 с.

49. Гаман-Голутвина О. Российские элиты как предмет научного анализа / О. Гаман-Голутвина // Общество и экономика. – 2008. – № 3/4. – С. 175–196.

50. Ганжуров Ю. Контент-аналіз у політичних дослідженнях преси [Електронний ресурс] / Ю. Ганжуров // Політичний менеджмент. – 2004. – № 3 (6). – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=26&c=354>.

51. Гарань О. В. Від створення Руху до багатопартійності / Олексій Васильович Гарань. – К. : Вид-во тов. «Знання» України, 1992. – 48 с.

52. Гейда О. В. Теоретико-правові основи організації та діяльності політичних партій в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук / О. В. Гейда. – Х., 2005. – 16 с.

53. Гельман В. Исследования партий в России: первые десять лет [Электронный ресурс] / В. Гельман. – Режим доступа : <http://www.part98.ru>.

54. Гельман В. Я. Институциональное строительство и неформальные институты в современной российской политике / В. Я. Гельман // Полис. – 2003. – № 4. – С. 6–25.

55. Гетьманчук П. М. Принципи формування сучасної політичної управлінської еліти в Україні / П. М. Гетьманчук // Політологія. Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – 2012. – Вип. 4 (1). – С. 54–59.

56. Гидденс Э. Устроение общества: очерк теории структуризации / Э. Гидденс. – 2-е изд. – М. : Акад. Проект, 2005. – 528 с.

57. Голишев В. Феномен парламентської більшості / В. Голишев // Політика і час. – 2003. – № 3. – С. 3–10.
58. Голишев В. Парламентські об'єднання: досвід демократичних країн країн заходу та України / В. Голишев // Людина і політика. – 2003. – № 3. – С. 13–19.
59. Головатий М. Ф. Соціологія політики : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / М. Ф. Головатий. – К. : МАУП, 2003. – 504 с.
60. Головаха Є. Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів у українському суспільстві / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 5–22.
61. Головаха Є. І. Суспільство, що трансформується: досвід соціологічного моніторингу в Україні / Є. І. Головаха. – К. : Фонд «Демократичні ініціативи», 1997. – 154 с.
62. Голосов Г. В. Форматы партийных систем в новых демократиях: институциональные факторы неустойчивости и фрагментации / Г. В. Голосов // Полис. – 1998. – № 1. – С. 106–129.
63. Гончаров Л. А. Реутов Е. В. Имитационные и конструктивные практики модернизации партийной системы России / Л. А. Гончаров, Е. В. Реутов // Научные ведомости Белгородского государственного университета Сер. : История. Политология. Экономика. Информатика. – 2013. – № 1 (144), т. 25. – С. 158–162.
64. Гончарова Т. Особливості процесу формування парламентських коаліцій [Електронний ресурс] / Т. Гончарова // Віче. – 2005 – № 8. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/1296>.
65. Гонюкова Л. Вплив політичних партій на процеси суспільних трансформацій / Л. Гонюкова // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 4 (13). – С. 34–39.
66. Гонюкова Л. Політичні партії як інститут державної політики та управління: теоретико-методологічний аналіз : моногр. / Л. Гонюкова. – К. : НАДУ, 2009. – 392 с.

67. Гонюкова Л. Розвиток законодавства щодо фінансування політичних партій / Л. Гонюкова // Вісник НАДУ. – 2006. – № 2. – С. 311–320.
68. Грачев М. Н. Политическая коммуникация : теоретические концепции, модели, векторы развития / М. Н. Грачев. – М. : Прометей, 2004. – 328 с.
69. Гринів О. І. Україна і Росія: партнерство чи протистояння? (Етнополітологічний аналіз) / О. І. Гринів. – Львів, 1997. – 383 с.
70. Гриценко О. М. Українські ЗМІ в контексті глобальних процесів на початку ХХІ століття / О. М. Гриценко // Україна на шляху до Європи : наук. вид. / упоряд. : В. І. Шкляр, А. В. Юричко. – К. : Етнос, 2006. – С. 265–379.
71. Гриценко О. М. Основи теорії міжнародної журналістики / О. М. Гриценко, В. І. Шкляр. – К. : ВПЦ «Київ. ун-т», 2002. – 304 с.
72. Гуггенбергер Б. Теория демократии [Электронный ресурс] / Б. Гуггенбергер. – Режим доступа : http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa/G/1991-4-12-Guggenberger_Teoriya_demokratii.pdf.
73. Гук Ю. Особливості розгортання конфлікту у різних сферах суспільства: етичний аспект / Ю. Гук // Вісник Львівського університету. Філософські науки. – 2007. – Вип. 10. – С. 193–202.
74. Гутнін Е. А. Топологічні характеристики електорального поля України / Е. А. Гутнін // Політологічний вісник. – 2007. – № 7. – С. 38–49.
75. Даль Р. Введение в теорию демократии / Р. Даль. – М., 1992. – 160 с.
76. Даль Р. Демократия и ее критики / Р. Даль ; пер. с англ. – М. : РОССПЭН, 2003. – 576 с.
77. Даль Р. А. Полиархия: участие и оппозиция / Р. А. Даль ; [пер. С. Деникиной, В. Баранова] ; под ред. А. В. Смирнова. – М., 2010. – 288 с.

78. Даугавет А. Б. Неформальные практики российской элиты. Апробация когнитивного похода / А. Б. Даугавет // Полис. – 2003. – № 4. – С. 26–38.
79. Дацаківська О. Ю. Політична еліта України: проблеми легітимації: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.02 / Дацаківська Оксана Юріївна. – Львів, 2007. – 19 с.
80. Денисенко В. Політична інтеракція в контексті комунікативної раціональності / В. Денисенко // Вісник Львівського університету. Сер. філософсько-політологічні студії. – 2013. – Вип. 3. – С. 63–76.
81. Держава і громадянське суспільство: партнерські комунікації у глобальному світі: навч.-метод. посіб. / В. Бебик, В. Бортніков, Л. Дегтерьова, А. Кудряченко. – К.: ІКЦ «Леста», 2006. – 248 с.
82. Джанда К. Сравнение политических партий: исследование и теория / К. Джанда // Современная сравнительная политология. Хрестоматия. – М., 1997. – С. 84–143.
83. Дилигенский Г. Социально-политическая психология [Электронный ресурс] / Г. Дилигенский. – М.: Наука, 1994. – Режим доступа: http://ihtik.lib.ru/edu_4dec2005.
84. Динаміка політичного режиму в Україні (прогнозний аспект): аналіт. доп. / за заг. ред. О. А. Фісун. – Х.: Золоті сторінки, 2011. – 116 с.
85. Добіжа В. В. Етико-моральні та правові чинники формування політичної культури владної еліти / В. В. Добіжа // Юридичні і політичні науки. Держава і право. – 2013. – Вип. 60. – С. 478–484.
86. Драган І. Сучасний стан взаємодії органів державного управління та місцевого самоврядування з громадськістю / І. Драган // Держава та регіони. – 2007. – № 3. – С. 67–72.
87. Древаль Ю. Д. Політична реформа: вдосконалення політичних інститутів, чи... з пастки в пастку? / Ю. Д. Древаль // Віче. – 2005. – № 2. – С. 7–9.
88. Древаль Ю. Д. До питання про теорію переходу від авторитаризму до демократії [Електронний ресурс] / Ю. Д. Древаль //

Питання політології : вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2008. – № 2 – С. 42–49. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdy_2008_2_7.

89. Дунаєва Л. М. Інституціональні фактори формування і розвитку партійних систем / Л. М. Дунаєва // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні та політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – Вип. 8. – С. 468–472.

90. Дунаєва Л. М. Партійна система в умовах модернізації суспільства: світовий досвід і Україна : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / Л. М. Дунаєва ; Одес. нац. ун-т. ім. І. І. Мечникова. – К., 2001. – 223 с.

91. Дюверже М. Политические партии / Морис Дюверже ; пер. Л. А. Зими́на. – М. : Акад. проект, 2000. – 558 с.

92. Елизаров В. П. Элитистская теория демократии и современный политический процесс / В. П. Елизаров // Полис. – 2000. – № 1. – С. 72–78.

93. Елисеев С. Социальные и политические размежевания, институциональные предпосылки и условия консолидации партийных систем в демократическом транзите / С. Елисеев // Политическая наука: социально-политические размеживания и консолидация партийных систем / ред. и сост. Е. Ю. Мелешкина, А. Н. Кулик. – М. : ИНИОН, 2004. – С. 64–89.

94. Єрмолаєв В. М. Історія вищих представницьких органів влади в Україні : навч. посіб. / В. М. Єрмолаєв. – Х. : Право, 2007. – 280 с.

95. Журавський В. С. Проблеми становлення та розвитку партій парламентського типу / В. С. Журавський // Держава і право : зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – Вип. 17. – С. 59–63.

96. Журавський В. С. Становлення і розвиток українського парламентаризму (теоретичні та організаційно-правові проблеми) / В. С. Журавський. – К. : Парламент. вид-во, 2002. – 344 с.

97. Журавський В. Український парламентаризм на сучасному етапі: теоретико-правовий аспект : моногр. / В. Журавський. – К., 2001. – 248 с.

98. Заславская Т. И. Социальные механизмы трансформации неправовых практик / Т. И. Заславская, М. А. Шабанова // *Общественные науки и современность*. – 2001. – № 5. – С. 5–24.

99. Заславская Т. И. Трансформационный процесс в России: институционализация неправовых практик / Т. И. Заславская, М. А. Шабанова // *Экономика в контексте истории и культуры* / ред. кол. : Я. И. Кузьминов (гл. ред.), В. С. Автономов, О. И. Ананьин и др. – М. : ГУ ВШЭ, 2004. – С. 426–467.

100. Заславский С. Е. Институализация многопартийности в современной России: генезис, механизмы формирования, перспективы : : автореф. дис. ... канд. полит. наук : 23.00.02 / С. Е. Заславский. – М., 1995. – 23 с.

101. Зварич І. Регіональні особливості етнополітичних процесів в Україні [Електронний ресурс] / І. Зварич. – Режим доступу : <http://www.viche.info/journal/1278>.

102. Зеленько Г. І. Коаліція чи пактування: моделі взаємодії політичних еліт на постсоціалістичному просторі / Галина Іванівна Зеленько // *Еліти і цивілізаційні процеси формування націй* : зб. наук. праць / Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України та ін. – К. : ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. – Т. 2. – С. 253–265.

103. Зеленько Г. Співвідношення процесів правової та політичної інституціоналізації політичних партій: українська практика / Г. Зеленько // *Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку* : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 24–25 листопада 2011 р. – К. : ІПіЕНД, 2012. – С. 205–220.

104. Зеленько Г. Формування і забезпечення діяльності політичної партії / Г. Зеленько // *Прикладна політологія* : навч. посіб. / за ред. В. П. Горбатенка. – К. : ВЦ «Академія», 2008. – С. 135–155.

105. Зотова З. Власть и общество: проблемы взаимодействия / З. Зотова ; под общ. ред. С. Попова. – М. : ИКФ «Омега – Л», 2001. – 252 с.

106. Зульцбах В. Основы образования политических партий / В. Зульцбах. – М. : Европа, 2006. – 297 с.

107. Ибраимов А. А. Партийная система современной России как субъект артикуляции общественных интересов : дис. ... канд. полит. наук : спец. 23.00.02 «политические институты, процессы и технологии». – М., 2014. – 279 с.

108. Избирательные технологии и избирательное искусство : сб. ст. / под общ. ред. С. В. Устименко. – М., 2001. – 176 с.

109. Ильченко М. С. Институционализм и проблема субъекта: опыт анализа федеративных отношений / М. С. Ильченко // Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук. – 2009. – Вып. 9. – С. 263–274.

110. Институциональная политология: современный институционализм и политическая трансформация России / под ред. С. В. Патрушева. – М. : ИСП РАН, 2006. – 586 с.

111. Истон Д. Категории системного анализа политики [Электронный ресурс] / Д. Истон // Политология: хрестоматия / проф. М. А. Василик, доц. М. С. Вершинин. – М. : Гардарики, 2000. – С. 319–331. – Режим доступа : <http://grachev62.narod.ru/hrest/chapt27.htm>.

112. Ідеологічне позиціонування політичних партій в Україні / С. Г. Конончук, О. А. Ярош ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : Агентство «Україна», 2013. – 52 с.

113. Іпатов Е. Ф. Реалії та суперечності партійного лідерства в українському суспільстві: політологічний аспект / Е. Ф. Іпатов, В. В. Павловський // Вісник Нац. техн. ун-ту України «Київський політехнічний ін-т». Сер. Політологія. Соціологія. Право : зб. наук. праць. – К. : ІВЦ «Політехніка», 2010. – № 1 (5). – С. 13–17.

114. Карл Т. Л., Шмиттер Ф. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы (Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций) / Т. Л. Карл, Ф. Шмиттер // Полис. Политические исследования. – 2004. – № 4. – С. 6–27.

115. Кармазіна М. «Інститут» та «інституція»: проблема розрізнення понять / М. Кармазіна, О. Шурована // Політичний менеджмент. – 2006. – № 4 (19). – С. 10–19.
116. Карпенко В. О. Інформаційна політика та безпека : підруч/ / В. О. Карпенко. – К. : Нора-Друк, 2006. – 318 с.
117. Кафарський В. Політичні партії України: конституційно-правове регулювання організації та діяльності : моногр. / В. І. Кафарський . – К. : Логос, 2008. – 560 с.
118. Кащавцева С. Политическая коммуникация: проблемы, ожидания, возможности / С. Кащавцева // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2002. – № 1. – С. 101–108.
119. Кириченко М. Багатопартійність. Процес пішов, інша справа – куди / М. Кириченко // Віче. – 1993. – № 9.
120. Кислий П. Становлення парламентаризму в Україні: на тлі світового досвіду / П. Кислий, Ч. Вайз. – К. : Абрис, 2000. – 414 с.
121. Клопов Э. В. Вторичная занятость как форма социально-трудовой мобильности / Э. В. Клопов // Клопов Э. В. Социологические исследования. – 1997. – № 4. – С. 7–12.
122. Клямкин И. Политическая социология переходного общества [Електронний ресурс] / И. Клямкин // Полис. – 1993. – № 4. – Режим доступу : http://www.civisbook.ru/files/File/Klyamkin_1993_4.pdf.
123. Ковлер А. И. Франция: партии и избиратели / А. И. Ковлер. – М. : Наука, 1984. – 139 с.
124. Коврига С. Структурно-інформаційний підхід у дослідженні політичного простору як системи комунікативних зв'язків [Електронний ресурс] / С. Коврига // Вісник Львівського університету. Сер. : філософсько-політологічні студії. – 2011. – Вип. 1. – Режим доступу : http://old.filos.lnu.edu.ua/bulletin_philosophy/ua/docs/visnyk01/articles/kovryga.pdf.
125. Колодій А. Неоінституціоналізм та його пізнавальні можливості в політичних дослідженнях / А. Колодій // Вісник Львівського

університету. Сер. : філософсько-політологічні студії. – 2011. – Вип. 1. – С. 67–75.

126. Колодій А. До питання про політичний режим в Україні (спроба транзитивного підходу) [Електронний ресурс] / А. Колодій // Сучасність. – 1999. – № 7–8. – С. 86. – Режим доступу : <http://political-studies.com/?p=101>.

127. Колодій А. Політична трансформація в Україні: інституції та люди / А. Колодій // Ефективність державного управління : зб. наук. праць. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2007. – Вип. 12. – С. 205–211.

128. Колодій А. Траєкторія демократичного переходу в Україні / А. Колодій // Трансформація в Польщі і в Україні: 1989–2009. Вибрані аспекти / за ред. Анджея Антошевського, Антоніни Колодій, Кшиштофа Ковальчика. – Вроцлав, 2010. – С. 22–38.

129. Колодій А. Ф. Багатопартійність і демократизація в Україні: висхідні на низхідні тренди в роки незалежності [Електронний ресурс] / А. Ф. Колодій // Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 24–25 листопада 2011 р.). – К. : Ін-т політ. і етнонац. дослідж., 2011. – Режим доступу : <http://political-studies.com/?p=692>.

130. Колодій А. Ф. Про стадії та етапи політичної трансформації в Україні / А. Ф. Колодій // Трансформації політичної системи України в контексті світових глобалізаційних змін : матер. II Наук.-практ. студ. конф. (Львів, 20 березня 2010 р.). – Львів : ЦДП філос. ф-ту ЛНУ ім. Івана Франка, 2010. – С. 4–22.

131. Кононенко Н. В. Політичний клас у сучасних Україні та Росії: актор чи модератор політичного процесу / Н. В. Кононенко // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 38. – С. 94–107.

132. Конончук С. Г. Партійна система України: ідеологічний вимір / Світлана Конончук, Олег Ярош ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : Агентство «Україна», 2010. – 76 с.

133. Кормич Л. І. Історія України від найдавніших часів і до ХХІ століття : навч. посіб. / Л. І. Кормич, В. В. Багацький. – Х., 2001. – 465 с.
134. Корнієнко В. О. Імідж політичного лідера: проблеми формування та практичної реалізації : моногр. / В. О. Корнієнко, С. Г. Денисюк. – Вінниця : УНІВЕРСУМ-Вінниця, 2009. – 144 с.
135. Корнієнко В. О. Ефективність політичного лідера: критерії та механізми реалізації в сучасній Україні : моногр. / В. О. Корнієнко, І. Д. Похило. – Вінниця : ВНТУ, 2009. – 140 с.
136. Косалс Л. Я. Становление институтов теневой экономики в постсоветской России / Л. Я. Косалс, Р. В. Рывкина // Социологические исследования. – 2002. – № 4. – С. 13–20.
137. Костюченко Т. С. Політична еліта України: застосування мережевого підходу для аналізу зв'язків // Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки. – 2008. – Т. 83. – С. 8–19.
138. Крап А. Формування правил гри в політиці та демократизація українського суспільства / А. Крап // Політична наука в Україні: стан і перспективи : матер. Всеукраїнської наук. конф. (Львів, 10–11 травня 2007 р.). – Львів : ЦПД, 2008. – С. 131–134.
139. Красин Ю. А. Идеологический плюрализм и метаидеология нового гуманизма / Ю. А. Красин // Вестник Института социологии. – 2015. – № 12. – С. 34–59.
140. Красівський О. Політичні партії, суспільно-політичні об'єднання / О. Красівський. – Львів, 2006. – 28 с.
141. Кремень В. Україна: Шлях до себе. Проблеми суспільної трансформації / В. Кремень, В. Ткаченко. – К. : Вид. центр «ДрУк», 1998. – 448 с.
142. Кресіна І. До питання про визначення поняття громадянського суспільства і української революції 2004 року / І. Кресіна // Політичний менеджмент. – 2004. – № 6. – С. 3–10.
143. Кресіна І. О. Парламентські вибори в Україні: правові і політичні проблеми : моногр. / І. О. Кресіна, Е. В. Перегуда. – К., 2003. – 368 с.

144. Кривенко Л. Парламент і парламентаризм / Л. Кривенко // Парламентаризм в Україні: теорія і практика. – К., 2001. – С. 246–251.
145. Кройтор А. В. Внутрішньопартійні відносини у процесі посткомуністичних трансформацій / А. В. Кройтор // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць. – 2013. – Вип. 48. – С. 301–308.
146. Кудрявченко Н. А. Политическая коммуникация и власть [Электронный ресурс] / Н. А. Кудрявченко. – Режим доступа : <http://nestudent.ru/show.php?id=87296>.
147. Кузнецов И. И. Парадигма транзитологии (плюсы и минусы объяснительной концепции переходного периода) / И. И. Кузнецов // Гражданское общество и правовое государство. – 2000. – № 5. – С. 46–51.
148. Кузьменко Ю. В. Неформальні практики партійно-радянської номенклатури УРСР у сер. 80-х рр. ХХ ст. / Ю. В. Кузьменко // Література та культура Полісся : зб. наук. праць. – 2010. – Вип. 60. – С. 182–194.
149. Кукарцев О. В. Особливості регіональної політики України і країн Західної Європи: порівняльний аналіз / О. В. Кукарцев // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2005. – Вип. 16. – С. 144–151.
150. Кулинченко А. В. Политические партии и развитие демократии: опыт России и Германии / А. В. Кулинченко // Полис. – 2004. – № 2. – С. 156–169.
151. Кухта Б. Політична еліта і лідерство / Б. Кухта, Н. Теплоухова. – Львів, 1996. – 224 с.
152. Лавренюк І. О. Інститут партійного лідерства у системі партієтворення сучасної України / І. О. Лавренюк // Грані. Політологія. – 2015. – Серпень. – № 8 (124). – С. 22–28.
153. Лага В. А. Ідеологічний фактор сучасного політичного та партійного розвитку України : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «політичні інститути і процеси» / Віктор Андрійович Лага ; Одес. нац. юрид. акад. – Одеса, 2006. – 17 с.
154. Лазарсфельд П. Массовая коммуникация, массовые вкусы и организованное социальное действие / П. Лазарсфельд, Р. Мертон //

Макаров М. М. Массовая коммуникация в современном мире / М. М. Макаров. – М., 2000. – С. 138–149/

155. Лапкин В. Политические ориентации и политические институты в современной России: проблемы коэволюции [Электронный ресурс] / В. Лапкин, В. Пантин // Полис. – № 6 (1999). – Режим доступа : http://ecsocman.hse.ru/data/980/828/1231/v_lapkinx2cx20v_pantin_99_6.doc.

156. Левенець Ю. Теорія коаліційних урядів: світовий досвід та українська практика / Ю. Левенець, Г. Зеленько, О. Фісун // Політичні проблеми сучасної України : наук. доп. – К. : ІПіЕНД ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – С. 39–69.

157. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах. Сравнительные исследования / А. Лейпхарт. – М., 1997. – 287 с.

158. Лейпхарт А. Конституционные перспективы для новых демократий / А. Лейпхарт // Полис. – 1995. – № 5. – С. 136–146.

159. Лейпхарт А. Посібник з виборчих систем [Електронний ресурс] / А. Лейпхарт, Е. Рейнолдс, Б. Рейллі ; Інститут IDEA. – Стокгольм. – Режим доступу : <http://www.int-idea.se>.

160. Лепехин В. Лоббизм в России и проблемы его правового регулирования [Электронный ресурс] / В. Лепехин. – Режим доступа : http://www.civisbook.ru/files/File/1998_4_Lepekhn.pdf.

161. Линецкий А. В. Российские институты политического представительства в условиях радикальных общественных трансформаций. Опыт сравнительного анализа / А. В. Линецкий. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2008. – 375 с.

162. Лисеенко Е. В. Институциональные изменения системы политической власти в современной Украине / Е. В. Лисеенко // Перспективи. – 2011. – № 2 (48). – С. 101–105.

163. Лінц Х. Президентська система і парламентаризм / Х. Лінц // Демократія. Антологія / упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 802–827.

164. Лісовський В. М. Політична і партійна ідеологія українського суспільства: різновекторність та перспективи розвитку / В. М. Лісовський //

Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер. : Політологія. – 2012. – Т. 178, вип. 166. – С. 56–58.

165. Лопата М. О. Чинники формування мінімально-переможних урядів у країнах центральної Європи / М. О. Лопата // Вісник Дніпропетровського університету. – 2013. – Т. 20, вип. 23 (3). – С. 119–130.

166. Лукянова Е. А. Конкуренция в политике = конкуренция в бизнесе? / Е. А. Лукянова // Дискуссия. – 2007. – № 3 (3). – С. 61–69.

167. Лясота Л. Соціальні мережі та неформальні практики у політичному дизайні пострадянських суспільств [Електронний ресурс] / Л. Лясота // Політичний менеджмент. – 2010. – № 5 (44). – С. 65–79. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=59&c=1312>.

168. Мазур М. Качественная теория информации / М. Мазур. – М., 1974. – 238 с.

169. Макеев С. А. Социальные институты: классические трактовки и современные подходы к изучению [Электронный ресурс] / С. А. Макеев. – Режим доступа : http://socioline.ru/_seminar/library/misc/socinst.php.

170. Макеева Л. И. Институционализация неформальной занятости в России : автореф. дис. ... канд. экон. наук / Л. И. Макеева ; [Волгогр. гос. ун-т]. – Волгоград, 2003. – 28 с.

171. Макух О. Комуникативний підхід до дослідження політики: методологічний аналіз [Електронний ресурс] / О. Макух // Вісник Львівського університету. Сер. : філософсько-політологічні студії. – 2012. – Вип. 2. – Режим доступу : http://old.filos.lnu.edu.ua/bulletin_philosophy/ua/docs/visnyk02/articles/makuh.pdf.

172. Малаканова О. А. Политическая коммуникация / О. А. Малаканова // Политическая социология и современная российская политика : сб. учеб. матер. / под ред. Г. В. Голосова, Е. Ю. Мелешкиной. – СПб. : Борей-принт, 2000. – С. 76–97.

173. Мартинюк Р. С. Парти́йна система України та регіональні чинники в її розвитку / Р. С. Мартинюк // Політологічні та соціологічні студії : зб. наук. праць. – Чернівці : Букрек, 2010. – Т. IX. – С. 180–192.

174. Мейнверінг С. Президентська система, багатопартійні системи і демократія: складне рівняння / С. Мейнверінг // Демократія. Антологія / упоряд. О. Проценко. – К. : Смолоскип, 2005. – С. 834–861.
175. Мейтус В. Ю. Политическая партия: стратегия и управление / В. Ю. Мейтус. – Киев : Эльга, Ника-Центр, 2004. – 404 с.
176. Мелешевич А. Проблеми інституалізації та перспективи розвитку партійної системи України / А. Мелешевич // Партійна система сучасної України: еволюція, тенденції та перспективи розвитку : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 24–25 листопада 2011 р. – К. : ІПіЕНД, 2012. – С. 46–64.
177. Меркель В. Формальные и неформальные институты в дефектных демократиях (II) / В. Меркель, А. Круассан // Полис. – 2002. – № 2. – С. 20–31.
178. Меркотан К. П. Трансформація інституту багатопартійності країн Європи в умовах сучасного політичного процесу : дис. ... канд. політ. наук : 23.00.02 / К. П. Меркотан. – К., 2008. – 183 с.
179. Меркотан К. Проблема багатопартійності в контексті концепцій демократичних трансформацій / К. Меркотан // Освіта регіону, політологія, психологія комунікації : український науковий журнал. – 2009. – № 1. – С. 39–45.
180. Миклащук І. М. Ідеологічні засади політичних партій України (за передвиборними документами 2006–2007 років) / І. М. Миклащук // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 3 (12). – С. 79–86.
181. Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии / Р. Михельс // Диалог. – 1990. – № 5. – С. 3–56.
182. Михненко А. М. Лідерство та управлінська еліта : навч. посіб. / А. М. Михненко, Н. Т. Гончарук, Е. М. Макаренко. – К. : НАДУ, 2011. – 292 с.
183. Мишанова Е. В. Проблема операционализации идеологического поля в контент-аналитических исследованиях / Е. В. Мишанова // Полис. – 2010. – № 3. – С. 69–78.

184. Морарь М. В. Парти́йна кому́нікація як різновид політичної кому́нікації / М. В. Морарь // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – 2011. – № 102. – С. 37–41.

185. Морарь М. В. Політична кому́нікація в іміджмейкерстві парти́йного лі́дера / М. В. Морарь // Гілея. Історичні науки. Філософські науки. Політичні науки : наук. вісник : зб. наук. праць / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Українська АН. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. – Вип. 81, № 2. – С. 329–333.

186. Морарь М. В. Порівняльний аналіз понять «політичний лідер» та «парти́йний лідер» / М. В. Морарь // Дні науки філософського факультету – 2010 : матер. доп. та виступ. на Міжнар. наук. конф., 21–22 квітня 2010 р. – К., 2010 – Ч. ІХ. – С. 74–77.

187. Москаленко О. Компроміс як політологічна проблема [Електронний ресурс] / О. Москаленко // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Кому́нікації : журнал. – 2012. – № 1. – Режим доступу : <http://social-science.com.ua/article/736>.

188. Москаленко О. Критерії ефективності політичних компромісів [Електронний ресурс] / О. Москаленко // Освіта регіону. – 2009. – № 4. – С. 59–64. – Режим доступу : <http://social-science.com.ua/article/113>.

189. Москаленко О. М. Конфліктно-консенсусна парадигма регулювання суспільно-політичних відносин [Електронний ресурс] : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «політичні інститути та процеси» / О. М. Москаленко. – К., 2000. – 20 с. – Режим доступу : <http://www.lib.ua-ru.net/inode/17527.html>.

190. Моторнюк Т. М. Виборчі технології у сучасному електоральному процесі України: рецепція досвіду США : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «політичні інститути та процеси» / Т. М. Моторнюк / Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2011. – 20 с.

191. Науменко Т. Социология массовой коммуникации / Т. Науменко. – СПб. : Питер, 2005. – 288 с.

192. Недюха М. П. Світоглядно-теоретичні засади правової ідеології / М. П. Недюха // Віче. – 2009. – № 21. – С. 27–30.
193. Нікіфорова І. І. Політична конкуренція в теоріях демократії [Електронний ресурс] / І. І. Нікіфорова // Вісник Національної академії державного управління. Сер. «Політологія і право». – 2013. – С. 202–209. – Режим доступу : <http://visnyk.academy.gov.ua/wp-content/uploads/2013/11/2012-2-29>.
194. Нісневіч Ю. Роль конкуренції в забезпеченні соціально-політичної стабільності і усуненні корупції / Ю. Нісневіч // Вісник Російського університету дружби народів. Сер. : Політологія. – 2009. – № 3. – С. 3–17.
195. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / Д. Норт. – М. : Начала, 1997. – 180 с.
196. Нос А. И. Политическая коммуникации в современной России / А. И. Нос. – Ставрополь : СГУ, 2004. – 26 с.
197. Нуреев Р. М. Теорія розвитку: неокласичні моделі становлення ринкової економіки / Р. М. Нуреев // Питання економіки. – 2000. – № 5. – С. 145–158.
198. Обушний М. І. До питання сутності поняття «партійна комунікація» / М. І. Обушний // Дні науки філософського факультету – 2010 : матер. доп. та виступ. Міжнар. наук. конф., 21–22 квітня 2010 р. – К. : Вид.-поліграф. центр «Київ. ун-т», 2010. – Ч. ІХ. – С. 81–83.
199. Оксак О. Платформи політичних партій: зміст та критерії порівняльного аналізу / О. Оксак // Нова політика. – 2000. – № 2. – С. 23–32.
200. Олсон М. Логика коллективных действий: общественные блага и теория групп : пер. с англ. / М. Олсон. – М. : Фонд эконом. инициативы, 1995. – 174 с.
201. Остапець Ю. Методологія дослідження еволюції та функціонування партійних систем в суспільствах, що трансформуються [Електронний ресурс] /

Ю. Остапець // Вісник Львівського університету. Сер.: філософсько-політологічні студії. – 2010. – Вип. 1. – 285 с. – Режим доступу: http://old.filos.lnu.edu.ua/bulletin_philosophy/ua/docs/visnyk01/articles/ostapec.pdf.

202. Остапець Ю. Регіональні особливості парламентських виборів 2002 р. в Закарпатській області / Ю. Остапець // *Carpatica – Карпатика. Україна на зламі століть: Актуальні проблеми історії, етнології та політології.* – Ужгород, 2003. – Вип. 26. – С. 177–184.

203. Острогорский М. Я. Демократия и политические партии. Англия / предисл. Е. Б. Пашуканиса; пер. с франц. А. М. Горовіц. – М.: Изд. Комаакадемии, 1927. – Т. 1. – 640 с.

204. Павленко І. Ідеологічні трансформації провідних політичних партій України / Ірина Павленко // *Стратегічні пріоритети.* – 2008. – С. 13–19

205. Панов П. В. Институты и практики специального представительства коренных народов Севера в региональных парламентах / П. В. Панов // *Власть.* – 2013. – № 10. – С. 54–58.

206. Парк Р. Конкуренция. Конфликт. Аккомодация. Ассимиляция / Р. Парк // *Теоретическая социология. Антология* / под ред. С. П. Баньковской. – М., 2002. – Т. 1. – С. 390–421.

207. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс; перев. с англ. Л. А. Седова, А. Д. Ковалева. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 271 с.

208. Патнэм Р. Эффективность демократии: опыт местного самоуправления / Р. Патнэм // *Sapere aude. Вестник Московской школы политических исследований.* – М., 1995. – № 4. – С. 67–89.

209. Патратій Н. Регіональна ідентичність як неформальний інститут в процесі конструювання комплексу безпеки / Н. Патратій // *Освіта регіону: український науковий журнал.* – 2011. – № 2. – С. 96–102.

210. Патрушев С. В. Институционализм в политической науке: этапы, течения, идеи, проблемы / С. В. Патрушев // *Политическая наука.* – 2001. – № 2. – С. 146–186.

211. Патрушев С. В. Институциональная политология: современный институционализм и политическая трансформация России / С. В. Патрушев. – М. : ИСП РАН, 2006. – 600 с.

212. Пахарев А. Д. Багатопартійність – політичний розвиток / А. Д. Пахарев // Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку : навч. посіб. для студ. вищих закл. освіти. – К. : Парламент. вид-во, 2002. – С. 141–158.

213. Пахарев А. Д. Політичні інститути і процеси в сучасній Україні. Навчальний посібник / А. Д. Пахарев. – К. : Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2011. – 182 с.

214. Пахарев А. Перспективи української багатопартійності у контексті можливих змін в організації влади / А. Пахарев // Аспекти політичної реформи. Політичний менеджмент. – 2003. – № 2. – С. 57–64.

215. Передумови загострення політичних конфліктів та пропозиції щодо подолання кризового сценарію [Електронний ресурс] / Національний інститут стратегічних досліджень. – Режим доступу : <http://old.niss.gov.ua/monitor/Marrch/04.htm>.

216. Питерс Г. Политические институты: вчера и сегодня / Г. Питерс // Политическая наука: новые направления / пер. М. М. Гурвица, А. Л. Демчука, Т. В. Якушевой. – М. : Вече, 1999. – С. 218–231.

217. Півторак І. О. Формальні і неформальні інститути в ліберальних демократіях / І. О. Півторак // Наукові праці ОНАЗ ім. О. С. Попова. – 2004. – № 3. – С. 132–133.

218. Пірен М. Конфліктологія : підруч. / М. Пірен. – К. : МАУП, 2003. – 360 с.

219. Пойченко А. М. Конфлікт у політичному житті сучасної України: теорія і технологія розв'язання / А. М. Пойченко, В. А. Ребкало, О. І. Хворостяний. – К. : Вид-во УАДУ, 1997.

220. Полевий В. Деякі аспекти співвідношення свободи та відповідальності в діяльності політичних партій в Україні / В. Полевий // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2007. – № 2 (8). – С. 53–57.

221. Политические коммуникации : [учеб. пособие для студ. вуз.] / Ю. Ю. Петрунин и др. ; [под ред. А. И. Соловьева]. – М. : Аспект Пресс, 2004. – 332 с.
222. Політична опозиція : навч. посіб. / за заг. ред. В. А. Гошовської, К. О. Ващенко, Ю. Г. Кальниша. – К. : НАДУ, 2013. – 208 с.
223. Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. – К., 1996. – 224 с.
224. Політичний менеджмент : навч. посіб / за заг. ред. В. І. Жукова, А. В. Карпова, Л. Г. Лаптева, О. Ф. Шаброва. – М. : Вид-во Ін-ту психотерапії, 2004. – 944 с.
225. Політичні партії України / за ред. проф. В. М. Якушика ; авт. кол. : О. П. Голобуцький, Т. Г. Криворучко, В. О. Кулик, В. М. Якушик. – К. : Кобза, 1996. – 142 с.
226. Політичні партії України у парламентських виборах 2012 року / за ред. М. Кармазіної. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2013. – 400 с.
227. Політичні партії як суб'єкт формування політико-управлінської еліти в процесі політичної модернізації : [моногр.] / за заг. ред. Е. А. Афоніна, В. В. Лісничого, О. В. Радченка. – Х. : Магістр, 2007. – 160 с.
228. Політичні проблеми сучасної України: аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 600 с.
229. Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В. Полохало (кер. авт. кол.). – К., 1995. – 368 с.
230. Поліщук І. О. Виборчі технології лідерів президентської кампанії – 2010 в Україні [Електронний ресурс] / І. О. Поліщук. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/Polzap/2010_2/10piokvu.pdf.
231. Поліщук І. Політичні партії як суб'єкти виборчого процесу / Ігор Поліщук // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6. – С. 42–48.
232. Попова І. Моральне виправдання і нормативна складова тіньових практик (спроба порушити проблему) / І. Попова // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2004. – № 1. – С. 30–50.

233. Постол А. А. Ідеологічні деформації в діяльності політичних партій в сучасній Україні / А. А. Постол // Гуманітарний вісник ЗДІА. Філософія. – 2010. – Вип. 43. – С. 13–21.
234. Потульницький В. Історія української політології. Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці / В. Потульницький. – К., 1992. – 232 с.
235. Потураев М. Р. Коммуникативный потенциал СМИ в политической системе современного общества / М. Р. Потураев // Грані. – 2005. – № 1. – С. 122–125.
236. Примуш М. В. Вектори трансформації ідеології політичних партій України / М. В. Примуш // Вісник СевНТУ : зб. наук. праць. Сер. : Політологія. – Севастополь, 2013. – Вип. 145/2013. – С. 165–170.
237. Примуш М. Партійне будівництво. Міфологія і генезис / М. Примуш // Віче. – 2005. – № 3. – С. 34–36.
238. Примуш М. Політико-правове регулювання діяльності політичних партій / М. Примуш. – Донецьк, 2001. – 318 с.
239. Примуш М. Політичні партії: механізми інституціоналізації і структура трансформації : дис. ... д-ра політ. наук / М. Примуш. – Донецьк, 2003. – 285 с.
240. Примуш М. Історія і теорія політичних партій / М. Примуш. – Донецьк : КПИС, 2000. – 260 с.
241. Про політичні партії в Україні : Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2365-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2365-14>.
242. Про Регламент Верховної Ради України : Закон України від 10 лютого 2010 р. № 1861-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1861-17>.
243. Процик О. Партийная конкуренция в Молдове: идеология, организационные стратегии и подходы к разрешению этно-территориальных конфликтов / О. Процик, И. Букатару, А. Волентир. – Ch. : CEP USM, 2007. – 214 р.

244. Пшеворський А. Переходи к демократии / А. Пшеворський // Политология. Хрестоматия / сост. М. А. Василик, М. С. Вершинин. – Гардарики, 2000. – 843 с.
245. Пшизова С. Н. За спиной партийных вождей: спин-доктор у руля / С. Н. Пшизова // Политические партии и политическая конкуренция в демократических и недемократических режимах / под ред. Ю. Г. Коргунюка, Е. Ю. Мелешкиной, Г. М. Михалевой. – М. : КМК, 2010. – С. 11–25.
246. Пшизова С. Н. Какую партийную модель воспримет наше общество? / С. Н. Пшизова // Полис. – 1998. – № 4. – С. 101–113.
247. Радченко О. Технологія партійного будівництва: Теорія і практика / О. Радченко. – Луганськ : Райдуга, 2007. – 160 с.
248. Райковський Б. Сучасні політичні партії та блоки у виборчих процесах [Електронний ресурс] / Б. Райковський // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2008. – № 1 (11). – Режим доступу : http://www.cvk.gov.ua/visnyk/pdf/2008_1/visnik_st_9.pdf.
249. Рачинський А. Політико-управлінська еліта в перехідних суспільствах: особливості становлення та розвитку / А. Рачинський // Вісник НАДУ. – 2012. – № 1. – С. 81–89.
250. Рибачук М. Ф. Політичні партії у виборчому процесі 2004 року / М. Ф. Рибачук // Вибори Президента України-2004: проблеми забезпечення та захисту виборчих прав громадян України : зб. / редкол. : М. М. Рябець (голова) та ін. – К. : «Фонд сприяння демократичним виборам», 2005. – 260 с.
251. Рибачук М. Ф. Еволюція виборчих систем в Україні: досвід, проблеми та перспективи розвитку / М. Ф. Рибачук, Л. Є. Шкляр, О. М. Довгош // Вибори і референдуми в Україні: проблеми теорії і практики : зб. / редкол. : М. М. Рябець (голова) та ін. – К. : ЦВК, 2001. – С. 29–44.
252. Рибій О. В. Специфіка підходів до вивчення політичних інститутів та їхньої динаміки у суспільних науках [Електронний ресурс] / О. В. Рибій. – Режим доступу : www.nbu.gov.ua/portal/soc.../RYBIY.pdf.

253. Рилкіна А. П. Конкуренція і конфлікт: їх статус в політичній культурі сучасного російського суспільства / А. П. Рилкіна // Наукові Відомості. Сер. : Історія. Політологія. Економіка. Інформатика. – 2010. – Вип. 16, № 19 (90). – С. 224–230.

254. Різун В. В. Теорія масової комунікації : підруч. [для студ. галузі 0303 «Журналістика та інформація»] / В. В. Різун. – К. : Вид. центр «Просвіта», 2008. – 260 с.

255. Розумний М. М. Ідея і нація в інформаційну епоху / М. М. Розумний. – Х. : Майдан, 2006. – 340 с.

256. Романюк А. Новий інституціоналізм та поняття інституту в політичній науці [Електронний ресурс] / А. Романюк. – Режим доступу : <http://politolog.at.ua/publ/1-1-0-12>.

257. Романюк А. Партії та електоральна політика / А. Романюк, Ю. Шведа. – Львів : ЦПД «Астролябія», 2005. – 348 с.

258. Романюк А. Порівняльний аналіз політичних систем країн Західної Європи: інституційний вимір / А. Романюк. – Львів : Тріада плюс, 2004. – 392 с.

259. Романюк О. Кінець транзитології чи криза її первинної парадигми? / О. Романюк // Політичний менеджмент – 2007. – № 2. – С. 3–15.

260. Ротар Н. Політична участь: проблеми теорії та практики. Ч. 1. Теорія політичної участі. – Чернівці : Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2010. – 168 с.

261. Ротстайн Б. Политические институты: общие проблемы / Б. Ротстайн // Политическая наука: новые направления / науч. ред. Е. Б. Шестопап. – М. : Вече, 1999. – С. 149–180.

262. Рудич Ф. М. Україна в сучасному геополітичному просторі: теоретичний і прикладний аспекти : [кол. моногр.] / Ф. М. Рудич та ін. – К. : МАУП, 2002. – 488 с.

263. Рябов А. «Партия власти» в политической системе современной России / А. Рябов // Московский центр Карнеги: научные доклады. – 1998. – Вып. 22. – Режим доступу : <http://www.yavlinsky.ru/news/index.phtml?id=2416>.

264. Рябов С. Політичні вибори : словник-довідник / С. Рябов. – К. : Тандем, 1998. – 256 с.
265. Салмин А. Избирательные системы и партии: выбор выборов [Електронний ресурс] / А. Салмин // Политика. – 2004. – № 1. – Режим доступу : <http://ecsocman.hse.ru/data/2012/03/11/1269112756/2.pdf>.
266. Сарторі Дж. Порівняльна конституційна інженерія: дослідження структур, мотивів і результатів / Дж. Сарторі. – К. : Артек, 2001. – 224 с.
267. Ситник О. Характеристика ідеології сучасних українських націоналістичних партій: теоретико-методологічний аспект / О. Ситник // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2011. – № 3. – С. 116–128.
268. Скакунов Э. И. Политическая конкуренция в России / Э. И. Скакунов // Социологические исследования. – 2000. – № 5. – С. 12–15.
269. Скочиляс Л. Формування місцевих органів влади в Україні: виборчі інструменти на тлі політичних викликів / Любомир Скочиляс // Гуманітарні дисципліни у навчально-виховному процесі вищих навчальних закладів : [зб. наук. ст.]. – Львів, 2014. – Вип. 4. – С. 165–178.
270. Слісаренко І. «Держава-нянька» та засоби масової інформації в Україні / І. Слісаренко // Вісник Київського університету. Журналістика. – К., 1997. – Вип. 5. – С. 43–47.
271. Сморгунов Л. В. В поисках управляемости: концепции и трансформации государственного управления в XXI веке / Л. В. Сморгунов. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2012. – 362 с.
272. Совгир О. Парламентська коаліція в Україні: фактори, що впливають на діяльність, нові реалії правового регулювання / О. Совгиря // Вісник Львівського університету. Сер. юридична. – 2014. – С. 178–184.
273. Стан і тенденції розвитку багатопартійності в Україні : аналітична доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2001. – С. 23–25.

274. Станкевич В. Багатопартійність у сучасній Україні: короткий огляд процесу становлення та оцінка перспектив / В. Станкевич, А. Бесєдіна // Схід. – 2011. – № 2 (109). – С. 118–123.

275. Стьопін А. Українське суспільство і проблеми консенсусної демократії / А. Стьопін // Політичний менеджмент. – 2008. – № 5. – С. 36–43.

276. Фісун О. А. Суспільний діалог і зміна правил політичної гри – якісно нові ознаки розвитку політичної системи України в 2005–2009 рр. [Електронний ресурс] / О. А. Фісун, М. Т. Степико, Л. В. Харченко. – 2009. – С. 10–11. – Режим доступу : http://old.niss.gov.ua/book/Zel_book/ocinkiindd-rozd-1.pdf.

277. Сухарєв О. Е. Інституційні і технологічні зміни: границі аналізу еволюційної теорії / О. Е. Сухарєв // Журнал інституційних досліджень. – 2013. – С. 88–115.

278. Таагепера Р. Описание избирательных систем / Р. Таагепера, М. Шугарт // Полис. – 1997. – № 3. – С. 114–136.

279. Теория и история политических институтов : учеб. пособие для вуз. / под ред. проф. А. В. Макарина, проф. А. И. Стребкова. – Изд-во С.-Петербур. гос. ун-та, 2008. – 320 с.

280. Тихомирова Є. Б. Зв'язки з громадськістю : навч. посіб. / Є. Б. Тихомирова. – К. : НМЦВО, 2001. – 560 с.

281. Тихомирова Є. Б. Комунікація як фундаментальна потреба політичної системи в аспекті побудови інформаційного суспільства / Є. Б. Тихомирова // Другий міжнародний конгрес «Розвиток інформаційного суспільства в Україні». – К. : НТУУ «КПІ», 2002. – С. 150–157.

282. Тищенко Ю. Моделі політичної комунікації: політичні партії та громадянське суспільство / Ю. Тищенко, П. Байор, М. Товт, С. Горобчишина ; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К. : [Агентство «Україна»], 2010. – 148 с.

283. Томенко М. Партійна еліта України / М. Томенко, В. Олійник. – К. : Логос, 2000. – 204 с.

284. Трансформація в Польщі і в Україні: вибрані аспекти [Електронний ресурс] / за ред. А. Антошевського, А. Колодій, К. Ковальчика. – 2010. – Режим доступу : http://political-studies.com/wp-content/uploads/2010/11/Transformacja_8p_zmist.pdf.
285. Трипольський В. Демократія і влада / В. Трипольський. – К., 1999. – 176 с.
286. Українська багатопартійність: політичні партії, виборчі блоки, лідери (кінець 1980-х – початок 2012 рр.). Енциклопедичний довідник / за ред. М. Кармазіної. – К. : ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 588 с.
287. Уоллерстайн М. Избирательные системы, партии и политическая стабильность [Електронний ресурс] / М. Уоллерстайн – Режим доступу : http://www.polisportal.ru/files/File/puvlication/Starie_publicacii_Polisa/V/1992-5-6-13-Wallerstein_Izbitatelnie_sistemi.pdf.
288. Фон Нейман Д. Теория игр и экономическое поведение / Д. Фон Нейман, О. Моргенштерн. – М. : Наука, 1970. – 983 с.
289. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас // Моральное сознание и коммуникативное действие. – СПб. : Наука, 2002. – С. 173–286.
290. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С. Хантингтон. – М. : Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
291. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон. – М. : Рос. полит. энцикл., 2003. – 386 с.
292. Хелмке Г. Неформальные институты и сравнительная политика: основные направления исследований [Электронный ресурс] / Г. Хелмке, С. Левитски. – Режим доступа : http://intelros.ru/pdf/prognosis2_07/Helmke.pdf.
293. Хинтба И. Р. Три этапа эволюции транзитологии: на пути к четвертому? / И. Р. Хинтба // Вестник Российского университета дружбы народов. Сер. «Политология». – 2008. – № 2. – С. 20–34.
294. Хлопин А. Д. Деформализация правил: причина или следствие институциональных ловушек? / А. Д. Хлопин // Полис. Полит. исследования. – 2004. – № 6. – С. 6–15.

295. Холодковский К. Г. Партии: кризис или закат? / Кирилл Георгиевич Холодковский // Политические институты на рубеже тысячелетий / отв. ред. К. Г. Холодковский. – Дубна : ООО «Феникс+», 2001. – С. 61–82.

296. Чабанна М. В. Можливості застосування неінституційного підходу до дослідження політичних режимів у перехідних державах / М. В. Чабанна // Магістеріум. Політичні студії. – 2012. – С. 7–13.

297. Черниш Н. Соціокультурний підхід у соціогуманітарних науках / Н. Черниш, О. Ровенчак // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 93–103.

298. Чичановский А. В тенетах свободы: политологические проблемы взаимодействия властных структур, средств массовой информации и общества в новых геополитических условиях / А. Чичановский. – М., 1995. – 303 с.

299. Чупрій Л. В. Інтерпретація історичних подій у дискурсивних практиках політичних партій / Л. В. Чупрій // Стратегічні пріоритети. – 2009. – № 1 (10). – С. 29–36.

300. Шабров О. Политическое управление. Проблемы стабильности и развития / О. Шабров. – М. : ИНТЕЛЛЕКТ, 1997. – 200 с.

301. Шайгородський Ю. Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу / Ю. Ж. Шайгородський. – К. : Знання України, 2009. – 400 с.

302. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн. Академічний курс / В. М. Шаповал. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 464 с.

303. Шахновский А. Л. Политическая конкуренция в условиях трансформации современной избирательной системы / А. Л. Шахновский // Вестник МГОУ. Сер. «История и политические науки». – 2013. – № 5, т. 2. – С. 164–169.

304. Шахтемірова О. Засоби масової інформації та політичні орієнтації громадян України / О. Шахтемірова // Нова політика. – 1999. – № 2. – С. 10–15.

305. Шварценберг Р.-Ж. Политическая социология : в 3 ч. / Р.-Ж. Шварценберг. – М. : [Рос. акад. управл.], 1992. – Ч. 1. – 180 с.
306. Шведа Ю. Партії та партійна система України / Ю. Шведа. – Львів : ЦПД ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 131 с.
307. Шведа Ю. Партійна система незалежної України: етапи трансформації / Юрій Шведа // Освіта регіону. Політологія. Психологія. Комунікації. – 2009. – № 3. – С. 50–55.
308. Шведа Ю. Р. Теорія політичних партій і партійних систем : [навч. посіб.] / Ю. Р. Шведа. – Львів : Тріада плюс, 2004. – 528 с.
309. Швери Р. Теория рационального выбора: универсальное средство или экономический империализм? / Р. Швери // Вопросы экономики. – 1997. – № 7. – С. 35–51.
310. Шевцова Л. Ф. Конституция Российской Федерации – ограничитель единовластия либо фактор воспроизводства старой матрицы? / Л. Ф. Шевцова // Конституционный вестник. – 2008. – С. 91–97.
311. Шилов В. Н. Динамика политической конкуренции в России в постперестроечный и постсоветский периоды [Электронный ресурс] / В. Н. Шилов, А. П. Рылкина // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Сер.: История. Политология. Экономика. Информатика. – 2013. – Режим доступа : <http://cyberleninka.ru/article/n/dinamika-politicheskoy-konkurentsii-v-rossii-v-postperestroechnyu-i-postsovetskiy-periody>.
312. Шиманова О. В. Методи дослідження політичної комунікації / О. В. Шиманова // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна «Питання політології». – 2008. – № 825. – С. 45–50.
313. Шиманова О. В. Чинники функціонування внутрішньопартійної комунікації / О. В. Шиманова // Вісник СевНТУ : зб. наук. пр. Вип. 123/2011. Сер. : Політологія. – Севастополь, 2011. – С. 220–226.
314. Шиманова О. Теоретичні засади дослідження політичної комунікації / О. Шиманова // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2007. – № 19. – С. 179–184.

315. Шкляр Л. Політична реформа та її вплив на систему державного управління / Л. Шкляр, Я. Каспрук // Проблеми трансформації системи державного управління в умовах політичної реформи в Україні : матер. наук.-практ. конф., 31 травня 2006 р. – К. : Вид-во НАДУ, 2006. – Т. 1. – С. 170–172.
316. Шмачкова Т. Мир политических партий / Т. Шмачкова // Полис. – 1992. – № 1-2. – С. 226–233.
317. Правляча еліта сучасної України [Електронний ресурс] / [М. Шульга, О. Потехін, Н. Бойко та ін.]. – К., 1998. – Режим доступу : <http://i-soc.com.ua/institute/elit.pdf>.
318. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія / Й. Шумпетер ; [пер. с нем. ; под общ. ред. В. С. Автономова]. — М. : Экономика, 1995. – 540 с.
319. Щебетун І. Черкашина К. Участь політичних партій у виборах народних депутатів України / І. Щебетун, К. Черкашина // Правничий часопис Донецького університету. – 2008. – № 2. – С. 53–59.
320. Щербак А. Н. Коалиционная политика российских партий / А. Н. Щербак // Полис: политические исследования. – 2002. – № 1 (66). – С. 118–132.
321. Юринець В. Особливості функціонування тіньової економіки в Україні [Електронний ресурс] / В. Юринець, С. Лондар. – Режим доступу : <http://www.soskin.info/ea.php?pokazold=19991278&n=11-12&y=1999>.
322. Яжборовская И. С. Глобализация и опыт трансформации в странах Центрально- и Юго-Восточной Европы / И. С. Яжборовская. – М. : Academia, 2008. – 378 с.
323. Якименко Ю. В. Громадська думка як фактор еволюції партійної системи України / Ю. В. Якименко // Політологічний вісник : зб. наук. праць. – К., 2010. – С. 310–319.
324. Якімов В. В. Значення політичного плюралізму для розвитку демократичної держави / В. В. Якімов // Наукові праці МАУП. – 2015. – С. 55–60.

325. Ярошенко Л. В. Сутність та особливості політичної модернізації / Л. В. Ярошенко // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. Філософія. Політологія. – 2006. – Вип. 76-79. – С. 178–181.

326. A Political Party Dialogue: general characteristic. Extracted from Political Party Dialogue: A Facilitator's Guide International Institute for Democracy and Electoral Assistance. – 2013. – P. 23–43.

327. Almond G. Comparative Political Systems [Electronic resource] / Gabriel Almond. – Mode of access : <http://www.jstor.org/pss/2127255>.

328. Axelrod R. Conflict of Interest: A Theory of Divergent Goals with Applications to Politics / R. Axelrod. – Chicago : Markham Publ. Comp., 1970. – 216 p.

329. Berlo D. The Process of Communications: An Introduction to Theory and Practice [Electronic resource] / David Berlo. – Mode of access : <http://www.shkaminski.com/Classes/Handouts/Communication%20Models.htm>.

330. Beyme K. von. Institutional engineering and transition to democracy / K. von Beyme // Democratic consolidation in Eastern Europe. – N. Y. : Oxford Univ. Press, 2001. – Vol. 1 : Institutional engineering. – P. 3–24.

331. Birch S. Electoral Systems and Party System Stability in PostCommunist Europe [Electronic resource] / S. Birch. – 2001. – Sep. – 27 p. – Mode of access : <http://www2.essex.ac.uk/elect/database/papers/sbvolatility.pdf>.

332. Bormann E. G. The paradox and promise of small group communication revisited / E. G. Bormann // Central States Speech Journal. – 1980. – No. 31 (3). – P. 214–220.

333. Butler D. Electioneering: A Comparative Study of Continuity and Change / D. Butler, A. Ranney. – Oxford : Clarendon Press, 1992. – 294 p.

334. Carothers T. The End of the Transition Paradigm [Electronic resource] / T. Carothers // Journal of Democracy. – 2002. – Vol. 13, No. 1. – Mode of access : <http://www.journalofdemocracy.org/articles/gratis/Carothers-13-1.pdf>.

335. Cotteret J.-M. *Gouvernants et gouvernés: La communication politique* / J.-M. Cotteret. – Paris : Presses universitaires de France, 1973. – 178 p.
336. Dahrendorf R. *Class and Class Conflict in Industrial Society* / R. Dahrendorf. – Stanford, California : Stanford Univ. Press, 1965. – 350 p.
337. Dalton R. *Parties Without Partisans: Political Change in Advanced Industrial Democracies* / R. Dalton, M. Wattenberg. – Oxford : Oxford Univ. Press, 2000.
338. Di Palma G. *Institutional Rules and Legislative Outcomes in the Italian Parliament* / G. Di Palma // *Legislative Study Quarterly*. – 1976. – May. – Vol. 1, No. 2. – P. 147–179.
339. Diamond L. *Introduction: Politics, Society, and Democracy in Latin America* / Larry Diamond and Juan J. Linz // *Democracy in Developing Countries: Latin America* / ed. by Larry Diamond, Juan J. Linz and Seymour Martin Lipset. – Boulder : Lynne Rienner, 1989. – P. 1–42.
340. Edelman M. *Constructing the Political Spectacle* / M. Edelman. – Chicago ; London : The Univ. of Chicago Press, 1988. – 137 p.
341. Gamson W. *A Theory of Coalition Formation* / W. Gamson // *Amer. Sociolog. Rev.* – 1961. – V. 26, No. 3. – P. 373–382.
342. Golder S. *The logic of pre-electoral coalition formation* / S. Golder. – Columbus : Ohio State Univ. Press, 2006. – 209 p.
343. Higley J. *Elity, vne-elitnye gruppy i predely politiki: teoreticheskij rakurs [Elite, elite group of out-of-policy and limits: a theoretical perspective]* / J. Higley // *Gaman-Golutvina O. V. Elity i obshhestvo v sravnitel'nom izmerenii [Elites and Society in the comparative measurement]* / O. V. Gaman-Golutvina. – Moscow : Rossijskaja politicheskaja jenciklopedija (ROSSPJEN), 2011. – 431 p.
344. Janda K. *An Integrated Theory party goals and Party Change* / K. Janda, R. Harmel // *Paper Prepared for the International Simposium*. – 1994. – Vol. 19. November. – P. 3–6.
345. Kalberg St. *Max Weber's comparative-historical sociology* / St. Kalberg. – Chicago : 1994. – 221 p.

346. Deutsch Karl W. Political community and the North Atlantic area: International Organization in the Light of Historical Experience / W. Deutsch Karl et al. – Princeton : Princeton Univ. Press, 1957. – 228 p.

347. Deutsch Karl W. On Innovation and Progress in the Social Sciences / Karl W. Deutsch // The Development of Communication Theory in Political Science, History of Political Economy. – 1975. – Winter. – No. 7 (4). – P. 482–498.

348. Katz E. Media Multiplication and Social Segmentation / E. Katz // Ethical Perspectives. – 2000. – No. 7. – P. 122–132.

349. La Palombara Ed. Joseph and Myron Weiner / Ed. La Palombara // Political Parties And Political Development. – Princeton, 1966. – P. 424–428.

350. Lane D. The Orange Revolution: ‘People’s Revolution’ or Revolutionary Coup? / D. Lane // British Journal of Politics and International Relations. – 2008. – Vol. 10. – P. 525–549.

351. Lasswell H. D. Democratic character / H. D. Lasswell // Lasswell H. D. The political / Harold D. Lasswell. – Glencoe : Free Press, 1951. – P. 465–525.

352. Leiserson M. Factions and Coalitions in One-Party Japan: An Interpretation Based on The Theory of Games / M. Leiserson // Amer. Polit. Sci. Rev. – 1968. – Vol. 62, No. 3. – P. 221–235.

353. Lijphart A. Patterns of Democracy. Government Forms and Performance In Thirty-Six Countries / A. Lijphart. – New Haven : Yale Univ. Press, 1999. – 368 p.

354. Lipset S. M., Rokkan St. Struktury razmezhevany, partynye sistemy predpochteniya izbirateley. Predvaritelnye zamechaniya (Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments: An Introduction) / S. M. Lipset, St. Rokkan // Politicheskaya nauka. – 2004. – № 4. – P. 204–340.

355. Mair P. Party System Change. Approaches and Interpretations / P. Mair. – Oxford : Clarendon Press, 1997. – 244 p.

356. Mair P. Party Membership in Twenty European Democracies, 1980–2000 / P. Mair, I. Van Biezen // Party Politics. – 2001. – Vol. 7, No. 1. – P. 5–21.

357. March J. G. The New Institutionalism: Organisational Factors in Political Life / J. G. March, J. P. Olsen // American Political Science Review. – 1984. – Vol. 78. – P. 738–749.

358. Martin L. Government formation in parliamentary democracies / L. Martin, R. Stevenson // American Journal of Political Science. – 2001. – Vol. 45, No. 1. – P. 33–50.

359. McCloskey D. N. A Neo-Institutionalism of Measurement, Without Measurement: A Comment on Douglas Allen's The Institutional Revolution / D. N. McCloskey // Review of Austrian Economics. – 2013. – Vol. 26, No. 3. – P. 363–373.

360. McFaul M. Transitions from Postcommunism / M. McFaul // Journal of Democracy. – 2005. – Vol. 16. – P. 5–19.

361. McQuil D. Teoria komunikowania masowego / Denis McQuil. – Warszawa : Wyd. naukowe PWN, 2008. – 575 s.

362. Miller K. Communication Theories: Perspectives, Processes, and Contexts / K. Miller. – Boston : McGraw- Hill, 2002. – 355 p.

363. Neumann S. Modern political parties. Approaches to Comparative Politics / Sigmund Neumann. – Illinois : Univ. of Chicago Press, 1956. – xii, 460 p.

364. Nohlen D. Prawo wyborcze i system partyjny. O teorii systemów wyborczych / D. Nohlen. – Warszawa : Wydaw. Naukowe SCHOLAR, 2004. – 512 s.

365. O'Donnell G. Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions about Uncertain Democracies / G. O'Donnell, P. Schmitter. – Baltimore, Md : Johns Hopkins Univ. Press, 1986. – 73 p.

366. Olson D. Party Formation and Party System Consolidation in the New Democracies of Central / David M. Olson // Political Studies. – Vol. 46, Is. 3. – P. 432–464.

367. Ostrom E. Governing the Commons: The Evolution of Institutions for Collective Action / E. Ostrom. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1990. – 276 p.

368. Panebianco A. Political Parties: Organization and Power / A. Panebianco. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1988. – 318 p.

369. Pejovich S. Institutions, Nationalism, and the Transition Process in Eastern Europe / S. Pejovich // Paul E. Social Philosophy and Policy: Liberalism and the Economic Order / E. Paul. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1993. – P. 68–74.
370. Przeworski A. Democracia y elecciones: en defense del ‘electoralismo’ / Adam Przeworski // Przeworski A. Democracia y socialdemocracia / Adam Przeworski and Ignacio Sánchez-Cuenca. – Madrid : Centro de Estudios Políticos y Constitucionales, 2012. – P. 3–21.
371. Pye L. Political Communication / L. Pye // The Blackwell Encyclopaedia of Political Institutions. – Oxford ; N. Y., 2007.
372. Randall V. Party institutionalization in new democracies / V. Randall, L. Svasand // Party Politics. – 2002. – Vol. 8, No. 1. – P. 5–29.
373. Ranney A. The Past and Future of Presidential Debates / A. Ranney. – Washington, 1979. – P. 1–51.
374. Rappoport A. Person Game Theory: Concepts and Applications / A. Rappoport. – Dover : Dover Publications Inc., 2003. – 332 p.
375. Riker W. The Theory of Political Coalitions / W. Riker. – New Haven ; London : Yale Univ. Press, 1962. – 300 p.
376. Rozenberg M. Iazyk zhizni: Nenasil'stvennoe obshchenie [Language of life: nonviolent communication] / M. Rozenberg. – Moscow : Sofiia, 2009. – 272 p.
377. Rustow D. Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model / D. Rustow // Comparative Politics. – 1970. – No. 3. – P. 337–363.
378. Schwartzberg R.-G. L. Etat Spectacle. Essai sur et contre le Star System en politique / R.-G. L. Schwartzberg. – Paris : Flammarion, 1977. – 321 p.
379. Scott W. R. Institutional Theory. Contributing to a Theoretical Research Program / W. R. Scott // Great Minds in Management: The Process of Theory Development / K. G. Smith, M. A. Hitt. – Oxford : Oxford Univ. Press, 2005. – P. 461–484.
380. Selznick Ph. Institutionalism «old» and «new» / Ph. Selznick // Administrative Science Journal. – 1996. – № 41 (2). – P. 270–278.

381. Stark D. Postsocialist Pathways. Transforming Politics and Property in East Central Europe / D. Stark, L. Bruszt. – Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1998. – 284 p.

382. Stepan A. Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe / A. Stepan, J. Linz. – The Johns Hopkins Univ. Press, 1996. – 457 p.

383. Williamson O. E. Economic Institutions: Spontaneous and Intentional Governance / O. E. Williamson // Journal of Law, Economic and Organization. – 1991. – № 7. – P. 159–187.

384. Wittman D. Why Democracies Produce Efficient Results / D. Wittman // Journal of Political Economy. – 1989. – Vol. 97, No. 6. – P. 1395–1424.